

Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті

Ministry of Education and Science of the Republic of Kazakhstan
Zhetysu state university named after Ilyas Zhansugurov

Министерство образования и науки Республики Казахстан
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова

ХАБАРШЫ

1997 жылдың қаңтарынан жылына 4 рет шығады

ВЕСТНИК

выходит 4 раза в год с января 1997 года

HERALD

Published 4 times a year since 1997

Талдықорган, 2018

**РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ
РЕДАКЦИЯЛЫҚ КЕҢЕС**

главный редактор – ректор, доктор географических наук, профессор,
академик Национальной академии Наук
Республики Казахстан
К.М. Баймырзаев

зам. главного редактора – д.ю.н., профессор П.М. Ярвелейд
ответственный секретарь – к.б.н., доцент А.С. Бахтаулова

Члены редколлегии:

Г.О. Кожашева – к.п.н., профессор и.о.
Б.К. Шомшекова – к.э.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.
С.С. Тинистановна – к.и.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.
А.К. Усенова – к.п.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.
М.Т. Джакыпбекова – к.ф.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.
А.О. Алдабергенова – к.п.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.
А.М. Маусумбаева – к.с.х.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.
А.Ж. Куракбаева – к.п.н., ассоциированный профессор (доцент) и.о.

ҚҰҚЫҚТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE

ТИПОВЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ СИТУАЦИИ НА ДАЛЬНЕЙШЕМ ЭТАПЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ГРАБЕЖЕЙ МОБИЛЬНЫХ ТЕЛЕФОНОВ СОТОВОЙ СВЯЗИ

Айтимов Б.Ж.¹, Нариман Б.¹

Жетысуский государственный университет имени И.Жансугурова¹, г.Талдыкорган

E-mail: bola_30081978@mail.ru

В данной статье рассматриваются типовые следственные ситуации на последующих этапах расследования грабежа мобильных телефонов. В этой статье автор раскрывает основное направление дальнейшего этапа расследования данного вида преступлений. А именно развернутое, последовательное и методическое доказывание, а также основные трудности в расследовании грабежа мобильных телефонов.

Ключевые слова: *расследование, грабеж, мобильные телефоны, дальнейший этап*

Мақалада ұялы байланыстың мобильді телефондарын тонауды тергеудің кейінгі кезеңдеріндегі типтік тергеу жағдайлары қарастырылған. Мақала авторы осы кезеңде жүргізілетін тергеу әрекеттерінің басты бағыттарын ашып көрсеткен. Айтар болсақ, мобильді телефондарды тонау қылмысын дәлелдеудің кең түрдегі, бірізді және әдістемелік бағыттары мен негізгі қиындықтары айтылған.

Кілт сөздер: *тергеу, тонау, мобильді телефон, кейінгі кезең*

This article examined of typical investigative situations in the subsequent stages of the investigation of the robbery of mobile phones. In this article the author reveals the main direction of the further stage of investigation of this type of crimes. Namely detailed, consistent and methodical proof, as well as the main difficulties in investigating the robbery of mobile phones.

Key words: *investigation, robbery, mobile phones, further stage*

Последующий этап характеризуется разрешением проблемных ситуаций в отношении основных структурных элементов предмета доказывания (событие преступления и лицо, его совершившее). «Основная направленность этого этапа — развернутое, последовательное, методическое доказывание» [1, 395]. Процесс доказывания осуществляется путем информационного развертывания уже имеющихся исходных данных к источникам дополнительных сведений, содержащих факты и обстоятельства, имеющие значение для дела.

На последующем этапе вместо информационных трудностей достаточно часто возникают трудности конфликтного характера в связи с негативной позицией и противодействием некоторых участников уголовного судопроизводства (чаще всего обвиняемых). В конфликтных ситуациях перед следователем встает вспомогательная задача — полное или частичное устранение негативной позиции конфликтующих субъектов, что облегчает реализацию главной задачи этапа - полное и всестороннее доказывание всех обстоятельств, подлежащих установлению по делу. Следственные действия и оперативно-розыскные мероприятия сосредоточены вокруг процессуальной фигуры обвиняемого с целью получения новой информации по делу, выявления новых эпизодов преступной деятельности и других лиц, причастных к их совершению, поиска новых источников информации. Сложную задачу обычно представляет раскрытие преступления в полном объеме, выявление всех эпизодов и соучастников преступления, доказывание вины обвиняемого, в частности наличие прямого умысла у обвиняемого в совершении грабежа мобильного телефона сотовой связи, а также других преступлений, совершенных обвиняемыми.

Планирование дальнейшего расследования производится с учетом работы, проделанной на подготовительном и первоначальном этапах, и достигнутых результатов по проверке ранее выдвинутых версий.

На последующем этапе происходит окончательная проверка основной версии о виновности или невиновности обвиняемого или его невиновности. «В доказательственном отношении последующий этап завершается переходом от вероятных знаний к знаниям достоверным» [2, 17].

Своеобразие последующего этапа состоит в том, что к его началу следователь располагает системой собранных и проверенных доказательств, которые уличают конкретное лицо в совершении грабежа, если это лицо задержано и ему предъявлено обвинение. Направление расследования будет зависеть от того, какая сложится ситуация на последующем этапе.

Типичные следственные ситуации, складывающиеся на последующем этапе расследования грабежей мобильных телефонов сотовой связи, бывают следующими:

1. Собраны основные сведения об обстоятельствах совершенного преступления и выявлено совершившее его лицо, которое характеризуется следующим образом в зависимости от позиции обвиняемого: а) признает себя виновным в открытом хищении, дает правдивые показания по существу дела. Направление расследования в этой ситуации заключается в закреплении полученных доказательств путем проведения дополнительных следственных действий, которые впоследствии приводят к окончательному решению по делу; б) признает себя виновным частично, в части одних эпизодов, отрицает другие эпизоды и факты своей преступной деятельности. При этом обвиняемый может прибегнуть к самооговору с тем, чтобы выгородить соучастников или скрыть другие преступления. В этой ситуации главное направление расследования должно быть сосредоточено на производстве неотложных следственных действий, проведении оперативно-розыскных мероприятий, расширении круга свидетелей и т. д.; в) виновным себя не признает. В подтверждение этого выдвигается ложное алиби или следует отказ от дачи показаний. Действия

Такие ситуации характерны, когда преступление не раскрыты, т. е. не установлены лица, совершившие преступление или есть данные оперативного характера, но нет доказательственной базы или ее не достаточно для предъявления обвинения.

Анализ следственной практики показывает, что признают свою вину 30 % обвиняемых. В подобных ситуациях необходимо своевременно и полноценно провести проверку показаний обвиняемого и оценку добытых доказательств, подтверждающих виновность конкретного лица. В связи с этим правильно подчеркивает В. Н. Карагодин, что «в простых, бесконфликтных ситуациях следователь должен, не теряя времени, принять меры к проверке и закреплению показаний обвиняемого» [3, 75].

В первой ситуации на последующем этапе расследования следователем проводятся следственные действия по проверке причастности конкретного лица или лиц к совершенному преступлению. В таких ситуациях следователь может провести проверку показаний обвиняемого на месте происшествия; следственный эксперимент; дополнительные допросы потерпевшего, очевидцев и свидетелей; очные ставки между обвиняемым и потерпевшим; дополнительные осмотры и назначить дополнительные экспертизы, которые ранее им не проводились.

Признание вины продолжает рассматриваться частью следователей как доказательство особого рода, не требующее специальной проверки. Между тем признание обвиняемым своей вины (как и любые другие его показания) должны проверяться, поскольку оно может быть как истинным, так и ложным.

Ложные показания могут даваться из страха мести со стороны субъекта преступления или из-за нежелания быть привлеченным к ответственности, которые выражаются в том, что оговаривающий себя обвиняемый не сообщает о действиях, следы которых были найдены; дает неверное описание положения потерпевшего в момент нападения, похищенного мобильного телефона или иного имущества.

При подтверждении версии о самооговоре перед следователем встают задачи изобличения ложных показаний обвиняемого, установления его роли и выявления истинного субъекта преступления.

Для этого важно определить мотивы, которыми руководствовался оговаривающий себя обвиняемый. В тех случаях, когда обвиняемый оговаривает себя, чтобы выгородить близкого человека, можно использовать приемы эмоционального влияния. Обвиняемому необходимо указать, что действительный виновник уличного разбоя безразлично относится к самому обвиняемому, не стремится каким-либо образом помочь ему, облегчить его участь и т. д. В данной ситуации следователь может использовать имеющуюся информацию о конфликтах между ним и скрываемым им лицом, о пренебрежительном отношении к нему последнего.

В 45 % следственная ситуация характеризуется частичным признанием обвиняемого своей вины. В данной ситуации причастность субъекта к расследуемому факту грабежа не вызывает сомнений, но следователь располагает сведениями о совершении им иных преступлений, о которых ранее не было заявлено или расследование которых производством приостановлено.

Задача следователя состоит в том, чтобы доказать признаваемый эпизод и изобличить обвиняемого в других, не признаваемых эпизодах. Для этого необходимо провести:

1) детальный допрос по эпизоду, с конкретизацией и детализацией обстоятельств признаваемых обвиняемым;

2) проверку показаний на месте;

3) следственный эксперимент с участием обвиняемого;

4) изучение и анализ (по месту, способу и т. п.) имеющихся в следственных органах (в том числе и близлежащих районов) дел о нераскрытых преступлениях связанных с открытыми хищениями;

5) обыск по месту жительства и работы с целью отыскания похищенных вещей и предметов;

6) дача отдельных поручения органам дознания об установлении владельцев вещей изъятых у обвиняемого и не опознанных потерпевшими по расследуемому делу;

7) предъявление обвиняемого для опознания потерпевшим по другим эпизодам;

8) предъявление потерпевшим для опознания изъятых вещей;

9) в случае положительного результата опознания проведение очных ставок между потерпевшими и обвиняемым;

10) допросы свидетелей;

11) проведение очной ставки между обвиняемым и свидетелями;

12) использование средств массовой информации.

Результаты названных действий приводят к формированию новых следственных ситуаций, когда следователь располагает достаточно полной информацией о совершенном посягательстве.

При проведении следственных действий и оперативно-розыскных мероприятий необходимо установить, не высказывал ли ранее обвиняемый намерение частично скрыть обстоятельства совершенного им преступления. Полученные данные необходимо проверить, поскольку они могут исходить от действительных субъектов преступления, под влиянием которых обвиняемый оговаривает себя. Внимательно изучаются следы, обнаруженные на месте преступления, чтобы выяснить, оставлены ли они обвиняемым.

Изучение уголовных дел рассматриваемой категории свидетельствует о том, что при групповых посягательствах нередко один грабитель осуждается, а остальные члены группы остаются на свободе. Оперативные мероприятия по их поиску, как правило, проводятся постоянно лишь в течение одного месяца, а впоследствии — эпизодически, в основном в ходе рейдовых мероприятий. Причина видится в отсутствии взаимодействия следственных органов с сотрудниками криминальной полиции, в желании следователя без нарушения сроков направить дело в суд, а не выявлять все эпизоды и соучастников.

Третья следственная ситуация имеет место в тех случаях когда обвиняемый виновным себя не признает — 30,4 %, из которых 10,3 % от дачи показаний отказываются. В этой ситуации характер показаний обвиняемого обычно противоречит собранным на первоначальном этапе доказательствам или опровергает существенные части обвинения.

Несогласие субъекта с предъявленным обвинением, как правило, активизирует процесс расследования, ведет к сбору новых доказательств, улучшению качества следствия в целом, поскольку проверка его показаний предполагает производство действий, что обогащает процесс расследования. «Показания обвиняемого, не признавшего себя виновным, являются отправным пунктом для производства следственных действий, направленных к опровержению или подтверждению этих показаний. Поэтому даже в случаях, когда обвиняемый, отрицая свою виновность, дает ложные показания, их проверка, расширяя рамки и объем производимого расследования, нередко приводит к обнаружению новых ценных доказательств» [4, 41].

Проверка доводов обвиняемого в данной ситуации требует определенных затрат времени, проведения комплекса следственных действий по изобличению субъекта во лжи, устранению противодействия, снятию остроты конфликта. Так, Л. Я. Драпкин отмечает, что «важнейшей особенностью конфликтной ситуации является тактическое противодействие следователю со стороны обвиняемых, занимающих негативную позицию» [5, 6-7].

В указанной ситуации наиболее целесообразным представляется проведение таких следственных действий как допрос обвиняемого, дополнительные допросы свидетелей и потерпевшего, очные ставки между обвиняемым и потерпевшим, розыск и допрос лиц, на которых ссылается обвиняемый в подтверждение своих доводов, очная ставка между обвиняемым и свидетелями, проверка показаний на месте, следственный эксперимент, осмотр вещественных доказательств и места происшествия, допрос обвиняемого с предъявлением доказательств.

В данной ситуации следователь обязан проверить доводы обвиняемого с точки зрения достоверности, какими бы неправдоподобными они ни казались. Особое внимание должно уделяться отработке версии о непричастности субъекта. Для этого подвергаются проверке все доводы о непричастности обвиняемого.

С предельным вниманием следователь должен исследовать данные, свидетельствующие о причастности, и доказательства, опровергающие версию о причастности. Требуется четко придерживаться принципа: если выведенное на основе объективных доказательств утверждение надежно и опровергает, т. е. доказывает несостоятельность другого, последнее может быть отброшено [6, 179]. Лишь, таким образом, могут быть соблюдены принципы объективности расследования и презумпции невиновности.

Во второй следственной ситуации, когда личность грабителя неизвестна, после проведения всех необходимых следственных действий следователем вместе с оперативными работниками принимаются меры по установлению очевидцев преступления, при этом значительную роль играет взаимодействие оперативных работников с компаниями сотовой связи, которые путем проведения оперативно-розыскных мероприятий устанавливают возможных преступников. Однако, как свидетельствует проведенное исследование, зачастую при такой следственной ситуации большинство уголовных дел остается нераскрытым и приостанавливается, в связи с истечением сроков расследования. Это объясняется тем, что специфика расследования таких преступлений в большинстве своем напрямую зависит от индивидуальных характеристик похищенного мобильного телефона, через которые в основном выходят на похитителей или абонентов, пользующих им. Но в случае, когда грабитель похищенный им мобильный телефоны перепрограммирует, в результате чего этот телефон в билинговых данных коммутатора компании сотовой связи будет показывать другие данные (видоизмененный IMEI-код), вычислить его (мобильный телефон) практически невозможно. Но есть массу оперативно-розыскных мероприятий по обнаружению самого грабителя, которые нами были рассмотрены выше.

Таким образом, рассмотренные нами следственные ситуации, складывающиеся на последующем этапе расследования грабежей мобильных телефонов сотовой связи, а также соответствующие им основные направления расследования, наиболее оптимальная последовательность следственных мероприятий хотя и являются типичными для уголовных дел данной категории, однако не исчерпывают всех многочисленных вариантов следственных ситуаций, возникающих на практике, и являются вторичными ситуациями, которые существенного влияние на типизацию ситуации по исследуемым делам не имеют.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Белкин Р. С. Курс криминалистики: В 3-х т. Т. 3. Криминалистические средства, приемы и рекомендации. — М., 1997. — 480 с.
2. Драпкин Л. Я., Карагодин В. Н. Методика расследования отдельных видов преступлений. — Екатеринбург, 1998. — 46 с.
3. Карагодин В. Н. Тактические и психологические особенности допроса особо опасных рецидивистов // Проблемы интенсификации деятельности по расследованию преступлений. — Свердловск, 1987. — 152 с.
4. Васильев А. Н., Карнеева Л. М. Тактика допроса. — М., 1970. — 209 с.
5. Драпкин Л. Я. Разрешение проблемных ситуаций в процессе расследования. — Свердловск, 1985. — 69 с.
6. Эйсман А. А. Структурный анализ и моделирование судебных доказательств // Правовая кибернетика. — М., 1970. — 336 с.

УДК 343.12.15

ГУМАНИЗАЦИЯ УГОЛОВНО- ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РК

Садыкбекова А.Н.¹, магистр юридических наук
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова¹, г. Талдыкорган

E-mail: asel.sadykbekova@mail.ru

Система уголовных наказаний в действующем Уголовном кодексе Республики Казахстан не в полной мере оправдала себя. Требуется расширение сферы применения уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, в том числе исключение из отдельных санкций наказаний в виде лишения свободы либо снижение максимальных сроков лишения свободы; определение штрафа как одного из эффективных видов уголовных наказаний и возможности расширения его применения; установление соразмерности наказаний в санкциях статей Уголовного кодекса, отнесенных к одной категории тяжести, и соответствия их принципу справедливости наказания; внедрение альтернативных уголовному наказанию мер государственного принуждения; продолжение курса на постепенное сужение сферы применения смертной казни; совершенствование институтов освобождения от уголовной ответственности, отбывания наказания, условно-досрочного освобождения от отбывания наказания.

Ключевые слова: гуманизация, уголовный процесс, уголовное право РК, преступность, уголовная политика

The system of criminal penalties in the current Criminal Code of the Republic of Kazakhstan has not fully justified itself. It is necessary to expand the scope of application of criminal penalties that are not related to deprivation of liberty, including the exclusion of punishments in the form of deprivation of liberty from individual sanctions or the reduction of maximum periods of deprivation of liberty; the definition of a fine as one of the effective types of criminal penalties and the possibility of expanding its application; the establishment of proportionality of punishments in the sanctions of articles of the Criminal Code, classified in one category of severity, and their conformity to the principle of justice of punishment; introduction of alternative measures of state coercion for criminal punishment; continuation of the course on gradual narrowing of the sphere of application of the death penalty; improvement of the institutes of liberation from criminal responsibility, serving a sentence, parole from serving a sentence.

Key words: humanization, criminal process, criminal law of the Republic of Kazakhstan, crime, criminal policy

Қазақстан Республикасының қолданыстағы Қылмыстық кодексте қылмыстық жазалау жүйесі өзін толықтай ақтап емес. Ол бас бостандығынан айыру белгілі бір санкциялар айыптұлдарды алып тастау немесе бас бостандығынан айыру барынша тұрғысынан төмендеуіне, соның ішінде бас бостандығынан айыруға қарағанда басқа қылмыстық жазалауды, аясын кеңейту талап етеді; айыптұлды қылмыстық жазалаудың тиімді түрлерінің бірі және оның қолданылуын кеңейту мүмкіндігі ретінде айқындау; Қылмыстық кодекстің санкциялар жазаның парапарлығын құру, сол ауырлық санатына, және жазалау әділдік қағидатына сәйкестігін аталады; қылмыстық жазалануға арналған мемлекеттің мәжбүрлеуінің альтернативті шараларын енгізу; өлім жазасын қолдану саласын бірте-бірте қысқарту курсы жалғастыру; жазасын өтеп қылмыстық жауапкершілік, жазасын өтеуден шартты түрде босату бастап мекемелер босату жақсарту.

Кілт сөздер: *гуманизация, қылмыстық процесс, Қазақстан Республикасының қылмыстық құқығы, қылмыс, қылмыстық саясат*

Введение. "Главная задача реформирования уголовно-исполнительной системы - снижение числа людей, которые находятся в местах лишения свободы. Сейчас в исправительных учреждениях РК отбывают наказание более 60 тыс. осужденных. В Казахстане после принятия закона о гуманизации уголовного законодательства на свободу выйдут 30 тыс. осужденных, об этом на брифинге сообщил председатель КУИС Министерства юстиции РК Султан Кусетов.

Уголовная политика — деятельность государства по защите граждан и общества от преступных посягательств и преступлений в целом. Содержанием уголовной политики является разработка целей и задач, а также выработка средств и методов борьбы с преступностью.

Уголовная политика понимается в трёх значениях:

-Государственная деятельность, выраженная в нормативных актах, определяющих цели, задачи и принципы борьбы с преступностью.

-Особый вид практической государственной деятельности, направленный на реализацию целей, задач и принципов борьбы с преступностью.

-Научная теория о стратегии и тактике борьбы с преступностью.

Система уголовных наказаний в действующем Уголовном кодексе Республики Казахстан не в полной мере оправдала себя. Требуется расширение сферы применения уголовных наказаний, не связанных с лишением свободы, в том числе исключение из отдельных санкций наказаний в виде лишения свободы либо снижение максимальных сроков лишения свободы; определение штрафа как одного из эффективных видов уголовных наказаний и возможности расширения его применения; установление соразмерности наказаний в санкциях статей Уголовного кодекса, отнесенных к одной категории тяжести, и соответствия их принципу справедливости наказания; внедрение альтернативных уголовному наказанию мер государственного принуждения; продолжение курса на постепенное сужение сферы применения смертной казни; совершенствование институтов освобождения от уголовной ответственности, отбывания наказания, условно-досрочного освобождения от отбывания наказания. Принятие данной Концепции и ее реализация позволят сформулировать и законодательно оформить уголовно-правовую политику Республики Казахстан по совершенствованию уголовного законодательства Республики Казахстан, что отразится положительно на эффективности борьбы с преступностью [1].

Материалы и методика работы. Совершенствование уголовного законодательства должно быть направлено, в первую очередь, на гуманизацию, криминализацию(декриминализацию) деяний. Гуманизация должна касаться главным образом лиц, впервые совершивших преступления небольшой и средней тяжести, а также социально уязвимых групп населения – беременных и одиноких женщин, имеющих на иждивении несовершеннолетних детей, людей преклонного возраста. Совместно с этим необходимо проводить жесткую уголовную политику в отношении лиц, совершивших тяжкие и особо тяжкие преступления. В основе реализации принципов индивидуализации наказания, экономии мер уголовной репрессии отражается структура всей системы наказаний [2].

Нынешняя уголовная политика государства направлена на:

1) дальнейшую декриминализацию правонарушений, не представляющих большой общественной опасности, с переводом их в категорию административных правонарушений и усилением административной ответственности за их совершение, а также переоценку степени тяжести отдельных преступлений путем смягчения наказаний (депенализация);

2) усиление уголовной ответственности и наказания за преступления, представляющие большую общественную опасность путем установления более строгого наказания за коррупционные, экономические, экологические и некоторые иные преступления, а также преступления, посягающие на несовершеннолетних, их права и законные интересы, за преступления, совершенные в составе организованной преступной группы или преступного сообщества, при рецидиве преступлений с переводом их в категорию более тяжких преступлений.

Поэтому, мы считаем, что одна из целей уголовной политики заключается в смягчении ответственности за менее опасные преступления, что приведет к значительному сокращению числа лиц, отбывающих наказание в виде лишения свободы. Важным направлением уголовной политики является расширение сферы применения института освобождения от уголовной ответственности в связи с примирением с потерпевшим, который предполагает полное возмещение ущерба, причиненного потерпевшему в результате совершенного преступления. [3]

Результаты и их обсуждение. Сегодня концепция правовой политики Республики Казахстан на период с 2010 до 2020 года, предполагает, что в целях минимизации вовлечения граждан в сферу уголовной юстиции, экономии мер уголовной репрессии необходимо создать условия для более широкого применения уголовно-правовых мер, не связанных с изоляцией от общества, а для более активного применения судами мер, альтернативных лишению свободы, необходимо добиваться повышения эффективности их исполнения, для чего требуется институциональное развитие специализированного органа, ответственного за исполнение таких мер. На выполнение этого документа председатель Комитета уголовно-исправительной системы (КУИС) Министерства юстиции М. Аюбаев заявил, что выделение дополнительного количество сотрудников, занимающихся осужденными, наказание которых не связано с лишением свободы – это первый шаг к созданию службы пробации в Республике Казахстан [4].

Отметим, что значительное место в Уголовном кодексе Республики Казахстан отводится штрафу как основному виду наказания. Средством расширения сферы материальных взысканий как карательного элемента наказания в качестве альтернативы лишению свободы законодатель избрал более широкое использование именно штрафа. Размеры штрафа в некоторых статьях Уголовного кодекса занижены, поэтому следует увеличить верхний предел суммы штрафа как основного наказания. Таким образом, совершенствование уголовного законодательства в части исключения противоречий между нормами Уголовного кодекса, несогласованности норм Уголовного кодекса с другими нормативными правовыми актами встречающиеся несогласованность и внутренняя противоречивость отдельных норм уголовного законодательства друг другу, несовпадение содержания отдельных норм УК с текстами других нормативных правовых актов являются негативным явлением правовой действительности.

В настоящее время отмечается несогласованность отдельных положений Уголовного кодекса между собой и с актами, принятыми в последующие годы. Поэтому необходимо устранение пробелов и редакционных недочетов в формулировании уголовно-правовых и иных норм, используемых при применении уголовного законодательства. Имеющие место несовпадения содержания отдельных норм Уголовного кодекса нормам других нормативных правовых актов ведет к негативным последствиям. Порою используются в УК неопределенные формулировки, что порождает ошибки в правоприменительной практике.

Нормы УК РК обязаны быть сформулированы с необходимой степенью четкости и основаны на понятных аспектах, позволяющих со всей определенностью различать правомерное поведение от противоправного, исключая вероятность случайной интерпретации положений закона. Неопределенные формулировки, применяемые в некоторых нормах УК, недоступность официального толкования их содержания дают возможность правоприменителю произвольно толковать закон, а это содействуют совершению коррупционных злодеяний. [5].

Таким образом, ключевыми результатами реализации Концепции стало значительное обновление ведущих секторов экономики государственного законодательства (конституционного, административного, штатского, банковского, налогового, денежного, таможенного, экологического, уголовного, уголовно-процессуального, уголовно-исполнительного законодательства) и ориентации уголовно – правовой политики на последующую демократизацию ВУЗов РК и общества. Все эти системные заключения, возымевшие конституционное признание, должны быть воплощены в текущем законодательстве Республики Казахстан.

В свете проводимых на сегодняшний день реформ по дальнейшему развитию уголовного права Республики Казахстан, осуществляемого в соответствии с Концепцией правовой политики на 2010-2020 годы, наибольшую актуальность приобретает проблема поиска мер уголовно-правового воздействия на лиц, совершивших преступления, не связанных с лишением свободы

Институт наказания претерпел множество изменений, снижающих репрессивный характер уголовно-правовых норм. Так, лишение свободы теперь рассматривается как мера исключительная, и ее применение при возможности замены другим наказанием нежелательно. В соответствии со статьей 48 УК РК, лишение состоит в изоляции осужденного от общества путем помещения в учреждения уголовно-исполнительной системы.

Лишение свободы, как и иные виды уголовного наказания, содержащие его элементы, должно применяться лишь тогда, когда достичь целей наказания другими (более мягкими) средствами невозможно. В современных условиях по приговорам, вступившим в законную силу, более трети осужденных лишается свободы. В советский период доля этой меры наказания поднималась до половины и более, что, по-видимому, обуславливалось не столько желанием достичь целей наказания, сколько практикой широкого использования дешевой рабочей силы из числа осужденных. Поэтому наказание в виде лишения свободы невозможно оценить однозначно, ибо оно имеет и негативные, и позитивные стороны. По причине наличия позитивных сторон этот вид наказания не теряет своей актуальности в настоящее время.

Положительным свойством лишения свободы, в связи с которым к этой мере часто обращаются законодатель и судьи, является ее делимость, то есть возможность в соответствии с тяжестью преступления и особенностями личности виновного дифференцировать наказание путем определения разных сроков. Кроме того, считается, что труд осужденных, хотя и в неполной мере, позволяет компенсировать затраты государства на их содержание. Но не секрет, что вопрос трудовой занятости осужденных является одним из проблемных для уголовно-исполнительной системы, и в условиях рыночной экономики без специальной поддержки государства в местах лишения свободы будет сохраняться безработица.

К недостаткам следует отнести ухудшение материального положения семьи осужденного, в некоторых случаях ее распад, приобретение навыков преступной среды впервые осужденными к лишению свободы. Главным недостатком этой государственной меры принуждения является то что, непрерывное пребывание человека в изоляции от общества в течение 5-7 лет вызывает необратимые процессы в психике. По существу, человек после такого длительного пребывания в неволе возвращается в общество больным и нетрудоспособным.

В Послании Президента Республики Казахстан Н. Назарбаева «Стратегия «Казахстан - 2050» особо отмечено о необходимости принятия системных мер по повышению конкурентоспособности национальной правовой системы во всех ее базовых отраслях, как публичного, так и частного права, а в сфере уголовной политики - по дальнейшей гуманизации, в том числе декриминализации экономических правонарушений, совершенствованию антикоррупционного законодательства.

Актуальность гуманизации уголовного законодательства обуславливается:

- повышенным вниманием к правовому статусу личности в целом, ибо человек является для общества и государства высшей ценностью. Не составляет исключения и личность осужденного;
- необходимостью включения осужденного в систему социально-полезных общественных отношений. Решение данной проблемы будет значительно облегчено, когда освобожденный от уголовного наказания не озлоблен на общество и государство, когда ему оказывается поддержка со стороны окружающих;

- гуманизация уголовно-исполнительного законодательства диктует применение новых, в том числе нетрадиционных подходов в работе с осужденными, поиск путей повышения эффективности деятельности исправительных учреждений, усовершенствование системы стимулирующих средств, направленных на исправление осужденных в целях достижения социально-значимых результатов;

- государство в настоящее время широкомасштабно проводит линию на гуманизацию исполнения наказания. Поэтому должны быть сформулированы теоретические концепции, выработаны конкретные рекомендации государственного принуждения в уголовном наказании, связанным с лишением свободы;

- представляют особое значение вопросы практического осуществления требований гуманизма в деятельности мест лишения свободы, а также проблемы обращения между собой персонала и осужденных.

Поддерживая в целом гуманистическую направленность уголовной политики (ее магистральный путь дальнейшего развития), необходимо сделать, по крайней мере, две существенные оговорки.

Во-первых, необходим разумный баланс между обеспечением безопасности граждан и всего общества в целом, то есть правопослушной части населения и правами лиц, совершающих преступления. Во-вторых, необходимо учитывать состояние и тенденции современной преступности.

Заключение. В заключение следует отметить, что все же нельзя согласиться с мнением некоторых ученых и судей, которые считают, что реальной альтернативы лишению свободы не существует. Частое применение лишения свободы не способствует достижению эффективности уголовного наказания. Лишение свободы нельзя рассматривать как единственное уголовное наказание, способное оказать ощутимое воздействие на состояние преступности. Назначение наказания в виде лишения свободы оказывает скорее отрицательное, нежели положительное воздействия на лиц, совершивших преступления небольшой и средней тяжести. В целом нельзя сказать, что эффективность уголовного наказания достигается его суровостью.

Эффективность всей уголовно-исправительной системы будет достигаться при условии, что каждое лицо, обладающее признаками субъекта преступления, совершившее преступное деяние, будет привлечено к уголовной ответственности и понесет соразмерное наказание за свое деяние. Только в этом случае можно говорить об эффективности и действенности уголовного наказания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Уголовный Кодекс Республики Казахстан. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет». http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1400000226/k14226_.htm

2. Ахмеджанов Ф. Проблемы применения штрафа как альтернативы лишению свободы в свете проводимой политики гуманизации уголовного законодательства. Научный журнал Вестник Евразийского национального университета имени Л.Н.Гумилева. С.568-574.

3. Стратегия "Казахстан-2050": новый политический курс состоявшегося государства. Послание Президента Республики Казахстан - Лидера Нации Н.А. Назарбаева народу Казахстана, г. Астана, 14 декабря 2012 года. Информационно-правовая система нормативных правовых актов Республики Казахстан «Әділет».

4. Бекмагамбетов А.Б., Ревин В.П. Уголовное право Республики Казахстан. Общая и особенная части (учебник) // Международный журнал экспериментального образования. – 2015.

5. Уголовное право Республики Казахстан. Особенная часть: учебник. В 2 – х ч. /под ред. И.П. Борчашвили, С.М. Рахметова. – Алматы: Данекер, 2002.,

ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES

АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ АҒЫМДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ

Бастаубаев А.Қ.¹, аға оқытушы, э.ғ.м., Абдықалық С.Е.¹, оқытушы, э.ғ.м.,
Орысбаева М.С.¹ оқытушы, э.ғ.м.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

E- mail:aslankz2030@mail.ru

Ауыл шаруашылығы саласындағы кездесетін мәселелерді кооперативтерге біріктіру арқылы шешудің тиімділігі зерттелді. Алғаш ауыл шаруашылығы кооперативтерінің пайда болуы мен дамуы қарастырылды. Ауыл шаруашылығы кооперативінің мәні көрсетілді. Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің құрылуы мен қызмет етуінің негізгі мақсаттары анықталды. Авторлар ауыл шаруашылығы кооперативінің құрылу және қызмет ету қағидастарына тоқталған. Қазақстан бойынша ағымдағы жағдайда жұмыс атқарып жатқан ауыл шаруашылығы кооперативтерінің санын анықтаған. Еліміздегі ауыл шаруашылығы кооперативтері көрсеткен қызметтер көлемі бойынша талдау жүргізген.

Кілт сөздер: Ауыл шаруашылығы кооперативтері, агроөнеркәсіп кешені, кооператив жарналары, шаруа қожалықтары, ауыл шаруашылығы кооперативтері қауымдастығы.

Была исследована эффективность решения проблем, в области сельского хозяйства путем объединения в кооперативы. Впервые рассмотрено возникновение и развитие сельскохозяйственных кооперативов. Показано значение сельскохозяйственного кооператива. Определены основные цели создания и функционирования сельскохозяйственных кооперативов. Авторами рассмотрены принципы создания и деятельности сельскохозяйственного кооперативов. Выявлено количество сельскохозяйственных кооперативов, работающих на сегодняшний момент в Казахстане. Проведен анализ по объему оказанных услуг сельскохозяйственными кооперативами в стране.

Ключевые слова: Сельскохозяйственные кооперативы, агропромышленный комплекс, кооперативные взносы, крестьянские хозяйства, ассоциация сельскохозяйственных кооперативов.

The efficiency of the solution of problems, in the field of agriculture by association in cooperatives has been investigated. Emergence and development of agricultural cooperatives is for the first time considered. The value of agricultural cooperative is shown. Main objectives of creation and functioning of agricultural cooperatives are defined. Authors have considered the principles of creation and activity agricultural cooperatives. Identifications the number of the agricultural cooperatives working for today in Kazakhstan. The analysis on the volume of the rendered services by agricultural cooperatives in the country is carried out.

Key words: Agricultural cooperatives, agro-industrial complex, cooperative contributions, peasant farms, Association of agricultural cooperatives.

Кіріспе. Көптеген дамыған елдердің тәжірибесі ауыл шаруашылығы саласындағы кездесетін мәселелерді кооперативтерге біріктіру арқылы шешуге болатындығын дәлелдеді. Ауыл шаруашылық кооперативтері алғаш XIX ғасырдың соңында Даниядан бастау алды, содан бері осы елдің әлеуметтік-экономикалық дамуына кооперативтер маңызды орын алады. Оларда, кооперативтер арқылы ауылшаруашылығы жоғарғы деңгейде және тұрақты түрде дамып келеді. Қазіргі таңда Дания кооперативтері ауыл шаруашылық өнімдерін өндіру, шикізатты өңдеу, сатудан басқа, өндіріске құрал-жабдық, саймандарды үлестіру, несие беру және сақтандыру тағы басқа қызметтерді жүзеге асырады. Израилдің табиғи ресурстары, әсіресе су мен егін егетін жерлері

тапшы болғанымен, олар агроөнеркәсіп өндірісін интенсивті жүйеде жүргізу арқылы ауыл шаруашылығын кооператив арқылы жоғары табысты салаға айналдырып отыр.

Өркениетті елдердегі аграрлық реформалардың басты бағыты фермерлік шаруашылықтардың құрылуы мен дамуы болып табылады. Сондай-ақ, мемлекеттік аграрлық саясатты жасау мен жүзеге асыруда шешуші рөл ауылшаруашылық кооперативтеріне беріледі екен. Мысалы, Батыс Еуропалық көптеген елдерде, Канада мен Австрияда фермерлік шаруашылықтардың 80%-тейін, АҚШ-та 60-80%, Ирландия Солтүстік Еуропа мен Жапонияда 100%-ін кооперативтер біріктіреді. Кооперативтік құрылымдарға ерікті түрде қатысу мүдделегі қатысушылар материалды-техникалық жабдықтау, өңдеу және өнімді өткізу жүйелерінің артықшылықтарын пайдалануға мүмкіндік алады [1,299б.].

Жұмыс әдіснамасы мен материалдары. Мақалада, зерттеу нысаны ретінде ауыл шаруашылығы кооперативтері және олардың мал шаруашылығының динамикасы, ауыл шаруашылығы кооперативтерімен айналысатын заңды тұлғалар саны мен олардың салымдар көлемі, кооператив қызметкерлерінің статистикалық көрсеткіштері қарастырылып, аталмыш көрсеткіштер бойынша талдаудың топтастыру және салыстыру тәсілдері қолданылды.

Қазіргі уақытта шаруашылықтың ең тиімді түрі кооператив болып табылады [2,152б.]. Шаруашылықтардың кооперативтік жүйесі тұрақты жүйе. Кооператив-қазіргі кездегі аграрлық реформаның маңызды бөлігі бола отыра нарықтық экономика жағдайына толық сәйкес келеді [3,19б.].

Қазақстан Республикасында ауыл шаруашылық кооперативтері енді ғана құрылып, баяу дамуда [4,432б.]. Кооперативтердің қызметі, әдетте, кооперативтердің басты белгілерімен, олардың құрылымы және ұйымдастыру ережелерін қамтиды мемлекеттің заң актілерімен реттеледі [5,132б.]. Елімізде 2015 жылы «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» заң қабылданды. Соның негізінде 2015-2016 жылдары ауыл шаруашылығы тауар өндірушілерінен – ірілі-ұсақты шаруашылықтар мен қожалықтардың басын қосқан бір құрылым ауылшаруашылығы кооперативтері пайда бола бастады. Елбасының Қазақстанның әлемнің бәсекеге барынша қабілетті 30 елдің қатарына қосылу стратегиясында белгіленген басымдықтарға сүйене отырып, «Аграрлық кредиттік корпорация» АҚ арқылы ауылшаруашылығы өнімдерін өндірушілерін орта және ірі әлеуметтік даму және кәсіпкерліктің аймақтық құрылымдарына біріктіруді ынталандыру мақсатында дайындау-өткізу кооперативтерін құру жоспарланған [6,114б.].

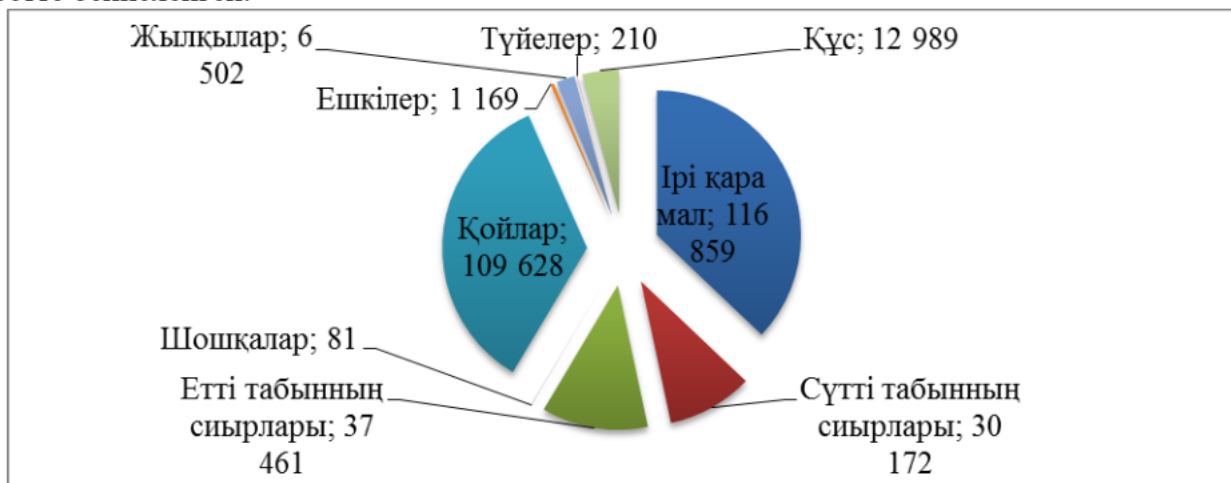
Нәтижелер мен талқылаулар. Ауыл шаруашылығы кооперативі дегеніміз ауыл шаруашылығы өнімін, сондай-ақ, балық өсіру шаруашылығының өнімін өндіруде, қайта өңдеуде, өткізуде, сақтауда, өндіріс құралдарымен және материалдық-техникалық ресурстармен жабдықтауда, несиелеуде, сумен қамтамасыз етуде немесе кооперативтің мүшелеріне, сонымен қатар, кооперативтің қауымдасқан мүшелеріне басқа да сервистік қызмет көрсетуде олардың әлеуметтік-экономикалық қажеттіліктерін қанағаттандыру мақсатында бірлескен өндірістік және өзге де шаруашылық қызметті жүзеге асыру үшін жеке немесе заңды тұлғаларды ерікті түрде біріктіру жолымен мүшелік негізінде құрылатын өндірістік кооперативтің ұйымдастыру-құқықтық нысанындағы заңды тұлға. [7, 10б.]

Өндірістік кооператив - бірлескен кәсіпкерлік қызмет үшін мүшелік негізінде, олар өзінің еңбек етуімен тікелей қатысуының негізінде және мүліктік пайларын (үлестерін) мүшесі ретінде біріктірудің негізінде құрылған азаматтық ерікті бірлестік [8, 260б.].

Ауыл шаруашылығы кооперативтерінің құрылуы және қызмет етуінің негізгі мақсаттары кооператив мүшелерінің әлеуметтік-экономикалық және басқа да қажеттіліктерін қанағаттандыру және олардың мүдделерін қорғау, кооператив мүшелерінің кірістерін арттыру, ауыл шаруашылығы өнімін, акваөсіру өнімін өндіру, қайта өңдеу, өткізу, сақтау, өндіріс құралдарымен және материалдық-техникалық ресурстармен жабдықтау салаларында бәсекелестік ортаны құру, сондай-ақ, инфрақұрылымды дамыту және ауыл шаруашылығы өнімін, акваөсіру өнімін өндірушіден тұтынушыға тікелей беруді қамтамасыз ету, кооператив мүшелерінің қажетті ресурстарды тиімді шарттар бойынша сатып алуына жәрдемдесу және өздерінің өндірістік және өзге де шаруашылық қызметін қаржыландыруға қол жеткізе алу болып табылады .

Ауыл шаруашылығы кооперативтері: ауыл шаруашылығы кооперативіне кірудің және одан шығудың еріктілігі «Ауыл шаруашылығы кооперативтері туралы» заңның және ауыл шаруашылығы кооперативі жарғысының талаптарына сәйкес келетін кез келген тұлғалардың кіру мүмкіндігі, кооперативтің қауымдасқан мүшелерін қоспағанда, кооператив мүшелерінің тең құқықтылығына негізделген басқарудың демократиялылығы: мүлік жарналарының мөлшері мен санына қарамастан бір мүше – бір дауыс, ауыл шаруашылығы кооперативін басқару органдарының сайланбалылығы және оның мүшелерінің жалпы жиналысына есеп беріп отыруы, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің дербестігі және қызметінің тәуелсіздігі, ауыл шаруашылығы кооперативінің өз мүшелеріне тауарларды, жұмыстарды, көрсетілетін қызметтерді өзіндік құны бойынша сатуы, өзара көмек және кооператив мүшелері үшін экономикалық пайданы қамтамасыз ету, ауыл шаруашылығы кооперативінің, ауыл шаруашылығы кооперативтері қауымдастығының (одағының) қызметі туралы ақпаратқа олардың барлық мүшелерінің қолжетімділігі секілді қағидаттары негізінде құрылады және қызмет етеді.

2017 жылдың 4 тоқсанында 2 697 ауыл шаруашылығы кооперативтері жұмыс атқаруда оның ішінде, 192 ауыл шаруашылығы кооперативтері маусымдық дақылдарды өсірумен, көп жылдық дақылдарды өсірумен 21 ауыл шаруашылығы кооперативтері айналысады. Питомник өнімдерін өндірумен 1 ауыл шаруашылығы кооперативі және мал шаруашылығымен 1 133 ауыл шаруашылығы кооперативтері қызмет етеді. 2018 жылғы 1 қаңтарға ауыл шаруашылығы кооперативтерінде ірі қара мал 116,9 мың басты, оның ішінде етті табының сиырлары – 37,5 мың басты, қой – 109,6 мың басты және жылқы – 6,5 мың басты құрады. Бұл көрсеткіштері 1 суретте бейнеленген.

Сурет 1. Ауыл шаруашылығы кооперативтеріндегі мал мен құстың динамикасы, бас Ескерту- Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі туралы 2017 жылдың қаңтар-желтоқсан бойынша жылнамалығы.

Бүгінде, ауыл шаруашылығы кооперативтерінің құрамына 548 заңды тұлғалар, 23 389 шаруа немесе фермер қожалықтары, 3 627 жеке кәсіпкерлер және 31 421 үй шаруашылықтары кіреді.

2018 жылдың 1 қаңтарында заңды тұлғалар бойынша ірі қара мал басы 16 776 болған, оның ішінде, сиырлар саны 4 814 басты құраған. Қойлар саны 13 388 басты, ешкілер 337 басты, жылқылар саны 1 728 басты, түйелер 7 басты және құстар 1 175 298 басты құраған. Шаруа немесе фермер қожалықтары бойынша ірі қара мал басы 19 858 болған, оның ішінде, сиырлар саны 9 700 басты құраған. Шошқалар саны 216 басты, қойлар саны 36 667 басты, ешкілер 818 басты, жылқылар саны 3 064 басты, түйелер 404 басты және құстар 269 басты құраған. Жеке кәсіпкерлер бойынша ірі қара мал басы 12 816 болған, оның ішінде, сиырлар саны 4 861 басты құраған. Ал, шошқалар саны 3 басты, қойлар саны 3 332 басты, ешкілер 23 басты, жылқылар саны 878 басты, түйелер 54 басты және құстар 130 басты құраған. Үй шаруашылықтары бойынша ірі қара мал басы 56 367 болған, оның ішінде, сиырлар саны 37 724 басты құраған. Ал,

шошқалар саны 1 817 басты, қойлар саны 18 681 басты, ешкілер 1 185 басты, жылқылар саны 2 251 басты, түйелер 44 басты және құстар 17 672 басты құраған.

Қазіргі таңда еліміздің ауыл шаруашылығындағы пайдаланылып отырған техникалардың тозу 80%-ды құрайтыны белгілі. Бұлда өзекті мәселелердің бірі. Аталмыш, ауыл шаруашылығы техникаларының ауыл шаруашылығы кооперативтерінің дамуында алатын орыны ерекше болып табылады. Ауыл және орман шаруашылығына арналған өзге де тракторлар саны 459 дана, соқалардың саны 130 дана, қопсытқыштар мен культиваторлардың саны 82, делегейлі тырмалар саны 212, ара үлгісіндегі тырмалар 21 дана, ротоваторлар саны 29, өзге де тырмалар, отауыштар және кетпендер саны 36, сепкіштер 155, минералды немесе химиялық тыңайтқыштарды шашқыштар саны 16, органикалық тыңайтқыштарды шашқыштар саны 3 дана, сонымен қатар, басқа топтамаларға енгізілмеген шалғылар, тракторға құрастырылған шалғыларды қоса саны 75, бүйірлі тырмалардың саны 25, сабан немесе шөпке арналған пішен тайлаушылар 45, картопқазғыштар және картоп жинағыш машиналар саны 16, қатарлап дестелегіштер 23, астық жинайтын комбайндар 80, сүрлем жинайтын және жүзім жинайтын комбайндар, ағаштар мен бұталардан жемістер мен жидектерді жинауға арналған машиналар саны 14 дана, тұқымдарды, дәнді немесе құрғақ бұршақты дақылдарды тазалауға, сұрыптауға немесе калибрлеуге арналған машиналар 9, жүк автомобильдерінің саны 19 дана болғанын, ал, жүтері жинайтын машиналар, жеміс түптерін жұлуға арналған машиналар, собық тазартқыштар және өзге де өнім жинайтын машиналар 22, суару құралдарының саны 30, ауылшаруашылық тракторларына орнатуға арналған ұнтақ бүріккіштер мен шашқыштар 19, сауу машиналарының 39, жануарларға жем дайындауға арналған машиналар 15 трактор тіркемелері 166, тамыр жемістерін және түйін жемістерін жинайтын өзге де машиналар саны 2 дана болғанын.

Қазақстан бойынша 2017 жылдың 4 тоқсанында 15 525 838 мың теңге жарналық қоры бар ауыл шаруашылығы кооперативтері жұмыс істейді. Соның ішінде мүшелерінің салымдары көлемі бойынша заңды тұлғалардың жарналары 2 283 134 мың теңгені құрайды. Оның ішінде, шаруашылық жүргізудің ұйымдастыру-құқықтық нысаны бойынша шаруашылық серіктестіктерінің жарнасы 2 283 134 мың теңгені, акционерлік қоғамдардың жарналары 10 мың теңгені, басқа да ұйымдастырушылық -құқықтық нысандарының жарналары 26 904 мың теңгені құраған. Ал, шаруа немесе фермер қожалықтарының жарналары 2 343 625 мың теңгені құраса, дара кәсіпкерлердің жарналары 753 613 мың теңгені және үй шаруашылықтарының жарналары 10 118 551 мың теңгені құраған.

Қазақстан бойынша 2017 жылдың 4 тоқсанында ауыл шаруашылығы кооперативтерінде 8 566 адам қызмет етеді. Соның ішінде, ауыл шаруашылығы кооперативі қызметкерлерінің тізімдік саны 8 355 адам, қоса атқару бойынша жұмысқа қабылданған ауыл шаруашылығы кооперативі қызметкерлерінің саны 211 адам болған. Сондай-ақ, жұмыстарды азаматтық-құқықтық сипаттағы шарт бойынша орындайтын ауыл шаруашылығы кооперативі қызметкерлерінің саны 505 адамға жетті.

Еліміздегі ауыл шаруашылығы кооперативтері көрсеткен қызметтер көлемі бойынша: ауыл шаруашылығы дақылдарын өсіру саласындағы қосалқы қызметтер 1 421 655 мың теңге, сыйақыға немесе шарттық негізде ұсынылатын ауыл шаруашылығы шикізаттары, тірі малдар, тоқыма шикізаттары және жартылай фабрикаттармен көтерме сауда бойынша қызметтер 5782 мың теңге, дән, тұқым және мал азығымен көтерме сауда бойынша қызметтер, сыйақыға немесе шарттық негізде ұсынылатыннан басқа 17 132 мың теңге, малдарды өсіруге байланысты қосалқы қызметтер 7 209 мың теңге, сүт өнімдері мен ірімшіктерді өндіру саласындағы қызметтер 1200 мың теңге, етпен бөлшек сауда бойынша қызметтер 12 180 мың теңге, сүт өнімдерімен бөлшек сауда бойынша қызметтер 1 674 мың теңге, өнімді жинағаннан кейінгі ауыл шаруашылығы қызметтері 300 мың теңге, ауыл шаруашылығы машиналары мен жабдықтарын жалға беру бойынша қызметтер 7 598 мың теңге, жылумен өңдеу және ет өнімдерін қайта өңдеудің өзге де тәсілдері бойынша қызметтер; еттен және құс етінен жасалған өнімдерді өндіру саласындағы қызметтер 2 400 мың теңгені құрап отыр.

Елбасымыз «Қазақстанның Үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік» атты Жолдауында Ауыл шаруашылығы субъектілерінің кооператив түрінде жұмыс істеуіне жан-

жақты қолдау көрсету қажет екендігін атап айтқаны белгілі. Елімізде кооператив жүйесін құруға аса мән беріліп отыр. Бұл жүйені жетілдіру үшін алдымен аймақтағы шаруаларды кәсіпке баулып, шаруашылыққа бейімдеу қажет. Сонымен қатар, аудан, қалаларда ауыл-шаруашылық кооперативтерін құру, несиелеу және субсидиялау бойынша бірқатар мәселелерді шешу жолдарын қарастыру керек. Ауыл шаруашылығының дамуына серпін беру, ұсақ шаруа қожалықтарының бірігуіне мүмкіндік жасап, сол арқылы өнім көлемін арттыру басты мақсат болып табылады.

Еліміздегі кооперативті дамытуда кооперативті қайта құру жолымен ауыл шаруашылығын дамыта білген елдер тәжірибесіндегі жағымды және жағымсыз жақтарын ескеру қажет. Осыны негізге ала отырып кооперативтік қозғалыстың жалпы шарттарын құруға болады: ауыл шаруашылығындағы өндірістік потенциалды және ауылдағы ірі өндіріс технологиясын сақтау, шаруашылық субъектілерінің нарыққа шығуы бойынша нақты шаралар қолдану, кез келген кооператив мүшесінің жеке меншіктері яғни, жер, мүлік және капитал меншігі бойынша жеңілдіктер беру арқылы қызығушылығын арттыруды қамтамасыз етуі, шаруашылықтандыру мен меншік нысанына тәуелсіз барлық кооператив мүшелері үшін экономикалық және тең құқықтық бәсекелестік жағдайы құрылуы керек, кооперативтерге кірген шаруаларға одан еркін шығуына кепілдік беруі қажет.

Көптеген зерттеушілердің пікірі бойынша, ауыл шаруашылық кооперативтерінің облыстық және аудандық байланысында, кооперативтік жүйенің жоғары басқару органдарын құруға асықпаған дұрыс. Олардың құрылуы жоғарыдан емес, төменнен біріншілік кооперативтерден басталуы керек, сонда ғана оларда өмірлік қажеттілік пайда болады.

Біздің аграрлық экономикаға ауылшаруашылық кооперативтердің құрылып тиімді қызмет етуі ауылдық жерлерде жұмыспен қамту, ауылдық жердің әлеуметтік экономикалық жағдайын көтеріп, оның тұрғындарының түрлі мәселелерін шешу үшін, шаруа қожалықтарына технологиялық үрдісті сапалы деңгейде іске асыруға, азық-түлік мәселесін шешу үшін халыққа да мемлекетке де пайдасы айтарлықтай екеніне күмән жоқ [9, 1076.].

Кооператив бұл қазіргі кездегі ауылдағы аграрлық реформаның маңызды бөліктерінің бірі болып табылады. Сонымен қатар кооперациялық жүйе нарықтық экономика жағдайына толық сәйкес келеді.

Қорытынды. Жоғарыда да айтылғандарды қорыта келгенде, ауыл шаруашылық кооперативтерін құру: агроөнеркәсіп өндірісінде кооператив процесін дамыту, кең көлемде арнайы техника, технологияларды бірлесе пайдаланып, нарықтың сұраныс талабына сай, бәсекелік үстемділігі жоғары өнім өндіруге мүмкіншілік тудырады; өндірістік кооператив құрылымдары өндіріс айналасына тез түседі және ауыл шаруашылық өнімдерін өз уақытында өндеп, соңғы тұтынушыға қажетті дайын өнімдерді сатып, өнімдерді арнайы қондырғылар орнатылған көліктердің тасымалдауға, яғни, өнімнің төгіліп-шашылмауына, бұзылмауына қол жеткізеді; ауыл экономикасын дамыту бағдарламасына сай, мемлекет тарапынан агроөнеркәсіп өндірістеріне берілетін несие, кепілдікке қоятын өндірістік құрал-жабдықтары мен жері бар, сенімді, ірі кооперативтік кәсіпорындарға бірінші кезекте берілуі қарастырылады; ауыл шаруашылық кооператив құрылымдары, нарық жағдайында, тауар өндірушілерді, монополистерден және сенімсіз делдал сатып алушылардың кері іс - әрекетінен қорғайды; агроөнеркәсіп кооперативтік шаруашылықтар, айналасындағы өндірістік құрал-жабдықтарды, техника мен технологиялар қуатын толық өз уақытында пайдалануына, білікті ауыл мамандарының қызмет атқаруына мүмкіндік туғызады. Қазақстанның аграрлық саясатында, ауыл шаруашылық өндірісінде кооперативті дамыту, стратегиялық басымды бағытқа айналуы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Сапарова Г.С., Сапарова Г.С., Тажибаев С.Д. Шетел тәжірибесіндегі агроөнеркәсіп// Вестник ТарГУ Б. - 2016.- № 1. - Б. 297-300.

2.Нугуманова А.Е. Қазақстандағы кооперативтік басқарудың ерекшеліктері// ҚазЭУ хабаршысы.- 2011.- № 2 (80). - Б. 152-155.

3. Адамбекова С.М. Кооперативтер – еліміздің өнеркәсібінің негізі // Экономика и право Казахстана.- 2017.- № 2. - Б. 17-19.

4. Абдирайымова А.Е. Правовое регулирование агропромышленного комплекса Республики Казахстан и Республики Беларусь, сравнительно-правовой анализ // Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ Хабаршысы.- 2017. - № 5 (120). - Б. 429-433.

5. Беркутбаева О.Ж. Социально - экономические основы кооперации в условиях рынка // Абай атындағы Қазақ ұлттық педагогикалық университеті хабаршысы.- 2010.-№3 (25).- Б. 11-16.

6. Ауесбаева К.К. Қарағанды облысындағы ауыл шаруашылығының даму деңгейін талдау // Университет еңбектері (Қарағанды қаласы) - 2016. - № 2. - Б. 112-116.

7. Ауыл, орман, аңшылық және балық шаруашылығы статистикасы // Қазақстан Республикасындағы ауыл шаруашылығы кооперативтерінің қызметі туралы жылнамалығы. - 2017 жылғы қаңтар-желтоқсан. - 3 сериясы. - Б.1-15.

8. Данаева Р.С. Бухгалтерлік есептің жалпы мәселесін ұйымдастыру // Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия ұлттық университеті еңбектері жинағы (Астана) -2017.- Б. 258-261

9. Исмаилова А.С., Балкибаева А.М., Кооперативтер - Қазақстан Республикасы ауыл шаруашылығының ұйымдастырушылық-құқықтық формасы ретінде // Проблемы агрорынка-2017.-№1 (қаңтар-наурыз). - Б. 106-111.

ӘОЖ 336.45:622

КӘСІПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК БАЛАНС ЖӘНЕ ОНЫҢ БАНКРОТТАНУ МҮМКІНДІГІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ

Оразбекұлы Б.¹, Сейткалиева М.¹

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

Ұйымның шаруашылық қызметінің нәтижелерін, есепті кезеңде алынған деректер бухгалтерлік және басқа да түрлерін есепке алуды бухгалтерлік баланс жүйесінде сипаттайтын көрсеткіштерді білдіреді. Ол кәсіпорындарды басқару құралы және бір мезгілде шаруашылық қызметі туралы ақпаратты қортындылау әдісі.

Кілт сөздер: Баланс, қаржылық есеп, баланс, активтер, міндеттемелер, кірістер, шығыстар.

Бухгалтерский баланс при анализе финансового положения предприятия и оценивание возможности его банкротства

Бухгалтерский баланс представляет собой систему показателей, характеризующих результаты хозяйственной деятельности организации за отчетный период, полученный из данных бухгалтерского и других видов учета. Она представляет собой средство управления предприятием и одновременно метод обобщения и представления информации о хозяйственной деятельности.

Ключевые слова: Балансы, бухгалтерской отчетности, балансоведения, активов, обязательств, доход, расход.

The balance sheet in the analysis of the financial situation of the company and evaluating the possibility of its bankruptcy

The balance sheet represents system of the indicators characterizing the results of economic activities of the organization during the reporting period, obtained from the data of the accounting and other records. It is a means of enterprise management and at the same time a method of summarising and presenting information about economic activity.

Key words: Balances, financial statements, balance sheet, assets, liabilities, income, expense.

ҚР-да бухгалтерлік есепті реформалау процесі барысында есеп беруді құру мақсаттарына жаңа көзқарастар пайда болды және оның бағыты өзгерді. «Қаржылық есептің мақсаты - бухгалтерлік есепті» №2 «Бухгалтерлік баланс және қаржылық есептегі негізгі ашылулар» деген стандартында көрсетілгендей, бұл қолданушыны заңды тұлғаның қаржылық жағдайы және оның қызметінің нәтижелері мен есепті кезеңдегі қаржылық жағдайында болған өзгерістер туралы пайдалы, маңызды әрі дәл ақпараттармен қамтамасыз ету болып табылады. Қаржылық есеп негізінен өтелген жағдайлардың қаржылық нәтижелерін және де кәсіпорын үшін инвестициялық шешімдер мен несие беру бойынша шешімдерді шешу үшін, сондай-ақ субъектінің болашақтағы ақша ағымдарын және осы субъектіге сеніп тапсырылған ресурстар мен басқарушы органдардың жұмыстарымен байланысты ресурстар мен міндеттемелерді бағалау үшін қажетті пайдалы ақпараттарды сипаттайды. Алайда қаржылық есеп қолданушыларға экономикалық шешімдерді қабылдау үшін қажетті барлық ақпараттарды қамтымайды. Қаржы есебін пайдаланушылар қабылдайтын экономикалық шешімдер субъектінің ақша қаражаттарын айналдыру мүмкіндігін бағалауды, сондай-ақ оларды айналдыру уақытын есептеу және нәтижеге сенімді болуын талап етеді. Бұл нәтижесінде, субъектінің өз жұмысшыларына және жабдықтаушыларына ақы төлеу, пайызды төлеу, несиеді қайтару және табысты тарату қабілетін анықтайды. Егер де қолданушылар тек қана субъектінің қаржылық жағдайын, қызметін және оның өткен есепті мерзімдегі қаржылық есебінің өзгерісін сипаттайтын ақпараттармен емес, сонымен қатар барлық қажетті ақпараттармен жабдықталған болса, онда олар, яғни қолданушылар ақша қаражаттарының айналдыру мүмкіндігін одан да жақсы бағалайды. Бірақ коммерциялық құпияны қорғау туралы заң қолданушылар алатын қаржылық ақпаратқа шек қояды, дегенмен олардың ішінде кейбіреулері (тергеу органдары, ревизорлар, аудиторлар) өкілдігі болған жағдайда қаржылық есепте көрсетілген ақпараттарға қосымша ақпараттарды талап ете алады. Қолданушылардың көпшілігі қаржылық есепке қаржылық ақпараттың басты көзі ретінде сенуі тиіс.

Баланс – есепті жылдың басындағы және соңындағы кәсіпорынның қаржылық жағдайын сипаттайды және маңызды қызметтер атқарады. Біріншіден, баланс меншік иелерін шаруашылық субъектісінің мүлктік жағдайымен таныстырады. Осы арқылы олар бұл субъектінің иеленеді, материалдық құралдардың сандық және сапалық қорлары қандай, кәсіпорын жақын арада үшінші жақ алдындағы өз міндеттемелерін ақтай ала ма, соны білдіреді. Екіншіден, басшылар кәсіпорынның басқа ұқсас кәсіпорындар жүйесіндегі өз орны, тандап алынған стратегиялық бағытының дұрыстығы туралы, ресурстарды пайдалану тиімділігінің салыстырмалы сипаты және кәсіпорынды басқару бойынша әр түрлі сұрақтарға шешімдер қабылдау туралы түсінік алады. Үшіншіден, баланстың мазмұны, оны ішкі қолданушылары сияқты сыртқы қолданушыларға да пайдалануға мүмкіндік береді. Мысалы, аудиторлар жұмыс процесінде дұрыс шешім қабылдау үшін өз тексеріс жұмысын жоспарлауда, сондай-ақ клиенттің сыртқы есеп берудегі есеп жүйесінде мүмкін болатын, әдейі жасалынған және әдейі жасалынбаған қателіктер аумағындағы әлсіз жақтарын шығару үшін көмек алады, ал талдаушылар қаржылық талдаудың бағытын анықтайды.

Баланс ақпараттары негізінде сыртқы қолданушылар берілген кәсіпорынмен өзінің серіктесі ретінде жұмыс жүргізудің мақсатқа сәйкестігі және оның шарттары туралы шешімдер қабылдай алады; өз салымдарының мүмкін болатын тәуекелділіктерін және берілген кәсіпорынның акцияларын иеленудің орындылығын және басқа шешімдерді бағалайды. Баланстың маңыздылығы соншалық, көп жағдайда қаржылық жағдайды талдауды баланстық талдау деп атайды.

Бухгалтерлік баланс қаржылық есептің негізгі түрі бола отырып, ол есепті кезеңдегі кәсіпорын мүлкінің құрамы мен құрылымын, ағымдағы активтердің айналымдылығы мен өтімділігін, меншікті капитал мен міндеттеменің қолда барын, дебиторлық және кредиторлық борыштың динамикасы мен жағдайын және кәсіпорынның несие қабілеттілігі мен төлеу қабілеттілігін анықтауға мүмкіндік береді. Баланс көрсеткіштері кәсіпорынның капиталын орналастыру тиімділігін, оның ағымдағы және алдағы кезеңдегі шаруашылық қызметке жетуі, қарыз көздерінің көлемі мен құрылымын, сондай-ақ оларды ынталандыру тиімділігін бағалауға

мүмкіндік береді. Осылайша, бухгалтерлік балансты талдау үшін және кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалауда ақпараттың ең қа-жетті түрі болып табылады.

Бухгалтерлік стандарттың іске қосылуынан бастап бухгалтерлік баланс жа-ңаша анықталады және оның екі бөлігі мен элементтері де жаңаша сипаттала-ды.

Олардың түсіндірмесі нарықтық экономикасы дамыған елдердің бухгалтер-лік есеп және аудит тұрғысындағы жетекші ғалымдардың еңбектеріне арқа сүйейді.

Осыған орай ағылшын тілінен орыс тіліне аударылған оқулықтардың және тәжірибе құралдарының авторларының пікірлері теориялық көзқарас болып табылады.

Жоғары оқу орындарында экономикалық мамандық алатын студенттерге, бизнес мектептер мен экономикалық лицейлерге арналған ағылшын авторының "Бухгалтерлік талдау" деген оқулығында келесідей анықтама берілген: Баланс - бұл кәсіпорынның белгілі бір күндегі қаржылық жағдайының кестесі болып табылады.

Активтер дегеніміз бұл кәсіпорын нені иеленеді және ол нені алуға тиіс, со-ны көрсетеді (немесе активтер - бұл кәсіпорынның иелігіндегі және алуға тиісті мүлкі); пассивтер - бұл кәсіпорынның өзінің біреуге берешек қарызы немесе борышы. Активтер сомасы әрқашан да пассивтер сомасына тең болуы тиіс [1].

Ағылшын ғалымдары шығарған "Бухгалтерлік іске кіріспе" деген оқу құра-лында былай жазылған: Баланс - бұл белгілі бір күнге кәсіпорынға тиісті бар-лық активтер мен оның борыштарын анықтайтын пассивтерінің тізімі. Бұл берілген уақыт мерзіміндегі бизнестің (іскерлік қызметтің) қаржы жағдайының бейнесі болып табылады. Актив пен пассивтің әр бабы ақшалай көрініске ие бо-лады және де активтер сомасы әрқашан пассивтер сомасына тең болуы тиіс.

Әрі қарай олар баланстың негізгі элементтерін келесідей сипаттайды: Активтер-бұл ұйымға тиісті немесе ол пайдаланатын бағалы нәрсе. Пассивтер - басқа біреуге тиісті нәрсе. "Пассив" термині таза бухгалтерлік ұғым болып табылады және ол кәсіпорынның қарызы дегенді білдіреді.

Капитал - пассивтердің арнайы түрі.

Капитал алғашқы капитал мен қызметте қалдырылған табысты қоса алғанда-ғы меншік иесінің бизнестегі үлесі болып табылады.

Әлемдік банк өндеп шығарған "Қаржылық есеп, аудит, есеп беру бойынша нұсқаулар" оқулығында бұл ұғымдарды былайша түсіндіреді: "Баланстық есеп - бұл белгілі бір кезеңде жасалған және осы кезеңдегі ұйымның жалпы қаржы-лық жағдайын бағалау үшін пайдаланылатын фотосурет. Қаржылық жағдай ұғымымен тікелей байланысқан баланстық есеп элементтері дегеніміз бұл ак-тивтер, пассивтер және капитал. Баланстық есеп кәсіпорынның әрі қарайғы жұ-мысын камтамасыз ету үшін қазіргі уақытта қолда бар ресурстар туралы ақпаратты камтиды. Ол сондай-ақ, бұл активтерді қаржыландыру көздері туралы ақпараттан тұрады. Мысалы, бұл көздер қарызға алынған ба, жоқ, әлде меншікті ме".

Аталған оқулықта бухгалтерлік баланстың бөлімдері (жақтары) мен эле-менттері келесідей анықталады:

«Актив дегеніміз - бұл өткен жағдайлардың нәтижесінде кәсіпорынмен ба-қыланатын және болашақта кәсіпорынға экономикалық табыс әкелетін ресурс.

Пассив - бұл өткен жағдайлардан пайда болған кәсіпорынның ағымдағы мін-деттемесі.

Оны өтеу экономикалық табыс алумен байланысты кәсіпорын ресурстары-ның шығынына (сыртқа кетуіне) әкеліп соқтырады.

Капитал - бұл пассивтерді активтерден алып тастағандағы кәсіпорынның өзіндік қаражаты».

Көріп отырғанымыздай, бухгалтерлік баланс және оның элементтері туралы бұл анықтамалар біздің бухгалтерлік есеп теориясы бойынша оқулықтарымызда берілген анықтамалардан өте ерекшеленеді. ҚР-дағы бухгалтерлік есеп туралы заңды жасаушылар негіз ретінде батыс ғалымдарының еңбегін алып отыр. "Қаржылық есептің, субъектінің қаржылық жағдайын бағалаумен байланысқан негізгі элементтері – активтер, меншікті капитал және субъектінің міндеттемесі" болып табылатынын айта келе, олар қаржылық есептің бұл элементтеріне келесідей сипаттама береді.

«Активтер - бұл құндық бағасы бар кәсіпорынның мүлкі, мүлдік, жеке мүлдік емес иелігі және құқығы болып табылады.

Міндеттеме - бұл тұлғаның (қарыз адамның) белгілі бір әрекетті басқа бір тұлғаның (несие берушінің) пайдасына жасайтын міндеті - мүлдік беру, жұмыс атқару, ақша төлеу және басқалар немесе белгілі бір іс-әрекеттен бас тарту, ал несие берушінің қарыз адамнан өзінің міндетін орындауын талап етуге құқығы бар.

Меншіктік капитал - бұл субъектінің өз міндеттемелерін шегеріп тастағаннан кейінгі активтері». Сонымен, қаржылық есептің негізгі элементтерінің анықтамасын түсіндіруде батыс елдерінен ешқандай айырмашылық жоқ деп айтуға болады.

Баланс бухгалтерлік есептің "Бухгалтерлік баланс және қаржылық есеп берудегі негізгі анықтаулар" №2 стандартымен анықталады. Ол активтердің, меншікті капитал және міндеттемелердің мәнін анықтайды, сондай-ақ қаржылық есеп беруде анықтауға жататын ақпараттарға деген талаптардан тұрады.

Баланста ұзақ мерзімді және ағымдағы міндеттемелердің жиынтық сомасы анықталады. Баланста ағымдағы активтер мен міндеттемелерді және олардың жиынтық сомасын анықтау, қаржылық есепті пайдаланушыларды кәсіпорынның қаржылық жағдайын бағалауда және дәлелді басқарушылық шешімдер қабылдауда қажет болатын ақпараттармен қамтамасыз етеді.

Пайдаланушылар үшін қаржылық есептің өте пайдалы екендігіне БЕС–2-нің 7-пунктінде ерекше көңіл бөлінген. Онда былай жазылған: "барлық маңызды ақпараттар, қаржылық есепті қолданушылар үшін анық және түсінікті болатын-дай дәрежеде ашылуы тиіс" [2].

Алайда айта кеткен жөн, балансты құрудың түрін таңдау (көлденең, яғни екі жақты немесе тікелей) шаруашылық субъектілерінің шексіз құқы болып табылады.

Баланс активі мен пассивін құру принциптері бұрынғы қалпында қалып отыр, яғни активтер олардың өтімділік деңгейіне байланысты, өтімділігі төмен активтерден өтімділігі жоғары активтерге қарай, пассивтер принцип бойынша төлем мерзімінің жеделдік деңгейіне байланысты мерзімінің жеделдігі азынан көбіне қарай.

Тікелей түрде құрастырылған баланс 5 бөлімнен тұрады:

- 1) ұзақ мерзімді активтер;
- 2) ағымдағы активтер;
- 3) меншікті капитал;
- 4) ұзақ мерзімді міндеттемелер;
- 5) ағымдағы міндеттемелер.

Баланс қаржылық есеп беруде үш элементті сипаттайды: активтер, меншікті капитал және міндеттемелер. Қалған екі элемент - табыс және шығын – қаржы - шаруашылық қызметі нәтижелері туралы есеп беруде көрсетіледі.

Қаржылық жағдайды талдау барысында тек бухгалтерлік баланс мәліметтеріне ғана сүйенуге болмайды. Бұндай тәсіл біршама қарапайымдау, себебі бухгалтерлік баланс кемшілік пен шек қоюшылықтан ада емес, олардың ең маңыздылары келесілер болып табылады:

1. Баланс табиғаты жағынан тарихи сипатта болады. Баланста келтірілген мәліметтер оны құрған кезеңдегі шаруашылық қызметінің нәтижесін көрсетеді. Бұл жағдайда баланс ақпараттары ретроспективалық және перспективалық талдау мақсаттары үшін қолданылуы мүмкін.

2. Баланс кәсіпорын қаржысында және міндеттемелерінде статус-квоны сипаттайды, яғни пайдаланылып жүрген есеп саясатына сай осы кезеңде кәсіпорын жалпы қандай жағдайда тұр деген сұраққа жауап береді, бірақ бұл жағдайға ненің нәтижесінде жеткеніне жауап бермейді. Бұл сұраққа жауап беру үшін, тек қосымша мәліметтер ғана емес, сонымен қатар есеп және есеп беруде көрсетілмейтін көптеген факторлардың талдануы қажет (мысалы, ғылыми-техникалық прогресс, контрагенттегі қаржылық қиындықтар және басқалар).

3. Баланста салыстырмалы шаруашылық аралық талдау жүргізу үшін қажетті база жоқ. Ол кеңістіктік және уақыттық салыстырулармен қамтамасыз етпейді. Сондықтан оның талдауы динамикада жүргізілуі тиіс және мүмкіндігінше көрсеткіштерге, олардың орташа салық және орташа прогрессивтік маңыздылығына шолу жасаумен толықтырылуы тиіс. Осындай мақсатпен

ұқсас кәсіпорындар тобы бойынша негізгі есептік көрсеткіштерді ашық жариялау қажет. Бұл қажетті орташа көрсеткіштерді есептеп шығаруға мүмкіндік береді.

4. Баланста кәсіпорынның қаражаттарының айналымы туралы мәлімет жоқ. Баланстың сол немесе басқа бабы бойынша соманың аз немесе көптігі туралы қортындыны баланстың көрсеткіштерін айналымының сәйкес сомаларымен салыстырғаннан кейін ғана жасауға болады. Мысалы, екі кәсіпорынның баланста-рындағы "материалдар" бабы бойынша сомасы бірдей, яғни 5 млн. теңге. Бір жылдағы материалдар айналымы, бірінші кәсіпорында 60 млн. теңге, ал екінше-де 10 млн. теңгені құрады. Осыған сәйкес бірінші жағдайда материалдардың қоры жылдық тұтынушылардың $1/12$ ($5/60$)-ін (айлық қор), ал екінші жағдайда $1/2$ ($5/10$), яғни жылдық тұтынудың жартысын (жарты жылдық қор) қамтамасыз етеді.

5. Баланс есепті кезеңнің басы мен соңындағы мезгілдік мәліметтердің жиын-тығы болып табылады, яғни онда осы балансты толтыру кезіндегі шаруашылық операцияларының жиынтығы жазылып отырады. Ол кәсіпорынның есепті кезең ішіндегі мүмкіндік жағдайын көрсетпейді. Бұл ең алдымен баланстың динамикалық баптарына қатысты, олар "материалдар", "дайын өнім", "тауарлар", "дебиторлық борыш" және басқалар.

6. Баланста кәсіпорынның активтерін сатып алуда тарихи бағаны коддану принципі жүргізіледі, ол мүліктің жалпы алғанда нақты бағасын едәуір дәрежеде бұрмалайды. Баланстың жеке баптарына инфляциялық факторлар мен нарық конъюктурасының өзгерісі едәуір бұрмалаушылық әсерін тигізуі мүмкін. Инфляция, кәсіпорын пайдаланатын шикізат пен жабдықтарға бағаның өсуі және негізгі құралдарды жаңарту дәрежесінің төмен жағдайында көптеген баланс баптары функционалдық қызметі жағынан бірдей, бірақ есеп объектітерінің құны жағынан әр түрлі жиынтықты көрсетеді. Бұл әр түрлі есеп мерзімдерінде есептелген баланстың аттас көрсеткіштерінің салыстырмалылығының бұзылуына әкеліп соқтырады. Әрине, ол сондай-ақ кәсіпорын қызметінің нәтижесін, оның шаруашылық қаражаттарының "бағасын" (гудвилл) едәуір бұрмалайды. Бұл кедергі баланс валютасының кәсіпорын бағасының дәл құнын көрсетпейтіндігін дәлелдейді.

Баланс жиыны кәсіпорын активтері мен оны жабу көздерінің есептік бағасын ғана көрсетеді, ал осы кезде бұл активтердің нарықтық бағасы мүлдем бас-қаша болуы мүмкін және берілген активтің пайдалану мерзімі мен оның баланста көрсетілуі қаншалықты ұзақ болса, есептік баға мен ағымдағы нарықтық баға арасындағы айырмашылық соншалықты көп болады.

7. Баланс және қаржылық есеп берудің басқа да нысандары шаруашылық субъектісі қызметінің барлық жақтарын толығымен көрсетпейді. Кәсіпорынның қаржылық жағдайы мен оның өзгеру перспективасы тек қаржылық сипаттағы факторлардың ғана емес, сонымен қатар көптеген құндық бағасы жоқ факторлардың да ықпалында болады. Олардың қатарында: мүмкін болатын саяси және жалпы экономикалық өзгерістер, саланы және кәсіпорынды басқарудың ұйым-дастырушылық құрылымын қайта құру, меншік түрінің алмасуы, қызметкердің кәсіби және жалпы білімдік дайындығы және тағы басқалар. Сондықтан қаржылық есеп беруді соның ішінде бухгалтерлік балансты талдау кешенді экономикалық талдаудың тек бір ғана бөлімі болып табылады.

Осы шектеулерге қарамастан, бухгалтерлік баланс кәсіпорынның қаржылық жағдайын талдауды ақпараттық қамтамасыз етудің бірден-бір басты көзі болып табылады, ал оны оқу осы талдаудың алғашқы сатысы болып табылады.

Алайда кәсіпорынның қаржылық жағдайына талдау жүргізгенде баланс көрсеткіштерімен қатар қаржылық есеп берудің басқа да нысандарының көрсеткіштерін қолдану қажет, әсіресе кәсіпорынның жыл бойғы барлық табыс сомасын осы кәсіпорынның өзінің қызметін жүргізу үшін жұмсалған барлық шығындар сомасымен салыстырудан тұратын қаржы-шаруашылық қызметінің нәтижесі туралы есепті қолдану керек, оның баланстан айырмашылығы ол кәсіпорынның мезеттік суреті және қатып қалған қаржылық жағдайы емес, ол капитал қозғалысы, есепті кезеңдегі субъектінің қаржылық нәтижесі болып табылады. Сондықтан кәсіпорынның балансына қарағанда, бұл құжат талдаушы адам үшін анағұрлым маңызды және ақпараттық болып табылады. Ол бұл кәсіпорын табыс немесе зиян (шығын) әкелетіндігін анықтау үшін табыстар мен шығындар туралы жеткілікті мөлшерде бөлініп

алынған анық көрсеткіштердің көмегімен белгілі бір кезеңдегі кәсіпорынның қызмет нәтижесіне баға береді. Батыс тәжірибесінде, балансты есеп берудің басты нысаны ретінде бөліп қарастыратын біздің елге қарағанда, табыс және зиян туралы есепке біршама басымдылық берілуі кездейсоқ емес. Атап айтқанда, дәл осы үлгі американдық, ұлыбритандық және жаңазеландиялық фирмалардың жылдық есебінде бірінші болып келтіріледі. Мұның түп тамырын психологиялық тұрғысынан іздеген жөн, табыс ба-тыс фирмалары қызметіндегі маңызды көрсеткіш болып табылады, олар сондықтан да оны ең алдымен сыртқы пайданушыларға әйгілеп көрсетуге тырысады.

Банкроттың ертерек байқалатын нышандарына жататындар:

а) кәсіпорынның қаржылық қызметінің нашар екендігін сипаттайтын есептерді кідіртпін беру;

б) қаржылық нәтиже туралы есепте және баланс құрылымындағы кенеттен пайда болған өзгерістер, әсіресе:

- есеп шоттардағы ақшаның кенеттен азайып кетуі (ол екінші жағынан, есеп шоттағы ақшаның көбеюі келешекте күрделі қаржының мүмкіндіктеріне теріс әсерін тигізудің айғағы);
- дебиторлық қарыздардың көбеюі (бұлардың күрт азайып кетуі де тиімсіз, өйткені қоймадағы дайын өнімдердің тым көбеюі оларды сату процесін қиындатып жібереді);
- дебиторлық шоттардың ескіре бастауы;
- дебиторлық және кредиторлық қарыздар балансының бұзылуы;
- кредиторлық қарыздардың өсуі (сонымен қатар есеп шоттарда қолма-қол ақша тұрғанда кредиторлық қарыздардың күрт азайғаны өндіріс көлемінің тарыла бастағанының айғағы);
- сатылатын тауар көлемінің азаюы;

в) кәсіпорындағы жанжалдар, әлдекімді басшылық қызметтен босату, қабылданған шешімдердің сан жағынан бірден артуы және т.б.

Мұнымен қатар сатылатын тауар көлемінің шектен тыс көбейіп кетуі де пайдалы болмауы мүмкін. Өйткені жан-жақты, терең ойластырылмай сатып алынған шикізаттардың және күрделі қаржы шығындарының көбейіп кетуі келешекте кәсіпорын балансының бұзылуына әкеледі, ал бұл банкротқа ерте ұшырау деген сөз. Бұдан басқа сатылатын өнімдердің ретсіз көбейіп кетуі өнім өндіру мөлшерінде кәсіпорынның банкротқа ұшырау алдындағы құлдырауын көрсетеді.

Кәсіпорынның банкротқа ұшырауының мынандай кезеңдері бар.

Жасырын кезең. Бұл кезең кәсіпорынның, оның тапқан пайдасының капиталдандырылуымен анықталатын "бағасының" төмен түсіп кетуі:

$$V = P / K$$

P — салықтарды, сонымен қатар қарыздармен және дивидендтердің процентіне байланысты төлемдерді төлегенге дейінгі күтілген пайда;

K — кәсіпорынның барлық пассивтерінің (міндеттемелерінің) құнының орташа өлшемі;

V — күтілген "кәсіпорын бағасы".

"Кәсіпорын бағасының" төмендеуі оның пайдалық деңгейінің төмендегені деген сөз. Бұл бірінші жағынан. Ал екінші жағынан, бұл жақын арада қабылдауға мәжбүр болатын міндеттемелердің орташа құнының артқанын көрсетеді. Олай болса, жақын және ұзақ мерзімді келешектегі "кәсіпорын бағасын" есептеп отыру қажет және тиімді.

Екінші кезеңі — қаржы тұрақсыздығы, қолда бармен есептесуде қиындықтардың пайда болуы, яғни банкроттың ертерек нысандарының сезіле бастауы.

Бұл кезде басшылықтар "косметикалық" шараларға жиі жүгіне бастайды, мәселен:

▪ салым иелері мен банктердің күдіктерін туғызбау қамында активтердің бір бөлігін сату арқылы қарыз капиталдарын арттырады;

▪ акционерлерге жоғарғы дивидендтер төлей бастайды.

Практикада кейде мынандай жәйттер де кездеседі:

▪ кәсіпорынның қаржы жағдайы нашарлаған кезде қайсібір басшылар ақша табуда "авантюралық" әдістерді де қолданады;

- тіпті кейде алаяқтық жолдан да тайынбайды.

Үшінші кезең - банкроттың айқын, заң жүзінде пайда болуы, яғни кәсіпорын дер кезінде қарыздарды төлей алмайды.

Банкротқа байланысты істі сотта қарауды мына жағдайларда бастауға болады:

- борышқор өзінің дер кезінде қарыздарды төлей алмайтынын ресми түрде мойындаса;
- несие берушінің төлемдерді орындау мерзімінің 3 айдан асып кеткені туралы арызы бойынша;

- прокурордың жалған банкрот туралы нақты күдіктері бойынша.

Төрелік соттың төмендегі мүмкіндіктерін пайдалануға болады:

- банкротты мойындату;
- конкурстық өндіріс ашу және кәсіпорынды конкурстық өндіріс аяқталғанға дейін жұмыс істеп тұрғандардың тізімінен шығарып тастауға;
- егер борышқордың қаржылық жағдайының тұрақтылығы және оның қарыздарды төлеу қабілеттілігі айқындалса, берген арызын қайтарып беруге;
- кәсіпорын сырттан басқаруға берілсе, ол санацияға жатқызылса, банкрот жөніндегі істі тоқтатуға;
- борышқор мен несие берушінің қарыздардың төлем мерзімін ұзарту жөніндегі өзара келісімдеріне келісім беруге.

Банкроттан шығу мақсатында кәсіпорын жұмысын жақсартуға бағытталған төтенше шаралары қолданылады.

Олардың негізгілерінің қатарына мыналар жатады:

- басшылықты алмастыру;
- кәсіпорынның ұйымдық құрылымын өзгерту;
- басқару аппаратын қысқарту;
- жоспарлау-бақылау қызметтерін орталықтандыру;
- шығындарға қатаң бақылау орнату;
- қызметкерлерді қайта даярлауды, кәсіпорында психологиялық бағдарлау жұмысын жүргізу;
- көрсетілген қызмет түрлерін және өнімдер атауларын мейлінше қысқарту;
- маркетинг қызметін талапқа сай жоғары деңгейде ұйымдастыру.

Санация. Бұл әлемнің көптеген елдерінде кең тараған, кәсіпорындардың, фирмалардың және басқа да өндіріс орындарының банкротқа ұшырамауын болдырмау мақсатында ірі банкілердің немесе мемлекеттің өзінің көмегімен жүзеге асырылатын қаржылық тұрақтандыру шараларының жүйесі [3].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. «Бухгалтерлік есеп және қаржылық есептілік туралы» ҚР Заңы, №234-ІІІ, 28.02.2007ж.
2. Бухгалтерлік және қаржылық есеп принциптері (Халықаралық стандарт) [Мәтін]: Оқулық / Ә. Әбдіманапов.- Алматы, 2009. – 535 б.
3. Кеулімжаев Қ.К., Әжібаева З.Н., Құдайбергенов Н.А. Бухгалтерлік есеп принциптері. Алматы: Экономика, 2009. – 280 б.

ЭТНОМӘДЕНИЕТТІК ФАКТОРЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ЫҚПАЛЫ

Сапарова А.Қ.^{1, 2} курс магистранты, Тулешова Г.Б.¹ э.ғ.к., доцент І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

E-mail:azhar.saparova@mail.ru

Этникалық проблема халқының құрамы көп этносты мемлекеттерге өзекті мәселеге айналуға. Өйткені, әр этникалық топтың өзіне ғана тән демографиялық әрекеті, әлеуметтік-мәдени және экономикалық дамуының ерекшеліктері бар.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік жүйесі, этникалық фактор, мәдениет, ұлттық қарым-қатынас, экономика.

Рассматривается проблема взаимосвязи ментальности и экономического поведения человека. Страна наиболее успешно проявляет себя в тех секторах, которые отвечают исторически сложившимся условиям и национальному характеру в наибольшей степени.

Ключевые слова: система предпринимательства, этнический фактор, культура, национальные отношения, экономика.

The problem of the mentality and the relationship of economic behavior. Country of the most successful shows itself in those sectors which are responsible historically conditions and national character the most.

Key words: business system, ethnic factor, culture, national relations, economics.

Біздің республикамыз көп этносты болғандықтан, қарым- қатынастағы өзара әрекет нәтижесі қандай да болмасын іс- әрекет түрлерінде, еңбек салаларында, оқу процесінде, тұрмыс- тіршілігімізде байқалады, сондықтан ерекше белсенді тақырыптардың бірі болып саналады. Атақты ғалым және этнограф А.Ф. Дашдамиров «Адамзаттың кейбір кескін-келбеттерінің әр қилы көрініс беруі әр халықта әртүрлі болады- дей келіп, олардың, яғни өзіндік ерекшеліктері бар, мәселен еңбек сүйгіштікте, қайырымдылық, қарапайымдылықта және т.б. болуы мүмкін», - деп өзінің, «Этнопсихологиялық мәселелерді зерттеу әдістері» атты еңбегінде атап көрсетті.

Этникалық проблема халқының құрамы көп этносты мемлекеттерге өзекті мәселеге айналуға. Өйткені, әр этникалық топтың өзіне ғана тән демографиялық әрекеті, әлеуметтік-мәдени және экономикалық дамуының ерекшеліктері бар. Біздің елімізде интенсивті этникалық және этносаралық процестер өтуде. Олар Қазақстанның бұдан былайғы дамуына ғана емес, тіпті оның тағдырына өз ықпалын тигізеді. Қазақстанның ұлттық саясаты, қазақтардың ұлттық егемендігін мойындай отырып, қазақстан халқының бірыңғай азаматтық саяси қауымдастық ретіндегі егемендігі, маңызды өзгешеліктері бар этностардың болуын, тіпті олардың ортақ мақсаттары мен мүдделерінің пайда болуына, ортақ сана-сезімнің қалыптасуына, яғни этносаралық қауымдастықтың пайда болуына ықпал ететін іс-қимылы болуын талап етеді. Этносаралық қауымдастық — ол жаңа этнос емес, суперэтнос емес, ол этносаралық қауымдастық, яғни бөліктерден құралған тұтастық. Этносаралық бірігу — этностарды біріктіретін айтарлықтай икемді процес болып табылады, өйткені, бір жағынан өзіне тән этникалық ерекшелік сақталады, басқа тұстан қарасақ, өзара іс-әрекет арқылы сана сезімнің ортақ белгілері, ортақ мақсаттары қалыптасады. Бүгінгі таңда Қазақстан сияқты көп этносты, көп нәсілді және көп конфессиялы мемлекет үшін осы жол ең ұтымды да болып табылады және тату-тәтті өмір сүріп, қарым-қатынастарына төзімділік сақтаудан асқан ақылды осы күнге дейін адамдар ойлап таба қойған жоқ. Н.Ә. Назарбаев өзінің «Ғасырлар тоғысында» атты кітабында кеңес империясы қирауының маңызды себептерінің бірі ғылымға негізделіп жасалған тиімді

ұлттық саясаттың болмауы деп тура айтқан. Біздің елімізде, жалпы бүкіл дүние жүзінде этникалық жағдаяттың күрделенген қазіргі сәтінде жалпы ұлттық саясатпен қатар мемлекеттің ұлттық саясатының екі мызғымас бөлігі бола алатын екі бағдарлама әзірлеу қажет. Біріншіден, бұл этникалық өзгешелікті, тілді, мәдениетті дамытуға, дәстүрлерін сақтауға және т.б. бағытталған этникалық қайта өрлеу бағдарламасы болуға тиіс, сонымен қатар мұндай бағдарлама сараланған болуға тиіс және әр этникалық топтың өз бағдарламасы болғаны жөн. Екіншіден, және мұның маңызы біріншіден кем емес, бұл этносаралық бірігу бағдарламасы, сондықтан онда Қазақстанда тұратын барлық этникалық топтардың бірге тұрып, ортақ іс-қимылын жасауының нақты, ең тиімді механизмдері әзірленуі тиіс. Әзірше мұның өзі әлсіз тенденция ретінде білінеді және жаңа достастық қалыптасып болды деп айта алмаймыз. Алайда біздің бірнеше ғасыр бойы күрделі де қайшылықтарға толы ортақ өміріміз нәтижесінде жинақталған белгілі оң тәжірибеміз бар. Өркениеттің соңғы жетістіктерінің бірі — қазіргі толып жатқан полиэтносты мемлекеттердің ұранына айналған көп мәдениеттің идеясы, ол бір мемлекет ішіндегі көптеген этникалық топтарға тату да бейбіт өмір кешуге мүмкіндік береді. Осы принцип Қазақстан үшін де қолайлы, «әр алуандылықтағы бірлік» (немесе «бірлікте әр алуандылық») немесе «қазақстан өрнегі» ұраны біздің мемлекетіміздің стратегиялық саясатындағы басты ұран ретінде қабылданды. Президент Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстанның 2030 жылға дейінгі даму перспективасы тілге тиек болған, халыққа арналған Жолдауында екі нәрсеге ерекше назар аударылған: біріншісі «еліміздің барлық азаматтары үшін тең мүмкіндікке негізделген өзіміздің бірыңғай азаматтығымызды дамытуға кепілдік беру», екіншіден, «этникалық қайшылықтардың себептері жойылып, барлық этникалық топтар тең құқылы болуын қамтамасыз ету». Сонымен Қазақстанның перспективалы дамуында екі түрлі міндетті шешу көзделеді: біріншіден, әр жеке этникалық топтың дамуына мүмкіндік беру, екіншіден, Қазақстанның барлық халықтарын бірыңғай азаматтық қоғамдастыққа біріктіру үшін жағдай туғызу. Алайда, мықты тұрақтылыққа, тіпті консолидация мен бірлікке жету оңай емес, және өзімізді бірыңғай отбасы ретінде сезініп, мақсаттарымызды біліп, оларға жұмыла жету үшін әлі көп жұмыс атқаруға тура келетінін назардан шығармау керек». Демек, этносаяси процестің субъектілері жөніндегі мәселені зерттегенде Қазақстан Республикасында ұлттық татулық пен бірлікті қамтамасыз етуде негізгі рөлді мемлекет атқаратынын атап көрсетуге болады. Қазақстан Республикасында өтпелі кезеңде ұлтаралық қарым-қатынастарды реттеуге арналған әдістерді әзірлеу және жағдайды бағалау ісінде мемлекеттің рөлі зор. Ұлттық саясатты іске асыруда, оның мазмұндылығындағы ең бастысы — ұлттық мүдделерге олардың: а) қауымдастығын, ә) айырмашылықтарын, б) қақтығыстарға ескере отырып қарау. Ұлтаралық қатынастардың жеке субъектілерінің түпкі мүддесі мен мемлекет ауқымындағы жалпы ұлттық мүдделердің бір болуының объективтік негізі бар. Мемлекеттік ұлттық саясаттың басты міндеті ұлттар мүдделерін және ұлттар мүдделері арқылы басқару. Қазақстандағы демократиялық өзгерістердің ажыратылмайтын бөлігі адам құнын сақтау, барлық ұлттық топтардың еркін дамуына қолайлы жағдай туғызу, ұлтаралық қарым-қатынастарды гуманизациялау, республикада татулық пен тұрақтылықты қамтамасыз ету [1].

XIX ғасырдың бас кезі әлемдік жаһандану мен экономиканың ғылыми білімге көше бастауымен белгілі. Сонымен қатар осы уақытта аумақтың экономикалық дамуының қозғаушы күші болып табылатын этномәдениеттік құндылықтарға көп көңіл бөліне басталды. Қазіргі таңда, ұлттық мәдени құндылықтарды сақтау маңызға айналууда. Халықтың экономикалық әрекетіне әсер ететін факторларды зерттеуге деген қызығушылық артып келеді. Бірқатар ғалымдардың пайымдауы бойынша, адамның ұлты- этникалық санат, ал ұлт- тарихи-әлеуметтік санат. Мысалы, Қазақстан азаматтары мемлекет құрамын, ал жеке ұлттар - этносты құрайды.

Соңғы жылдарда ғалым- экономистер арасында ұлттардың экономикалық әрекетін зерттеуге деген қызығушылық артып келеді. Ұлттардың білімге, кәсібилікке, шыншылдыққа, адамдарды құрметтеуге, қарым-қатынасты құруға деген көзқарастары ұқсас болғанымен, әрбір істегі олардың әрекеттері, өздерін ұстауы әр түрлі екенін көптеген зерттеулер көрсетті. Экономикалық әрекет қиындықтары мен экономикалық психологияны зерттеу әртүрлі елдердің

философтары, экономистері, әлеуметтанушылары еңбектерінде көрініс тапты. Ұлттық сұрақтар бойынша Ш. Блондель, Л. Февр, Е. Дюркгейм, М. Вебер сияқты атакты ғалымдар айналысты.

Мәдени, діни, саналық, психологиялық ерекшеліктер экономикалық әрекетке әсер етеді. Экономикалық әрекет адамның дініне, дәстүрлерге, өмірлік тәжірибесіне байланысты өзгеріске ұшырайды. Мысалы, бұрынғы Кеңестік Азия республикалары экономикалық дағдарыс және жоғары дәрежедегі дағдарыс кезінде ауылшаруашылыққа еуропалықтарға қарағанда жақынырақ болған. Яғни бұл ғасырлар бойы қалыптасқан ұлттық өмірлік салтқа байланысты.

Халықтардың психологиясы этностық рухани бейнесінің негізгі, әрі маңызды жағының бірі болып есептеледі. Этностардың психологиялық ерекшеліктері халықтардың табиғи материалдық жағдайларының көрінісімен адам санасында қалыптасады. Ол өзінің түп тамырымен халықтар тарихының терең түкпірінен орын алып, оның пайда болған негізінен бастап дамуда. Халықтардың психологиялық ерекшеліктері- жалпы ұлттық категория. Этникалық психология- қоғамдық, әрі жалпы психологияның бірі. Ол үнемі өзгеріп отырады. Қоғам дамуының белгілі кезеңдерінде әлеуметтік- экономикалық және жаңа мазмұн қабылдайды. Нақты этнопсихологиялық белгілерді анықтау барысындағы зерттеу еңбектерінің қиындығын байқаған Ю. В. Бромлей «Әрекеттер мен қылықтардың жиі әрі жылдам қайталанып алмастырылуы басқа ұлттардағы сол жағдайларды салыстыруда қиындығын тигізеді, ал бұның көмегінсіз этникалық ерекшеліктерді анықтау тіпті қиын екендігі көпшілікке мәлім. Сонымен қатар әр ұлттың өзіне тән психикалық кескін- келбеттері тез арада емес, сонынан әр түрлі уақытта көрініс береді»- деген.

Жинақтап этнопсихологияны және оның құрылысын көрсететін әлеуметтік психологиялық факторлардың төмендегі топтарын бөлуге болады:

1. Этникалық қажеттіліктер мен қызығушылықтар жүйесі;
2. Этникалық бағыттар мен құндылықтар;
3. Этнос психикасының бітісі;
4. Этникалық сезімдер мен көңіл- күйлер.

Осы этникалық психологияның құрылымындағы этникалық бағыт жүйелерінің этноаралық өзара әрекетте алатын орны мол.

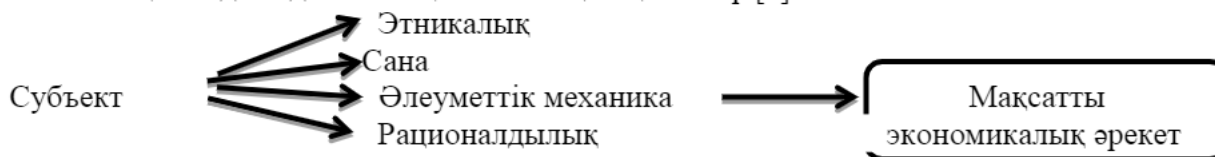
Психологияда «бағыт» мәселесін зерттеп қараған Д. Н. Узнадзе «Экспериментальные основы установки» (Тбилиси, 1961ж.) еңбегінде қарастырған.

Бағыт - белгілі бір объектіге байланысты іс- әрекет барысында мақсат көзделген сипатқа анықталып, сезілінуінде субъектінің объектіге деген дайындығы, бейімделуі. «Бағыт» ұғымы алғаш рет неміс психологтары арқылы эксперименталды психологиямен келді. Қабылдаған затты сезіну шапшандығы (Л. Ланге). Қабылдаудағы иллюзия (Г. Мюллер, Т. Шуман), сонымен қатар айқындалмаған жағдайдағы мәселе шешудегі дайындық, бағыттылықпен анықталатын әр түрлі психикалық процестер. Кейінде әлеуметтік психологияда белгілі топ мүшелерінің бағдар, құндылық, жүріс- тұрыс, наным ерекшеліктері негізінде қарайды (У. Томас, Ф. Знанецкий). Бағытты психикалық құбылыстардың негізі ретінде Д. Н. Узнадзе қарастырды.

Әлемдік экономиканың дамуына тікелей әсер ететін кәсіпкерлік қызметке этномәдениеттік факторлардың әсері зор. Кәсіпкерлік, кәсіпкерлік қызмет – тәуекелге бел буып жасалынатын экономикалық әрекет, тауарларды өндіру және сатудан, іс-шарадан, көрсетілген қызметтерден, істелген жұмыстардан жүйелі пайда алуға бағытталған дербес қызмет. XX ғасырдың өзінде кәсіпкерлік жүйені құрудағы мәдени және этникалық факторлардың әсерінің жоғары екендігі белгілі болды. Американдық экономист Дуглас Норт XX ғасырдың 70- жылдары адамдардың өміріндегі қызмет саласына тарихи- мәдени ерекшеліктердің әсері жайында былай жазады: «Ресми ережелерді саяси немесе құқықтық шешімдерді қабылдау арқылы өзгертуге болады, ал дәстүрге, мәдениетке байланысты іс- әрекеттерді, яғни бейресми ережелерді өзгерту қиындық туғызады» [5].

Этноэкономикада кәсіпкерлік автохтондық этникалық топтар арасында қоршаған орта ресурстарын қолдану негізінде тарихи түрде қалыптасқан шаруашылық саласы. Осындай шаруашылық түрі этникалық кәсіпкерлік деген атаумен қолданылып келеді. Этникалық кәсіпкерлік XX ғасырдың 70- 80 жылдары Еуропа мен Солтүстік Америкаға басқыншыл халықтар тобының

ағылуына байланысты қарқынды түрде зерттеле басталды. Бұл кәсіпкерліктің түрінде этникалық топтар қалыптасқан дағдыларын, этникалық дәстүрлерін макроэкономикалық ортаға бейімделуі мақсатында қолданады. Осыған орай, А. Снисаренконың «Этникалық кәсіпкерлік ретінде ұлттық емес, жат ортадағы этникалық топтардың нақты бизнесті ұйымдастыруы мен жүргізуінің жолдарын атап айтсақ болады»- деген анықтамасының маңызы зор [3].

1-кесте. Этникалық факторды микро деңгейде жүзеге асыру механизмі.

Этноэкономиканың отандық теориясында екі бағыт қалыптасты. Бірінші бағыт этникалық диаспоралардың экономикалық белсенділігін анықтайды. Екінші бағыт әлеуметтік топтар, үй шаруашылығы, туыскандардың біріккен шаруашылығына байланысты. Тар мағынада этноэкономика ұлттық экономика сегменті ретінде қарастырылып, қоғамның дамуындағы өмірлік қабілеттің жоғарғы дәрежесін құрайды.

Этникалық экономиканы үш сатыға бөліп қарастыруға болады:

1. Моноэтникалық елдер мен аймақтардың макроэтникалық экономикасы;
2. Полиэтникалық өңірлер мен субөңірлердің мезоэтникалық экономикасы;
3. Институционалдық (ендірістік) бірліктердің микроэкономикалық экономикасы.

Этноэкономика жеке индивидтердің экономикалық әрекеттеріне, әлеуметтік топтармен қарым-қатынасына тікелей байланысты. Этникалық экономиканы талдау барысында қолданылатын өлшемдеріне (мысалы, шаруашылық формасымен түріне) көптеген отандық және шетелдік теорияларда анықтама берілген [4].

1- сурет. Этникалық экономика құрылымы

Ғылыми жұмыстарды талдай отырып, этномәдениеттік факторлардың экономикалық әрекетке әсері толық зерттелмегендігін көруге болады.

Қазақстан егемендік алып, өзінің ғылыми- техникалық дәрежесі өз қолына тиюі ғалымдардың алдына көптеген міндеттерді қойды. Соның бірі- өз, қазақ ұлтымыздың өзіндік психикалық қасиет сапаларын анықтау және ұлттың қабілет мәселесін көтеріп, ұлтаралық қарым- қатынас мәселелерін шешуде, республикамыздың түпкілікті этнос өкілдерінің алатын орнын белгілеу. Ал оның одан әрі дамуы мен өркениетті мемлекеттер қатарына қосылуына ықпал ететін мәселелер тереңірек зерттеуді қажет етеді. Солардың бірі біздің зерттеуімізге

арқау болып отырған тақырып: «Көп этносты Қазақстандағы ұлттардың экономикадағы рөлі». Бұл тақырыпта жүргізілген зерттеулер аз емес. Ұлттық саясат мәселелеріне Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаев еңбектерінде ерекше көңіл бөлінген. Олар теориялық-методикалық және қолданбалы жағынан маңызды. Статистикалық мәліметтерге қарағанда, Қазақстанның 2017 жылғы демографиялық көрсеткіштері берілген. Оған сай Қазақстанда тұратын жан саны ең көп этнос орыстар. Олар Қазақстан халқының 20,1 пайызын құрайды. Сәйкесінше өзбектер 3,1, украиндар 1,58, ұйғырлар 1,45, татарлар 1,13, немістер 1 пайызды құраса, қалған этностар жан саны халық санының 1 пайызына жетпейді [2].

Көп этносты Қазақстан қоғамын топтастыруда экономикадағы, әлеуметтік саладағы, мораль мен мәдениеттегі келеңсіз құбылыстарды жеңу проблемалары ең бірінші кезекте тұр. Осыған орай, В.К. Шабельниковтің пікірінше, белгілі полимәдениетті және полиэтникалық өзара әрекет механизмінің пайда болуынан, ерекше қоғамдық (еуропалық) сананың дамуы анықталады. Өртүрлі мәдениеттің өзара әрекет етуі өзара бейнелеуге, өзара рефлексияның пайда болуына ыңғай туғызады. Ендеше, жеке адамның әлеуметтену ерекшелігі оның психикасын нақтылы ашу болып табылады.

Жеке адамның кескін- келбетін, этнос өкілінің кескін- келбеті ретінде қарап анықтауымыз, оны жекелеп топтастыруымыз, мәселен, еуропалықтардың кескін келбеті, монғол типтестердің кескін- келбеті деп қарауымыз, әр этностың өзіндік мінез- құлық нанымдарын анықтауға, оның психологиялық негізін ашуға мүмкіндік береді.

«Ғалымдардың ең негізгі міндеті- әрбір халыққа тән өзіндік кескін- келбетті құрау болып саналса да, куәліктерінде мәлімет пен суретіміз ғана көрсетеді. Ал өзіміздің бағалайтын немесе басқа біреулер айтатын мінездемелер біздің белгілі бір іс- әрекетке бейімділік дәрежесін көрсетеді. Мәселен, жекелеген бір адамның күш- қуатының көп болуына қарап, сол адам қара жұмысқа бейімді деп айтуға әбден болады», - дейді И.С. Кон.

Этникалық қалыптасқан этникалық таптаурындар сол ұлттың рухани, мәдени- танымдық көрсеткіші бола алады. Этникалық таптаурындар- әр түрлі этнос өкілдеріне тән ортақ ақыл- ой, дене бітістері сипаттарының біршама тұрақты сапа белгілері. Ол таптаурындар халық іс- әрекетінің түрлі салаларында (сауда, құрылыс, егін, мал шаруашылығы т.б.) өзара қарым- қатынас, байланысқа түсуі негізінде, ұлттың өткені мен қазіргісінің позитивтік тәжірибесінің сәулесі ретінде көрініп бекиді.

Осы күнге дейінгі шетел және отандық ғалымдарымыздың (В.С. Агеев, Ю.В. Бромлей, М.М Мұқанов, В.П. Петренко, Х. Штейнталь, және т.б.) бағдарлауларына сәйкес этностық таптаурынды зерттеп, оның психологиялық негізін ашу жалпы этнопсихология мәселесін анықтауға бірден- бір жол ашатын өзекті мәселе демекші.

Қазақстан экономикасы әр түрлі ұлт өкілдерінің- орыстар, украиндар, өзбектер, татарлар және т.б. экономикалық байланысы негізінде дамып келеді. Л. И. Брежнев өзінің сөзінде «Қазақстанның экономикалық дамуы, кәсіпорындардың салынып, жұмыс күшінің артуы, ондағы ұлт өкілдерінің бірлесіп еңбек етуінен»-деп, атап көрсеткен.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1.Әмирова Б.Ә. оқыту процесіндегі этникалық жансақ нанымдардың өзгеруі. Психология ғылымдарының кандидаттық диссертациясы.

2.Назарбаев Н.А. Тәуелсіз Қазақстан – біздің ең қымбат, ең асыл құндылығымыз. Қазақстан Республикасы Президентінің Қазақстан халқы Ассамблеясының XVI сессиясында сөйлеген сөзі // Егемен Қазақстан. – 2010. – 21 қазан.

3.О. Бредников, О. Паченков Этничность «Этнической экономики» и социальные сети мигрантов www.ecsoc.msses.ru

4.Норт Д. Институты, институциональные изменения и функционирование экономики. 21 б.

5.Кайкэ Ч. «культура предприятия» в современной Восточной Азии 276.

**ГУМАНИТАРЛЫҚ
ҒЫЛЫМДАР**

ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

HUMANITIES

АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «БҮКІР» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІК

Ашимова М.Г.¹, педагогика ғылымдарының магистрі, аға оқытушы,
Болгар К.А.¹, филология ғылымдарының магистрі, оқытушы,
І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықоран қ.,

E-mail:malika_amg@mail.ru

Мақалада тәуелсіздік жылдарындағы қазақ жазушыларының ішіндегі шоқтығы биік А. Алтайдың әңгіме жанрында қалыптастырған дәстүрін «Бүкір» шығармасын анализдеу арқылы көз жеткізіп, мазмұндық, түрлік, құрылымдық жаңашылдықтарына талдау жасалды.

Кілт сөздер: *экспозиция, сюжет байланысы, диалог, жағымсыз кейіпкер, авторлық позиция.*

В статье анализируется традиция казахского писателя эпохи независимости А.Алтая. Исследуя традиции рассказа «Бүкір» мы находим новизну в содержании, виде и структуре.

Ключевые слова: *экспозиция, сюжетная связь, диалог, отрицательный характер, позиция автора.*

The article analyzes the traditions of the Kazakh writers of the years of Independence, analyzing the traditions of Bugatai, written by A. Altai in the genre genre, analyzing the content, diversity and structural novelty.

Key words: *exposition, plot link, dialogue, negative character, author's position.*

Кіріспе. Асқар Алтай Оралхан Бөкейдің жерлесі, Шығыс Қазақстан облысы, Зайсан өңірінің тумасы екен, жерлесі болғандықтан да шығар Оралхан мектебін бойына сіңіргені. Ең үлкен жетістіктерінің бірі – «Т. Айбергенов атындағы» сыйлықтың иесі, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының лауреаты. Асқар Алтайдың кезекті «Бүкір» әңгімесі оның жазушылық шеберлігінің мықтылығын тағы бір мәрте айғақтайтын туынды.

Негізгі тартысқа дейінгі кейіпкерлердің қалыптасу деңгейі және олардың мінез – құлық, әрекеттерінің кейбір басты тұстарын суреттеу – экспозиция [2] болса аталмыш әңгіменің экспозициясы кейіпкердің сипатын автордың үшінші жақтан баяндауынан бастайды. Басты кейіпкер Аманболдың жүре келе жауырын ортасы бармақтай болып томпайып өседі. Бозбала шағында қос жауырын арасына біткен шеміршек нардың өркешіндей болғандықтан айналасындағылар оны Бүкір деп атап кетеді. Бұнысына қымсынбаған Бүкір мектепте бүкір кит туралы оқығаннан кейін өзін тіпті сол бір су мақұлығы сияқты сезініп, тәкаппарланып, бір өліара сезім мұны намыстану күйігінен, қор сезіну сұмдығынан сақтандырды. Өлемнің барлық мұхиттарынан кездестіруге болатын киттердің бір түрі болып табылатын салмақтары 36 тоннаға дейін жететін бүкір киттердің [3] де адам баласына бір стимул мен қуаныш сыйлайтынын көріп кез-келген нәрсенің екі-жағы болатынына көз жеткіземіз. Шығарма барысында айқын болатындай кейіпкердің де жан айқайы бүкір кит шығаратын айқайдай тіршілік иелері арасындағы ең қаттысы, яғни бүкірлікпен қоса ішкі дүниесінде де ұқсастықтар кездеседі екен. Аманбол кемістігін жасырып, басын кекжитіп, кеудесін шалқақ ұстап, кейін тәкаппар жүріске ұластырды. Осылайша азан шақырып қойған Аманбол есімі Бүкір атына айналса, кейін ол талантты суретшіге айналады. «Бүкірдей дарын жоқ» деген дақпырт дүрілдеп, той-томалақта төрден орын бұйырады. Бірақ «Сыртың бүкір болса – болсын, ішің бүкір болмасын» [1] деп физиологиялық ерекшелігінен кейіпкерін ақтап алғызу үшін бұны автор оның өз аузына әдейі салғызып отыр.

Сюжеттің байланысын (завязка) студенттер арқылы кейіпкердің сана түкпіріндегі ойын қозғауымен береді. Дәріс оқитын Бүкір олардың өнер мен өмір жайлы таласымен дауласқысы келмей, аузын тыйып, жиегін жиып ұстауға тырысатын. Өзінің сөзі мен істеген әрекетінің сәйкес келмейтіндігінен сескенетін, түбін қаза берсе, кейіпкердің түпкі ойына бойлап, арты ашылуы мүмкін екенін сезетін. Кейіпкердің санасындағы мазасыздықты автор диалог арқылы ашып береді. Шығармада еске алу әдісі де ұтымды қолданылған.

«Байсары:

– Қазір дайын аналық ұрықтар сатылады, – деген. – Алыс ауылдан келген студент қыздармен сөйлес. Олар екі-үш жүз долларға аналық ұрығын сатады. Мандайынан шертіп жүріп таңдап ал. Қазір талайлар сондай оңай жолмен ұрпақты болып жатыр. Былтыр жалғыз ұлы немере сүйдіріп үлгермей, қайтыс болып кеткен бір профессор шал тура сондай жолмен ұрпақты болды. Қазір құрсақ ана мен аналық ұрық деген су тегін... Еркекке ұрпақ керек.

– Қазаққа ше? – деп қалды бұл да.

– Қазаққа да ұрпақ керек. Біздей аз халыққа бұл бір таптырмас амал болып тұр. Құдайдың бергені.

– Құдайдың бергені ме, әлде құдайдың ұрғаны ма? Оны да уақыт көрсетеді.

– Уақытқа сілтеп керегі жоқ. Қазір прогнатиктер заманы. Дүние жаңалықтарынан қалыспай, алға тарта беру керек. Сонда ғана өркениет көшінен қалмаймыз, – деп ділмарсыды Байсары.

– Иә, – деген Бүкір, – көштен қалсақ – қазақ құриды. Дүниеде дамыған технологияның бәрін игеріп, пайдалануымыз керек. Ал құрсақ ана жолын, тем, более... Әлі құрсақ анасыз күн жоқ дейтін уақыт келеді. Еркек атаулының ұрықтарын алып, қазақты мидай араластыру қажет... Қазақ көбейсе, мемлекет те күшті болмай ма?! Жалпы, неке-меке, неке-теке деген далбасаның түкке қажеті жоқ. Адамдардың өз таңдауына жол беру керек. Кез келген сұлу қыздың, ақылды ананың, жігерлі еркектің, күшті жігіттің ұрығын қолбада сақтай отырып, құрсақ анада қайта түлету керек... Құрсақ аналарды мемлекет қамқорлыққа алып, олардың жатырына мемлекеттік страхования жасап, тіпті еңбекақы төлеген абзал. Міне, сонда демография мәселесі де оңай шешіледі. Ұрықты әкелерді де ұмытпау керек. Ұрығын олар да қымбатқа сату керек. Дүниедегі ең бағалы, ең қымбат – дені сау ұрық... Нағыз демократиялық қоғам деген осы» [1].

Негізгі бөлім. Үзіндіде айқын айтылған сияқты құрсақ ана (суррогатты ана) қазіргі таңда өзекті мәселелердің біріне айналды. Бұл әдіс бойынша ерлі-зайыптылардан алынған аталық ұрық пен аналық клетканы арнайы түтікшелерде сырттай ұрықтандырып, құрсақ ана (суррогат) қызметі арқылы бөтен әйелдің жатырына салады. Жалпы дінімізде бұндай жолмен бала табуға рұқсат берілмейді екен. Себебі ер кісі мен құрсақ ананың арасында неке жоқ, баланың ата-анасы болып табылатын ер мен әйелдің арасында шариғи тұрғыдан неке шарттары толық орындалуы тиіс. Оның үстіне әйел жатыры тағам түрлері, сусындар, киім, көлік, баспана т.б. секілді сауда-саттыққа, алыс-беріске жарамды затқа жатпайды ғой. Тексіздікке алып баратын мұндай ерсі істі дініміз еш уақытта құптамайды. Бала анасының жатырында жанданғанымен, кейін сәби мен ана бір-біріне жат, бөтен болып шығатыны анық. Бұл тіпті ана мен бала арасындағы табиғи қатынасты бұзады. Алайда бүгінгі таңда дініміз рұқсат етпеген нәрселерге бет бұруға тура келетін жағдайларға көптеп тап боламыз, демографияны қолға аламыз деп құрсақ ана қызметін атқаруға немесе пайдалануға барып жатқанымыз жалған емес. Жалпы Асқар Алтай әңгімелерінде ана құрсағына ерекше мән беріледі. Бұл шығармадағы оқиғаның дамуы.

«Тарихи туындылар тудыру үшін грек мифотарихынан бастап, әлем тарихына шолу жасап, орыс пен қазақ, қытай мен қалмақ тарихына дейін ақтаруға тырысқан. Соның арқасында қоғамға деген көзқарасы өзгеріп, әлемдік дүниетанымы кеңіді. Қазақ қоғамына деген қораш сезім пайда болып, оған көңілі толмастық ой басында белең алды». "Көркем әдебиет-қоғам өмірінің айнасы" [1] дегендей бұл үзіндіден өнер атаулының басқа

салаларымен тығыз қарым-қатынасын байқаймыз. Тарихи туынды тудыру үшін суретші тарихты егжей-тегжейлі меңгереді. Екінші ғылымды оқу барысында қоғамға, әлемге деген көзқарас пен дүниетанымы кеңіп, көңілі толмастық пайда болады. Бүгінгі қоғамның алған бағытын, осы кейіпкердің таным-түсінігі арқылы береді. Себебі қазіргі таңда адамдар өте ізденімпаз, жаңашылдыққа жаны құмар, өзінің жеке пікірі қалыптасқан, ешкімге бағынбайтын дербес тұлға болып жетілуде.

Негізі көркем әдебиетте әңгімешінің, яғни автордың оқиғаны өз атынан баяндауы 3-жақтан жүзеге асады. Көркем әдебиеттегі баяндау жазушының шеберлігіне, тілінің табиғилығы мен ойнақылығына байланысты ұтымды көркемдік әдіс болып қалыптасқан. Мысалы, «Қазір қазақ тарихы мен қазақ қоғамына көңілі қоңылтақсу сезімінен бе, үлкен тарихи полотноларды қалай сызсам, қалай халыққа жеткізсем деген ұшқыр ойлары маза бермейді. Оны ешкімнің ойына келместей етіп суреттесем деп, іштей ширыққан ізденіс үстінде іркіліп қалған» деген үзіндіден 3-жақтан баяндау кейіпкер ойымен астасып кететіндігін байқаймыз. Бұл бірігу шығарма бойында өте жиі кездеседі.

Төменде келтірілген диалогта қазіргі заманғы үлкен проблема көтеріледі:

«Жат деген жаман... Бұл күнде бәрі де бір-біріне жат... Бүкіл әлем мұхиттағы балықтай араласып жатқанда, қазақтың жаттығы не, тәйірі! Жат болса да жан иесі... Есесіне өзге ұлттарды, жат мемлекет пен халықтарды жатсынбайтын болады. Бізге керегі де сол емес пе?! Қазақ өзді-өзі жатбауыр болсын, бірақ жатқа құрақ ұшсын... деген ұран ұрып тұрған кезең. Ендеше, Сарыарқаның даласына жан-жақтан құйылып жатқан жаттарды жатырқамайтын жатжанды ұрпақ керек. Оны тек құрсақ ана жатыры ғана шеше алады» [1], яғни, автор жаттықтан сақтануды ана жатырынан бастауымыз қажет дегенге саяды. Құрсақ анадан туылған бала анасына жат... Қазақтар бір-біріне жат... Елімізде 100-ден аса өзге ұлт өкілдерін жатсынбай отырғанмызда қазақтың қазаққа жатбауырлығы жайлы сөз етіледі. Яғни, жаттықтан сақтанайық деген ұран тастайды автор. Аталмыш әңгімесінде де Асқар Алтай абзац пен абзац, бір оқиға мен келесі оқиғаны байланыстыратын қысқа сөйлемдерді ұтымды қолданады.

Бұл кейіпкерлер бүгінгінің кейіпкерлері. Десе де жағымсыз кейіпкерлер болып санамызда қалады: себебі өте жаман істерді жасап, кісілік қасиеттерді ескермей, адамгершілік талаптарынан тыс іс-әрекетке берілген жандар. Бұлардың қатарына Бүкірді, Байсарыны, Оксананы, студент қызды жатқызамыз өйткені олар зұлымдық, арамдық, күнәһарлық, нәпсіқұмарлық, имансыздық, азғындыққа бойларын алғызды. Осылар секілді бүгінгінің адамдары болашақта халқына қасірет алып келетін, намысын аяққа басатын, адамгершілік қасиеттен адасқан тұлға болып қалатынын автор айтқысы келеді.

Шығармада сонымен қатар әрдайым түзу жүріп, дұрыс сөйлеу мәдениеті сөз болады. Қытығып, қисық шыққан сөз айналып өзінді табатынын естен шығармауын керек екенін ескертеді. Әңгімеге Әмір Темірдің картинасы өзек болған. Бүкір салған суретті Байсары екеуінің талқылауын жазушы диалог арқылы береді. Диалогта Алтын Орданы билеген Тоқтамыс хан, Моғолстанды Әмір Темір, Еуропаның тең жартысын басқарған Баязит сұлтанның өмірдегі алған орындарын таныта отырып, Әмір Темірдің биік тұлға болмағандығын айтады, осылайша қысқа диалогта тарихи оқиғаны беруге тырысады.

«Хандық... мемлекет дейсің. Қайдағы мемлекет? Хандық құрып қаншалықты қарқ болдық. Біздің хандар хан емес – қанқұмарлар... Өзара қырқысты. Қырылды. Халықты үш жүзге бөлді... Ел де қырылып жойылды. Тоз-тоз болдық. Топырақ жаладық. Орысты паналадық. Соның арқасында аман қалдық. Бізде мемлекет болған жоқ...

– Оттапсың! Орыс отарлады. Іріткі салды. Қытай қидалады. Жонғардан арылған жерді жаулап алды. Сенің жаңағы айтқаныңның бәрі – Шойынбаев пен Масановтың сандырағы ғой... Санаңды сандалтып тастаған екен.

– Шойынның да, Масаньды да оқыған жоқпын. Орыс пен әлем тарихын аударатөңкере қарап шыққаннан кейін түйгенім... Ал олар маған дейін сондай ой түйген қазақ азаматтары болса, молодец! Олар да Қазақстан азаматтары... Өзгеше ойлауға иеет право. Тем, более, қазақтар!» деген сияқты өткенге, тарихқа жаңа көзқарастар келтіріледі. Дей тұрғанмен бүгінгінің кез-келген зиялы

интеллигенті секілді кейіпкерлер де өз ұлтын, мәдениетін, өнері мен әдебиет, тарихын жақсы біліп, оның кемшілігі мен артта қалғанына сын көзбен қарауы қажет.

«Бүкір» әңгімесінде қазіргі заманғы дін мәселелесі де сөз болады. «Қазір қаншама қазақ «Иса мәсіх нұры» деп шоқынып кеткен... Қаншамасы салафит, уахабит, тағы толып жатқан ит-бит дегенге еріп жүр ғой» дейді. Бүгінгі таңда жастардың көз алдында дін рухани идеалдарды таратушы мәдени дәстүрді сақтаушы ретінде жоғары дәрежеге ие болып отыр. Алайда дәстүрлі діндердің әлеуетін жастар дұрыс түсінбей әлек. Сондықтан дінаралық татулық пен мемлекеттілікті сақтап нығайту үшін жастар рухани құндылықтар жайлы білуі қажет. Діни сауаттылығы артса адамның қоршаған ортаға көзқарасы дұрыс қалыптасып, кемелдену болады. Бірақ ақша десе, анасын, туған баласын сататын адамдарға дінін сату түк емес қой. Оқырманға қоғамның қисайған тұсын тікелей емес, жанама әрі көркем түрде жеткізе білу жазушының үлкен шеберлігі. Сол шеберлікті ішкі идеологиямен, авторлық позициямен ұштастыра білген Асқар Алтайдың бірден бір әңгімесі ол – «Бүкір». Асқар Алтайдың шығармашылығы жаңаша көркем құбылыстарға толы келеді. Осылайша екі достың тарих, қоғам, саясат, өмір жайлы пікірлерін өзара талас-талқысына сала отырып автор шығарманың шарықтау шегін (кульминация) береді.

– Арманың қандай кәззап... (бұзық, жауыз) – Байсары булығып қалды. – Ай, Бүкір, Бүкір! Сендей сұмнан сақтасын!

– Біздің қоғам – қисық айнада сәулеленген сынық қоғам...

– Қоғамды қисық-қыңыр қылып жүрген сен секілді бүкірлер.

– Мейлі, – деді Бүкір, – бүкір қоғам-ақ болсын. Оны түзеу үшін айнаны сындыру керек.

Қоғамның ақиқат сиқын көресің. Сонда жаныңнан шошырсың. Қазақ қоғамы мен қазақ өмірінің жасырылған қан-жоса жамалы жалған дүниеден түнілтер... Сонда көрер едім, Байсары, сенің сорлы кейіп-кеспірінді! Нағыз бүкірлікті таныр едің [1].

«Бүкірдің» сюжетінде кейіпкердің болмысы, алуан түрлі оқиғалар арқылы, қарама – қайшылық пен қоғамдық тартыс арқылы ашылады. Асқар Алтайдың әңгімесінің композициясын үлкен құрылысқа теңесек, оның іргетасы, қабырғасы, есік-терезесі, шатыры болатыны сияқты шығармасындағы сюжет өз міндетіне толық жетті деп айта аламыз. Іштей тиянақталған, суреттелген тартыстардың даму сипаттары, себеп-салдарлары толық ашылып көрсетілген. Сонымен қатар оқырманды өзіне баурап алып, суреттелген оқиға дамуындағы әрбір детальдың мәніне ойлана үнілдіреді.

Қорытынды. Жазушы оқырманды бірден баурап әкететін аса өткір жағдайларды таңдаған да шығар, десе де оқырман назарын біріншіден кейіпкердің тосын әрекеттеріне аударатындықтан, кейіпкер әрекеттерінің негізгі себептерінің мәні туралы ойландырады.

Аманболдың бойындағыдай дене кемістігінің қай түрі болса да, мейлі ол соқыр, не саңырау, не бүкір болса да оның өмірге деген көзқарасы өзгеріп қана қоймай, айналасындағы адамдармен де қарым-қатынас жасауы қиындайды. Дегенмен, Бүкірдің ішкі жан-дүниесінің мықты екенін, рухының биік екенін көре аламыз, себебі ол дене кемістігін ауру санамай, өзін әлеуметтік өмірде ауытқыпай бекем ұстады. Дей тұрғанмен ішкі жан дүниесінде өгейлік... бүкірлік... тоқалдан туғандай шетқақпай көргендігін де автор анық келтіреді. Ал келтірілген үзіндіден біз дене кемістігінің қоғамда белең алатын қисық-қыңырлықтан, жалған дүниелерден әлдеқайда мәнсіз, қоғамның саулығы одан да маңызды екенін байқаймыз. Қоғамды тәрбиелеуді бала жастан бастау қажеттігін, қазақ қалыбын сақтап қалу керектігін, ұлы халықтардың ұлы идеяларын сіңіріп, кішкентай ғана қазақтың емес, көп халықтың – ұлы халықтың ұлы етіп тәрбиелеу керек деген идеяны ортаға тастайды. «Сыртың бүкір болса – болсын, ішің бүкір болмасын» деген шешім адамның рухани әрекет етуге қабілетті, жаны жоғары құндылықтарға толы тұлға болып қалыптасуына үндеу деп қабылдаймыз.

Аты мен тегі болмысына сай асқар биік шыңды өз жолымен бағындырған Асқардың, Алтай тауларында жүріп қазақ әдебиеті үшін сіңірген еңбектерін оқу және оны дәріптеу бүгінгі әдебиетшілердің парызы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. <https://abai.kz/post/41464>

2. <https://massaget.kz/forum/viewtopic.php?f=109&t=19873>

3. <https://zhazar.kz/4481-2/>

С.ҚОНДЫБАЙ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ МИФОЛОГИЯ

Әшімханов Т.Қ.

ҚХР Орталық ұлттар университеті қазақ тілі мен әдебиеті факультетінің PhD докторанты

Бейжің, ҚХР

e-mail:1263205886@qq.com

Мақалада Мәкс Мюллердің салыстырмалы мифология теориясын мысал ете отырып, С.Қондыбаевтің қазақ мифологиясын зерттеуде осы қазиданы қолданғандығы айтылады. Сондай-ақ, қазіргі тарихи антропология ғылымдарының маманы Америкалық ғалым Айыс Хариктің «Ай мифологиясы» атты еңбегінде сөз этимологиясын қарастырудағы тәсілдері мен С.Қондыбаевтің мифтық танымдарды, сөздерді түсіндірудегі ұқсас жақтары салыстырылады.

Кілт сөздер: *Мәкс Мюллердің салыстырмалы мифология теориясы, С.Қондыбаев және салыстырмалы мифология.*

In this paper, Author mentions that Serkbol Hondybayev takes F.M Moller`s comparative mythology theory for example in studying Kazakh mythology .The author compares serkbol`s method with American theorist Haric`s work called «Moon Myth» and analyzes both of their same idea that they had taken.

Key words: *The Principles of Comparative Mythology of Minks Muller, S. Kondybaiev and comparative mythology.*

В этой статье автор упоминает, что Серкбол Хондыбаев рассматривает теорию сравнительной мифологии Ф. М. Моллера, например, в изучении казахской мифологии. Автор сравнивает метод серкбола с работой американского теоретика Харика «Миф Луны» и анализирует обе их идеи что они взяли.

Ключевые слова: *Принципы сравнительной мифологии Минска Мюллера, С. Кондыбаева и сравнительная мифология.*

Қазақ әдебиетінде осыған дейін фольклордың бір тармағы ретінде қаралып келген қазақ мифологиясын Еуропалық ғылымның бағыттары бойынша зерттеудің жана арналарына бұрған ғалым С. Қондыбай болды. Ол қазақтың ілкі таным дүниесіндегі мүлде өшуге айналған мифтік ұғымдарды көне түркі, үнді, грек, орыс, қытай деректерімен салыстыра отырып, қайта жаңғыртты, жетілдірді. Ғасырлар шайып кеткен ескі іздерді қайта суыртпақтай отырып, адам ойына оралмайтын танғажайып мифтік дүниелерді ұсынды. Халықтың ескі дәстүрі мен тілінде сақталған танымдық дүниелерді дәп басып танып, аршып, зерлеп, бағалы дүниеге айналдыруда әр халықтың мифтік ұғымдарын салыстыра талдады, қазақ танымына жақын келер тұстарын көрсетті, тың пікірлер айтты. Сөйтіп, салыстырмалы мифология заңдылықтарын қазақ мифологиясында қолданудың үлгісін жасады.

Даниялық лингвист ғалым Рәсік (Rask, 1787-1832) Солтүстік Еуропадағы көптеген тілдерді салыстыра зерттеп, тарихи-салыстырмалы тіл білімінің негізін қалады. Бұл теорияны кейін ағылшын ғалымы Макс Мюллер (Friedrich Max Muller, 1823-1900) мифологияға қолданып, «Салыстырмалы мифология» (1856) атты еңбегін жазды. Макс Мюллер бұл еңбегінде салыстырмалы мифологияға қатысты бірқатар қызықты мазмұндарды ортаға қойды. Мәселен, Күн мифологиясы теориясында: «Барлық киелілер мен тәңірлер Күннен тарайды» [1], – дей келіп, «әлемнің тегі нұрдан келген» деген идеяны ұсынды.

С. Қондыбай «Мифологияға кіріспе» және «Арғы қазақ мифологиясы» атты іргелі еңбектерінде Күн мифологиясына қатысты ұғымдарды тереңірек талдайды. Қазақтың арғы тегі саналатын «Алаш» этнонимін аңыз деректері бойынша баяндай келіп: «Алаш – тарихи адам есімі емес, өте ежелгі мифтік образ» [2], – деп оны күнтектегі образдар жүйесіне жатқызады. С.Қондыбай «Алаш», «Алаша» ұғымын талдаумен қатар қазақтың дәстүрінде, тілінде, арғы

танымында сақталған образдық жүйелерді қайта тірілтті. С.Қондыбай қаламымен шыт жаңа бейне, түр тауып, жарқын, жарасымды леппен гүлзат құлпырыс тапты.

С. Қондыбай қай атауды, ұғымды сөз етсе де, оны халықтық таным жүйесі бойынша кешенді талдай отырып, бір ұғымнан келесі ұғымның астарын тауып, аңдатып, айқындап отырады. «Алаштың алалығы» деген сөзге тоқталғанда: «Алалық – Құн белгісі. Қазақ танымында мұндай күнтекті белгі ретінде мына сөздер қолданылады: қалша, қал, пес, алапес, шұбар, күрең, т. б.» [2], – деп тілдік төркіндердің астарынан мифтік танымды тауып, ұластырып әкетеді.

«Алаш», «үйсін» аңыздарында аяқ-қолы шабылып, суға (немесе лай батпаққа) тасталған бала мифтік деңгей бойынша, алғашқы ғаламдық сумен байланыстырылады. Әлем – алғашында суда қалқып жүрген алтын жұмыртқадан шыққаны көп халықтың аңыздарында айтылады. С.Қондыбай мұны қазақтың таным бойынша түсіндіреді: «Қазақта туғанына әлі қырық күн бола қоймаған нәрестені «тумақ» дейді, яғни «бала әлі туған жоқ, әлі о дүниелік» деп түсінілген. Міне, Құн де аталған аңыздардың суға тасталу сюжетінде әлі тумаған құн болып табылады» [2], – деп, ескі аңыздың астарын арши отырып, қазақтың дәстүрлі ұғымдарын, сөздердің жасалу, тұрлену сипаттарын мифтік салыстырулар арқылы көрсетеді.

С.Қондыбай адам өміріне, күллі тындыларға (жан иелеріне) тән құбылыстарды дерлік Құн мифологиясымен, яғни ғарышпен (космоспен) байланыстырады. Адамның ана жатырында ұрықтан (эмбрионнан) жарық әлемге, одан келесі бақи әлемге көшуіне дейінгі тұтас жолын ұлттың ілкітаным жүйесі бойынша мифтік салыстыру арқылы ашады. Ғарыш немесе аспан шырақтары (Құн, Ай, жұлдыз) мифологиясы жайында дүние ғалымдары көптеген еңбектер жазды. Түрлі көзқарас, ұстанымдар болды. Мысалы, қазіргі тарихи антропология ғылымының маманы Айыс Харик «Ай мифологиясы» [3] атты кітабында салыстырмалы мифология мен психологияның қағидаларын ұштастыра отырып, адам өміріне байланысты түрлі шаруашылық пен салт-саналық, танымдық құбылыстарды символдық салыстырулар арқылы баяндайды. Мысалы, өмірдің барлық құбылысын символдық бейнемен Ай бетіне көшіреді. Ай бетіндегі Перизат, қасиетті ағаш, кеме, арба, т. б. Бәрі-бәрі – тіршілік, таным әрекеттерінің символдық бейнеде көрініс табуы. Айыс Харик күллі тіршілікті аспан шырақтарымен, ғарышпен байланыстырады. Ал С.Қондыбай «бүкіл дүние нүктеден тарайды» деген мифтік танымды ұсынады. С.Қондыбай: «Нүкте – Құдыреттің белгісі, шенбер – ғаламның символы», – дей келіп, өзіндік мифтік таным ұсынады. Мифтік таным бойынша, ғаламды судан, нұрдан, нүктеден, тағы басқа құбылыстардан таратып, символдай беруге болады. Өйткені С.Қондыбайдың сөзімен айтқанда: «Шексіз ғаламның кескінін де, мөлшерін де, оның қандай материалдан және қандай жолмен пайда болғанын да көріп, тани алмаймыз. Сондықтан осылардың барлығын да пенделерге түсіндірудің ең қарапайым жолы – символ арқылы кескіндеу. «Мифология» дегеніміз де – символдар жүйесі» [4].

Бұл арада біздің айтпақшымыз: Айыс Хариктің «Ай мифологиясын» символдық, психологиялық құбылыстармен байланыстырып түсіндіруі мен С. Қондыбайдың ғаламды символдық құбылыс арқылы бейнелеген тәсілдері өзара үндес. С.Қондыбай бұл ғалымдардың еңбектерімен, салыстырмалы мифология теориясымен таныс болмауы да мүмкін. Алайда құбылысты танып, түсіндірудегі методологиялық (әдіснамалық) әдістері тең өреде екенін аңғарамыз. Оның салыстырмалы мифология теориясын қолдануы, әсіресе мифологияны лингвистикалық жақтармен байланыстыра талдауынан тіпті де анық көрінеді. Мысалы, Макс Мюллер бір сөздің көп халықтың тілінде түбірлері ұқсас екенін негізге ала отырып, өзара салыстырады, этимологиясын анықтап, мифтік таным жүйелерін ашуға тырысады. Мәселен, «Ar» сөзін былайша сипаттайды:

	<i>латын</i>	<i>грек</i>	<i>көне неміс</i>	<i>литван</i>	<i>көне орыс</i>
Ar	arare	aroun	aran	arti	orati

Макс Мюллер сөздердің жасалу тұлғасын салыстыра отырып, тілдік құбылыстардың өте арыдан келетін біртектілік жағын қарастыруға ұмтылыс жасайды.

С.Қондыбай «ар» сөзін Макс Мюллер сияқты сөздің түпкі жасалу мәніне сүйене отырып, одан туындайтын ұқсас мәндерді іздейді. «Ар» сөзінің арғы мәнін індете қуып, оны прототүркілік сөз ретінде сипаттайды. Зерттеушінің өз сөзімен айтқанда: «Ар – жалпы дүние-ғаламның, тіршіліктің жоғарғы, жалпы мәні. Ар – арғы дүние, ар дүние, о дүние. О дүние «Ар» болса, О дүниенің адамы «Арық» болған» [2,175].

С.Қондыбай «ар» сөзінің түпкі мәнін арғы әлеммен, өлілер дүниесімен немесе ғарышпен байланыстырады. «Ар» сөзінің мұнан басқа көп мағынасы бар. Мәселен, «Ар» – тірі пенденің қымбатты қасиеті. Ал «Ар» сөзінен туындаған «арық» сөзін С.Қондыбай: «Еті арылған қу сүйек болған пенде. Ет – бұл дүниенікі болса, сүйек – о дүниенікі. «Арық» сөзінің ежелгі мифтік мағынасы да осы «о дүниедегі тіршілікке» байланысты туындаған» [2,175], – дейді. Мұнда С.Қондыбай «арық» сөзінің мәнін символдық тәсіл бойынша мифтендіріп отыр. Нағында, «арық» сөзінің мағынасы бұдан өзгереді болуы керек. Қазақта «Арық Мерген» деген ертегі бар. Ол «әділ, көпшіл» деген мағына береді. Бұл жерде айтарымыз: С.Қондыбайдың сөз мағынасын дәп басуы не жаңылыс түсіндіруі емес, әрбір деталь, құбылысты зерттеудегі ерекшелігі, мәселені халық танымымен байланыстыра отырып талдағаны, салыстырмалы мифология әдістерін еркін менгеріп қолданғаны.

Салыстырмалы мифологиядағы заңдылықтар арқылы С.Қондыбай көзқарастары әлемдік ғалымдардың ойларымен бір биікте көрініс тапқанын байқаймыз. Зерттеушінің рухани мұрасы арқылы қай ғасырда туса да, қай елде болса да, тілі мен нәсіліне қарамастан, ұлы ой иелерінің көзқарасы әрдайым өзара үндесім тауып, ұласып жататынын көреміз.

Қорытып айтқанда, С. Қондыбай – қазақ мифологиясына салыстырмалы мифология әдістерін енгізіп, кешенді зерттеу жүргізген ғалым. Ол қазақ мифтануының жаңа бағыттарын көрсетіп, ғылымның келешектегі дамуына да өлшеусіз үлес қосты. Жоғалғанынды тауып, өшкенінді тірілткен, ұлы ерлік жасап, ұлағатты жол салған мұбақрақ тұлға С.Қондыбай әлемі қазақ мифологиясына ғана емес, тұтас қазақ өнеріне алда әлі жарық сәулесін төге беретіні даусыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. 麦克斯·繆勒. 金泽译, 比较神话学, 上海文艺出版社, 1989年. 153页.
2. Қондыбай С. Қазақ мифологиясына кіріспе. – Алматы: Арыс, 2008. - 86-175-б.
3. 艾瑟·哈婷. 蒙子, 龙天译, 月亮神话, 上海文艺出版社, 1992年. 266页.
4. Қондыбай С. Арғықазақ мифологиясы. - 1-кітап. – Алматы: Арыс, 2008. - 34-43-б.

ӘОЖ 811.512.122.373

САРҚАН ӨҢІРІНЕ ҚАРАСТЫ ЕЛДІМЕКЕН АТАУЛАРЫНЫҢ СЕМАНТИКАСЫ МЕН ЭТИМОЛОГИЯСЫ

Сарбасова Қ.Б., І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті, Талдықорған қ.,

E-mail: bazarbekovna54@mail.ru

Мақалада Алматы облысы Сарқан ауданына қарасты елдімекен атауларының берілу себептері, ол атаулардың беретін мағыналары мен этимологиясы сипатталады. Атаулар лексика – семантикалық топтарға жіктеліп, морфологиялық құрылымы анықталған. Отаршылдық, тоталитарлық жолмен ауыстырылған халықтық тарихи атаулардың сипаттамасы беріледі. Ауданға қарасты елдімекен атауларының тәуелсіздік жылдарындағы өзгертілуі жайлы мәліметтер келтіріледі.

Кілт сөздер: елдімекен атаулары, этимология, лексика – семантикалық топтар, морфологиялық құрылым, отаршылдық, тоталитарлық жол, тәуелсіздік жылдары.

В статье рассматриваются названия населенных пунктов, относящихся к Сарканскому району Алматинской области, их значение и этимология. Названия классифицированы по лексико-семантическим группам, определена морфологическая структура. Дается характеристика исторических названий, переименованных колониальным, тоталитарным путем. Приведены сведения о переименованных названий населенных пунктов региона в годы независимости.

Ключевые слова: названия населенных пунктов, этимология, лексика – семантические группы, морфологический состав.

The article deals with the names of the settlements belonging to the Sarkan region of the Almaty region, their significance and etymology. The names are classified by lexico-semantic groups, the morphological structure is defined. The characteristic of the historical names renamed by the colonial, totalitarian way is given. Information on the renamed names of the settlements of the region during the years of independence is given.

Key words: lexico-semantic groups, morphological structure, colonial, totalitarian way, names, significance, etymology.

Кіріспе. Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев өзінің «Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту» атты мақаласында «Туған жер» бағдарламасы аясында атқарылатын міндеттерді саралай келе, «Туған жердің әрбір сайы мен қырқасы, тауы мен өзені тарихтан сыр шертеді. Әрбір жер атауының төркіні туралы талай- талай аңыздар мен әңгімелер бар. Әрбір өлкенің суықта пана, ыстықта сая болған есімдері, ел есінде сақталған біртуар перзенттері бар. Осының бәрін жас ұрпақ біліп өсуге тиіс», - деген еді [1]. Сарқан өңірі туралы, оның атау- жалқы есімдері зерттеу нысаны болмай отыр. Өңірдегі кейбір атаулар туралы Е. Қойшыбаевтың «Основные типы топонимов Семиречья» атты кандидаттық диссертациясынан, Б.Нұржекеевтің «Өзендер өрнектеген өлке» атты кітабынан, Е.Қойшыбаевтың «Қазақстан жер-су аттарының сөздігін», Жомарт Игіманның «Саялы төрім – Сарқаным» атты тарихи-деректі ғұмырнамалық кітабын, Т.Жанұзактың «Қазақстан географиялық атаулары Алматы облысы» еңбектерін тілге тиек ете аламыз. Ж. Игіманның еңбегінде біз сөз етіп отырған топонимдері жайлы құнды деректер бар. Өлкеміздің табиғаты тамаша, ауа-райы қолайлы, бет-бедері атау сөздерге толы, олардың көбінің әлі күнге сыры ашылмай жатыр. Ғасырлар бойы халықпен бірге жасап келе жатқан сырға толы сол атаулардың зерттелуі халық игілігі үшін, жас ұрпақ үшін аса қажет.

Материалдар және жұмыс әдісі. Қазақ – өзінің өсіп-өнген жеріне, тауы мен тасына, өзен-көліне, сай-саласы мен ой-қырына лайықты ат қойып, айдар таққан халық. Қазақы атаулардың әрқайсысы халық өмірінің бар саласынан, атап айтқанда, дүниетанымын, тілі мен ділін, мәдени ерекшеліктерін, әдет-ғұрып, салтынан ақпарат бере алады. Қазақ даласы атауға бай. Қандай да болмасын зат атауы оны танытса, жер-су, тау-тас, ой-қыр, сай-сала, бау-бұлаққа берілген атау халықты танып-білуге мүмкіндік береді. Осы орайда қазақ халқы атау беруде қандай қағида ұстанған деген заңды сұрақ туындайды. Қазақ ономастикасының лексикалық құрамына зер салсақ, оған жауап тапқандай боламыз.

Біріншіден, жер-су атауларын беруде сол жердің жер бедері, жан-жануар және өсімдіктер дүниесі, климаты ескерілген;

Екіншіден, тарихи оқиғаларды, тарихи адамдарды, қазақ өміріндегі көрнекті тұлғаларды есте қалдыру, естелік-мұра ету көзделген;

Үшіншіден, жер, атақоныс атадан балаға мирас болып қалып отырған заманда қоныстың (жайлау, қыстау) кімнің иелігі екендігін көрсету мақсат етілген;

Төртіншіден, объектіні тапқан (мәселен, бұлақ, су көзін тапқан адам), объектіні сызғызған, салған (мешіт, медресе, мектеп) адамдар есімін мәңгілік есте қалдыру ниеті сақталған. Ал қазіргі таңда жаппай адам есімімен атау (әкесі, анасы, ұл, қыздарының есімін), сонымен қатар, ру атымен атау да дәстүрге айналып бара жатқандай... Поэтикалық атаулар мүлде ұмыт болып барады. Оның есесіне саясаттандырылған Тәуелсіздік, Бостандық, Ерікті.б. атаулар етек алууда.

«Қай жер, қай ел болмасын, оның қойнауындағы елді мекен, жер атауларындағы әр қилы өзгерістердің бәрі де уақыт өте келе, тікелей саяси-әлеуметтік жағдайларға орай қозғалысқа түсетіні себепті де, олар ғылыми әдебиеттерде: 1) халықтық, 2) отаршылдық, 3) тоталитарлық топонимдерге жіктеліп, ғылыми терминдер ретінде нақтылы ұғымдар қалыптасу үстінде. Әрине, мұның өзі кездейсоқ құбылыстар емес, тарихтың даму жолында объективті шындықтың негізінен туындап отырған саяси-әлеуметтік көріністердің өзі екендігі анық байқалады [2]. Сарқан өңіріндегі жер-су аттары (топонимдер) республикамыздағы басқа атаулар сияқты қоғамдық дамудың сипатына қарай өзгеріп, жаңарып отырғаны белгілі. Жергілікті халық өздері мекендеген жердің бет-бедерін, суының ашы-тұшылығына, көлемі мен ағысына, т.б белгілеріне қарай ат қойып, айдар тағып отырған. Ешбір елде, ешбір халықта жер-су, елдімекен т.б атаулар кездейсоқ қойылмаған, қойылмайды да. Оның себептері бар. Осыған байланысты осы өңірдегі атауларды: Халықтық топонимдер, Отаршылдық тапонимдер, Тотолитарлық топонимдер деп топтастыруға болады.

Халықтық топонимдер – аты айтып тұрғандай, осы жерді жайлап келе жатқан халық авторлығымен қойылып, қалыптасқан атаулар: Қарауылт-бе, Аманбөктер.

Олар жылдар, ғасыр өткен сайын тұрақталып, халықтың тарихын жадын қорландырар елеулі рухани байлығына айналған дүниелер, ұрпақтан-ұрпаққа жетіп отырған атаулар.

Отаршылдық тапонимдер – халықтық атауларды жою мақсатында өмірдегі саяси-әлеуметтік, басқыншылық пен зорлықтың көрінісі: Петропавловка, Антоновка (Қойлық), Веселое (Шатырбай), Новопокровка.

Тотолитарлық топонимдер – топонимикалық саясаттың бағыты-бағдарын ел билеудегі әкімшілік-бұйрық жүйесінің жемісі. Жалпы, еліміздегі тоталитарлық топонимдер 1930-1985 жылдары белең алғаны белгілі. Мысалы, Ленинка, Пограничник, Соколовка, Тополевка, Жданов (Еркін), т.б.

Байқағанымыздай, Сарқан өңірінде халықтық топонимдермен қатар, отаршылдық, тоталитарлық топонимдер ізі сайрап жатыр. Тәуелсіздік жылдары жоғарыда аталған атаулардың біразына халықтық атаулары қайтарылды. Мәселен, Ленинка-Аққайың, Жданов-Еркін, Киров-Тасқұдық, т.б. Енді біразы әлі де өзгертілмей отырған көрінеді: Петропавловка т.б.

«Жеті атасын білмеген – жетесіз» дейді халық. Ол өзінің ата-тегіне байланысты ғана айтылмаса керек-ті. Өз тегімен, отбасымен қатар, өскен ортасын, қоршаған табиғатын, жер-су атауларының шығу тарихын білген жөн деп есептеген бабаларымыз. Тарихи атауларды, яғни халықтық атауларды білу соншалықты маңызды ма, оның қажеті қанша? Иә, маңызды дер едік. Біріншіден, сөздерден халықтың болмысы мен мінез-құлқын, тірлік-әрекетінің сипатын, әдет-ғұрып, салт-санасын тануға мүмкіндігіміз бар. Екіншіден, тарихи атауларды жинау арқылы халқымыздың ат қою, атау беру дәстүрінен хабардар боламыз. Үшіншіден, жер-су аттарының этимологиясы, шығу арналарын анықтау арқылы ана тіліміздің сөз байлығына бойлаймыз. Төртіншіден, мәдени ескерткіш ретінде құнды болмақ. Сондықтан да біз өз жерімізде, тарихи отанымызда, жастарымызға жер де, су да қазақтың мол қазынасы екендігін түсіндіруіміз керек. Қазақ қазақ болғалы берілген атаулар екендігін жастардың санасына сіңіру керек. Жер-суға берілген атаулар бетәлбетті өзгере бермейтіндігін олар біліп өсуі қажет.

Нәтиже және оны талқылау. Енді Сарқан ауданына қарасты географиялық атаулар жайлы не білеміз соған тоқталайық. Сол атауларды (ЛСТ) лексика-семантикалық топтарға былай жіктеуге болады екен.

1) Өсімдік атауларына қойылған топонимдер: Алмалы, Аққайың (Ленинка), Тополевка, Сарықұрақ, Көкжиде, Көктерек, Көкшалғын, Көктал.

2) Адам, ру атауларына байланысты топонимдер: Абай, Бақалы, Шатырбай, Аманбөктер, Петропавловка, М.Төлебаев, Баянбай, К.Қазыбаев.

3) Түске байланысты топонимдер: Көкөзек, Ақбалық, Шұбартүбек.

4) Сан есімдердің қатысы арқылы жасалған топонимдер: Екіаша, Үштөбе.

5) Саяси мәнді сөздердің қатысуы арқылы жасалған топонимдер: Бірлік, Үлгі, Еркін.

6) Түрлі аппелятивтер арқылы жасалған топонимдер: Қарауылтөбе, Қаратөбе, Керегетас, Қаратас; Лепсі (су), Сарыбұлақ.

Географиялық атаулар – тіл бірліктері. Олар да қазақ тілінің заңдылықтарына байланысты жасалады. Сарқан өңірі топонимдерінің құрылымдық сипатына назар аударсақ, олар дара тұлғалы, біріккен тұлғалы, күрделі тұлғалы болып келеді екен. Дара тұлғалы атаулар: Қойлық, Абай, Қорған, Еркін, Бірлік, Үлгі, Бақалы.

Ең мол кездесетін топонимдер – 2,3 сөзден бірігіп жаслағандар: Баянбай, Аманбөктер, Қарауылтөбе, Көкөзек, Көктерек, Шатырбай, Көкжиде, Аққайың, т.б. Сирек болса да сөздердің тіркесуі арқылы жасалған топонимдер кездеседі: Сарқан асуы, Сарқан тауы.

Сарқан өңірі топонимикасының морфологиялық құрылымы

Зат есімдерден, оның ішінде антропонимдерден жасалған атаулар жиі кездеседі: Абай, Кәкімжан, Шатырбай, Баянбай.

Сын есім+зат есім тұлғалас: Ақ+қайың, Көк+өзек, Көк+терек т.б

Сан есім+зат есім: Екі+аша. Екі сан есімі жалпы топонимдер жасауда жиі қолданылмайды екен, ал оған синоним «қос» сөзі жиі қолданылады, бірақ біздің өңірде кездеспейді. Етістік те топонимдер жасауға қатысқанмен, Сарқан өңірінен ондай топонимдер кездестірмедік.

Ауданға қарасты тарихи елді мекен атауларының бірі – Сарқан. Сарқан қаласы – Сарқан ауданының орталығы. Сарқан өзенінің аңғарындағы құрғақ дала белдемінде орналасқан. Бастапқыда, 1928 жылы, Сарқан ауданының орталығы Лепсинск болды. Қоныс Лепсі өзенінің жағасында тұрғандықтан, осылай аталады. 1858 жылы Қапал және Лепсі уезінен 22 отбасы Сарқан өзенінің екі қапталын жағалай келіп қоныстанады, елді мекен өзен атымен Сарқан аталады. Аудан орталығы 1935 жылы Сарқантқа көшіріледі [3]. Бұл мәліметтер «Сарқан» атауының тарихи атау екендігіне дәлел. Сарқант, Сарканд – кейінгі кезеңнің «қателігі». Оның «Сарқант» болуы шекара төңірегіндегі орыс-қазақ әскерлері келгеннен кейін, ауыл – станица болып, **Сарқан** – Саркандқа айналған. Сарқан атауымен қатар жүретін Басқан, ол да өзен атауы. Халықтық топонимикаға сүйенсек, осы екі атау антропонимдер ретінде танылады: бірде олар – ел билеген хандар, бірде ағайынды ел қорғаны – батырлар болып келеді. Яғни халық жер-су атауын адам есімдерімен байланыстырады. Жер-су атауларының тарихы, этимологиясы жайлы жазылған ғылыми еңбектерді зерделесек, яғни ғылыми топонимика тұрғысынан ғалым А.Әбдірахмановтың пікірінше, «қан» сөзі Сібір халықтары тілінде «өзен» деген мағына береді дейді [4], ал Е. Қойшыбаев «Қазақстанның жер-су атаулары» сөздігінде «Басқан- тау шатқалының, өзенінің, таудың аты. «Қан» тұлғасы тұңғыс-манчжур тілдерінде әлі де «шатқал, сала» мағынасында жұмсалатын термин» деген анықтама берген. [5] «Сары» (сар) сөзінің поэтикалық мағынасы – а) ұшы қиыры жоқ, шетсіз -шексіз, кең дала, мидай жазық; ә) сусыз, елсіз, қанырап бос жатқан. Саралай келе, Сарқан атауын ғылыми этимология тұрғысынан «ұшы қиыры жоқ, шетсіз шексіз, шатқал, сала» деген мағынадағы сөз деп, ал Басқан бас өзен, бас шатқал деп білеміз.

Патша өкіметі Жетісу өлкесіндегі жақсы жерлерге орыс-қазақтарды (қарашекпенділерді) әдейілеп орналастырғаны белгілі. Ішкі Ресейден жайлы қоныс іздеп (крепостнойлық право жайылғаннан кейін) орыс шаруалары өз беттерімен қоныс тауып, орналасқан заман болған.

Қоныс тепкен жерлеріне өздерінше атау беріп, ежелгі халықтық атауларды бұрмалап, түбінде Қарашоқы – Карачок, Балықтымыз – Балакта, Сарқанымыз – Сарканд, т.б. болып шыға келді. Оның айғағы ретінде Сарқан өңіріндегі басқа да топонимдерді тілге тиек етуге болады.

Шатырбай жайлауы – Шатырбай тауында. Ел аузында Шатырбай туралы аңыздар да баршылық көрінеді. Біреулер ол малы маңыраған бай екен дегенді айтса, ендігі бір аңызда жылқышы, батыр жігіт екен дегенді айтады.

Ықылым заманда Шатырбай деген жігіт байдың Мәулім деген қызына ғашық болады. Қыз да оны құлай сүйген. Олар уәделесіп, уәделі сағатта түн жамылып, ата-ананың қарсылығына лағнет айтып, қашады. Арттарынан көп кешікпей қуғын түсіп, бай ауылы отырған жазықтан тау шатқалына жете алмай, өмірлері қыршын кетеді. Бұл оқиға мөлдір махаббатың жалауындай тұтқан халық тауға Шатырбай есімін, бай отырған жазыққа Мәулім есімін берген көрінеді. Ел аузындағы аңыз негізінде 1990 жылдары ақын Жамау Бұқарбай «Шатырбай-Мәулім» атты аңыз-дастан жазған еді.

Қазір тарихи атауы қайтарылған Қойлық, бұрынғы Антоновкадан ары тауға қарай өрлесеніз – Теректі өзенінің аңғарынан тағы бір ауыл «мен мұндалайды». Бұрынғы «Путь Ильича» колхозының орталығы – Веселое селосы. Оның бұлай аталуы туралы күлкілі әңгіме айтылады. Веселое селосына жақын жердегі Ойжайлау өңірінде Октябрь революциясына дейін Пугасов дегеннің спирт заводы тұрыпты. Содан Антоновка, Сарқантка арақ алып, Теректі өзенінің бойындағы селода ат шалдырып, арақ ішіп, көңіл көтерген екен. Бірте-бірте бұл жер көңіл көтеретін орын (место веселья) ретінде мәлім бола бастаған. Сөйтіп, көп өтпей мұнда қоныстанушылар, қарашекпенділер келіп, орныға береді де, олардың бәрі орыстар болғандықтан, ауыл Веселое деген ат алады [6].

Сарқан өңіріндегі өзгертілмей отырған жер атауының бірі- **Петропавловка**. «Отарланған жаңа жерлерге ә дегеннен-ақ Романовтар династиясындағы патшалар мен ұлы кінәздардың, отарлау ісіне тікелей араласқан әскери қолбасшылардың, генерал-губернаторлардың, патшашыл қайраткерлердің есімдерін қою тәсілі басым жатты» [2]. Бұл өңір садыр руынан шыққан Арап батырдың жайлауы екен. Елді мекен елі мен жерінің қорғаны болған батыр есімімен аталса, нұр үстіне нұр болар еді.

Қарабөгет - ауыл. Қара түсінің табиғатта, адам қоғамында басқа түр-түстер сияқты көптеген мағыналары барлығын зерттеушілер жазып жүр. Ғалым Б.Қосым ауыспалы, шартты, символикалық мағыналарын атап көрсеткен. «Қара» сөзінің символикалық мағыналарының бірі - үлкен, зор. Мысалы: Қара Ертіс -үлкен Ертіс , Қаратау-үлкен тау. Сонда Қарабөгет сөзіндегі «қара»- үлкен мағынасында, ал «бөгет» тосқауыл мәнінде деп білген жөн.

Қойлық – бұл атау зерттеу еңбектерінде Қаялық деп аталады. X-XII ғасырдан белгілі болған қала. Қаялық атауының бірінші сыңарындағы сөз өзбек, якут, балкар тілінде «күз, жартас» деген мағынаны береді екен. «Қая, хая, кия» сөздері түркітөктес тілдерде, атап айтқанда, Қырғыз, Якут, Дағыстан, Тува, Алтай, Әзірбайжандарда «күз, жартас» деген мағынада жер-су атауларында кездесіп отырады. Сонымен, Қаялық атауының топонимдік мағынасы «күз, жартасты», «тасты» дегенді білдіреді. **Қойлық**- Антоновка ауылының жаңа атауы. Антоновка ауылының Антоновка аталуын алма сұрпымен байланыстыратын, ақ пен қызыл соғысымен байланыстыратын ел аузында әңгімелер бар.

Алмалы-ауыл. Ресейден қоныс аударған шаруалар қоныстанған жердің бірі- Алмалы. Бұрынғы атауы-Покровка. Елді мекен қазіргі орнынан төменіректе Қаракөз аулына таяу жерде болған. Оны бай шаруа Попов иемденген. Қазан төңкерісінен кейін, 1921 жылы Сарқан өңіріндегі алғашқы ауыл шаруашылық коммуна ашылып, «Энергия» аталады. Кейінірек Қаракөз аулы мен «Энергия» колхозы қосылып, Новопокровка атауы берілген. 1988 жылдан бері-Алмалы. Жері құнарлы. Жеміс-жидек жақсы өседі. Сондықтан Алмалы аталған.

Қарауылтөбе -ауыл. Топонимдік мағынасы-жан жағы түгел көрінетін биік жер. Ел аузындағы аңыз бойынша: Жоңғар шапқыншылығы тұсында осы төбе басында күзетші жауынгерлер қарауыл қарап, жау жақтан хабар алып, белгі береді-мыс. «Қарауыл және төбе» сөздерінің бірігуі арқылы жасалған күрделі, тарихи атау. Оның етегіндегі ауыл да осылай аталады.

Бақалы-ауыл. Көкшірім өзенінің бойында орналасқан. Қазақ халқын құраған атакты найман тайпасының белді руының бірі Бақалы атымен аталған мекен, жер аты.

Екіаша-ауыл. Марқа тауының баурайы, Басқан аңғарында орналасқан. 1913 жылға дейінгі тарихи атауы-Мыңбұлақ. Бұлақ көздерінің молдығына қатысты қойылған. Екі санды, мөлшерді білдірсе, атаудың екінші сыңарындағы «аша» сөзі айрық, бөлек мәнінде қолданылып, « екіге тармақталған не бөлінген, екі жаққа таралған, екісай боп кеткен» деген мәнге ие.

Аманбөктер-ауыл. Деректерге сүйенсек, іргетасы 1932 жылы қаланған. «Аман» сөзінің тура мағынасы - есен-сау; шығынсыз; бүлінбеген, бұзылмаған; жоғалмаған» [7]. «Бөктер» -таудың жоғары баурайы. Егер тілдік тұрғыдан болжамдасақ, мағынасы бұзылмаған тау бөктері дегенге саяды. Ал ел-жұрт бұл атауды Аман деген адам есімімен байланыстырады. Қазақ-Жоңғар соғысы тұсында Садыр-Мәмбетей руынан шыққан Аман батыр қалмақтардың жолын тосып, шайқасып, ерлік көрсетіп, жерін, елін қорғаған көрінеді. Демек, Аман батырдың атымен Аманбөктер аталуы әбден мүмкін. «Аман жайлаған тау етегінің баурайы, төменгі жағы» деген божам шындыққа жақын. Осындай дерек Ж.Игіманның кітабында да кездеседі.

Баянбай- ауыл. Адам есімімен қойылған атау. Құрметке ие болған кім екен? Мен дерек таппадым. Болашақ зерттеушілерге құлаққағыс болар деп ойлаймыз.

Абай- ауыл. Алмалы тауының етегінде орналасқан. Бұрынғы атауы –Тасарық. Топырағы құнарлы бұл жерге шыбық шанышса, мәуелі ағашқа айналады екен. Сондықтан арық қазылуы заңды. Әрі ол таспен өріліп, шегенделгенделуі мүмкін.

Көкөзек- ауыл. Бұрынғы Калинин атындағы қой совхозы. «Өзек» сөзінің мағынасы белгілі. Бір кезде су ағып, кейіннен құрғап қалған жер. Атау жердің кескін келбетіне орай қойылған. Топонимдік мағынасы көгалды, жыралы сай-сала.

Көкжиде- ауыл. Лепсі өзенінің оң жағалау аңғарында орналасқан. 1930-жылдардан бастау алады. Ақсу, Бөрлітөбе, Андреевка аудандары құрамында болғаны белгілі. Ақсуат, Аралтөбе, Жаңабұлақ, Қаратұма, Талдыбұлақ ауылдарының негізінде «Гигант» колхозы құрылған. Көкжиде «Гигант» колхозы мен Прибалхаш совхозының заңды мұрагері десек болғандай. Көкжиде аталуы жиде ағашының көп таралып өсуіне қатысты.

Көктерек – ауыл. Терісаққан өзенінің бойында орналасқан. 1930-жылдары жаппай колхоздастыру кезінде Қанжығабұлақ, Талдыбұлақ, Бөрлібұлақ ауылдары Ворашилов және М. Горький колхоздарына айналдырылған. Кейін М. Горький атындағы қой өсіру кеншары болып құрылады.

Көкжиде, Көктерек атауларындағы «көк» сөзі түр-түске қатысты болса, терек – үйенкі тұқымдас ағаш. Жиде – ыстық жерде өсетін жеміс ағашы. Сөздердің бірігуі арқылы жасалған атаулар деп білген жөн.

Еркін- ауыл. Бұрынғы атауы – Жданово (Ждан, Жданов). Атау- кеңес өкіметі тұсындағы тоталитарлық топоним яғни саясаттың, әкімшілік-бұйрық жүйесінің жемісі деп түсінеміз. Ал қазіргі атауы дербес, азат дегенге саяды. Бұл атау да- саясиленген атау.

Кәкімжан Қазыбаев - ауыл. «Ағарту» ауылының жаңарған атауы. Кеңес өкіметі орнаған жылдары қоғамдық формацияның өзгеруіне байланысты берілген атау. Ағарту білім беру, оқыту, тәрбие ісі деген ұғымды білдіреді.

Аққайың- ауыл. Ленинка елдімекені 1930-жылдары бой көтерген. Кеңес өкіметі тұсындағы тоталитарлық топоним. Қазіргі атауы- қазақы біріккен сөз. Ауылдың флора-фаунасына қатысты қойылған жаңа атау, өте сәтті берілген атау дер едік.

Тасқұдық - ауыл. Қазіргі қайтарылған атаудың 1920-жылдарға дейінгі тарихи атауы. Тасқұдық кеңестік саясат белең алғанда, алғашқы ауылшаруашылық артелінің атымен Киров болып өзгертілген. Тарихи атаудың неліктен берілгендігі жайлы құдық тастақ жерден қазылған немесе таспен өріліп, шегенделген деген болжам айтуға болады.

«**Бастаушы**» сөзінің үш түрлі мағынасы бар. Ғалым Т. Жанұзақ «Бастап жүруші, ілгері апарушы, белгілі өнегелі іске жұмылдырушы» мәнінде қойылған сияқты деген пікір айтады [8].

Пограничник – ауыл. Менің туған ауылым. Аманкелді ауылдық округінің орталығы. Іргетасы 1954 жылы қаланған. Тың игеру науқаны тұсында әскерден босаған солдаттар мен рақымшылық алған сотты болғандар күшімен егіншілікпен айналысуға бейімделген сохоз болып құрылыпты. Ауылдың тұрған жері сортаң. Жері сары топырақты. Қарап отырсаңыз бұл да- бір тарихи кезеңнің белгісіндей атау. Атаудың қойылу себептеріне де мән берілу керек сияқты.

Сол сияқты **Черкасск** ауылының атауы тарихта болған «Черкасск қорғанысы» оқиғасына байланысты қойылған. Атауды өзгерту қажет пе? Ойланатын мәселе.

«Біздің қазақ – жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр-сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаңда жер, су жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән-мағына шешілмеген құпия, сыр жатады», - деп, Ұлы жазушыны (М. Әуезов) таңдандырған қазақ сондай тапқырлықты қазіргі таңдада көрсете білсек дейміз. Елдімекен атауларындағы өзгерістер бұрынғы атауларын қайта берумен байланысты болып отыр. Бұл дау туғыза қоярлық мәселе емес. Себебі халық жадындағысын тек жаңғыртпақ. Мәселен, Сарқан өңірінде бүгінгі таңда 1 қалалық, 12 ауылдық округтегі 36 елдімекен бар. Осы елдімекеннің отызының атауы мемлекеттік тілде екен. Өзгертуге жататыны Петропавловка, Садовое, Соколовка, Пограничник, Тополевка ауылдары. 12 ауылдық округтің 7-не тарихи жер-су атаулары қайтарылған. 5 округтің атауы мемлекеттік тілде, өзгертілмегені

Черкасск ауылдық округінің атауы.Черкасск ауылдық округіне қарасты Садовое ауылын Ешкіөлмес, Петропавловка ауылын Ақтұма, Соколовка ауылын Теректі ауылы деп өзгерту жөнінде жұмыс жүргізіліп жатырдеген мәлімет берген еді аудандық ономастика комиссиясы. Бұл дау туғыза қоярлық мәселе емес. Себебі халық жадындағысын тек жаңғыртты.

Қорытынды «Біздің қазақ – жер аты, тау атын әманда сол ортаның сыр–сипатына қарай қоя білген жұрт. Қайда, қандай бір өлкеге барсаңда жер, су жапан түзде кездескен кішкене бұлақ атының өзінде қаншама мән–мағына шешілмеген құпия, сыр жатады», - деп, Ұлы жазушыны (М. Әуезов) таңдандырған қазақ сондай тапқырлықты қазіргі таңдада көрсете білсек дейміз.Елдімекен атауларындағы өзгерістер бұрынғы атауларын қайта берумен байланысты болып отыр. Бұл дау туғыза қоярлық мәселе емес. Себебі халық жадындағысын тек жаңғыртпақ. Мәселен, Сарқан өңірінде бүгінгі таңда 1 қалалық, 12 ауылдық округтегі 36 елдімекен бар. Осы елдімекеннің отызының атауы мемлекеттік тілде екен. Өзгертуге жататыны Петропавловка, Садовое, Соколовка, Пограничник, Тополевка ауылдары. 12 ауылдық округтің 7–не тарихи жер-су атаулары қайтарылған. 5 округтің атауы мемлекеттік тілде, өзгертілмегені Черкасск ауылдық округінің атауы.Черкасск ауылдық округіне қарасты Садовое ауылын Ешкіөлмес, Петропавловка ауылын Ақтұма, Соколовка ауылын Теректі ауылы деп өзгерту жөнінде жұмыс жүргізіліп жатырдеген мәлімет берген еді аудандық ономастика комиссиясы. Бұл дау туғыза қоярлық мәселе емес. Себебі халық жадындағысын тек жаңғыртты.

2005 жылы «Жаңарған жетісу атаулары» атты топонимдер анықтамалығы «Арыс» баспасынан жарық көргені өздеріңізге белгілі. Анықтамалықтың алғы сөзінде «Ономастика – мемлекетіміздің үлкен саясатының бір бөлігі. Өйткені мемлекет картасындағы атаулар сол елдің тәуелсіз, азат екенін немесе отар ел екенін бірден байқалады. Ономастиканың саясат ұлттық тарихымызды қастерлеп, байырғы атауларды қайта қалпына келтіруге негізделуі керек» делінген [9].Біз адамзаттан бұрын пайда болып, өте ерте бағзы заманда қазіргі атауларға ие болған мұхит, теңіз, тау, көл атауларын өзгерте алмаймыз. Ал елді мекен, көше, қала нысандарының байырғы атауын қалпына келтіру – ата-бабамыз алдындағы парызымыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Назарбаев Н. «Болашаққа бағдар: рухани жаңғырту» мақаласы.
- 2.Мырзахметұлы М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы,2011.
3. «Қазақстан» Ұлтық энциклопедия. 7 том. Алматы,2005. -728 бет. ISBN 9965-9746-5-9
- 4.Әбдірахманов А.Топонимика және этимология.Алматы,1975.
- 5.Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су атаулары.Сөздік.Алматы,1985. [6]. Игіман Ж. Саялы төрім-Сарқаным. Алматы: Үш Қиян,2006.-544бет. ISBN 9965-738-32-7
6. Қазақ тілінің түсіндірме сөздігі.Алматы:Дайк-Пресс,2008.-968 бет. ISBN 9965-798-99-0
- 7.Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары Алматы облысы. -Алматы: Арыс, 2005.-256 бет. ISBN 9965-17-267-6
- 8.Жаңарған Жетісу атаулары.Алматы:Арыс,2005.-160 бет. ISBN 9965-17-277-3- с DOI:
- 9.Национальный Регистр и Библиотека корпоративных нефинансовых отчетов // РСПП: официальный сайт. URL: <http://www.rspp.ru/simplepage/157> (дата обращения: 01.06.2017). - без DOI:
- 10.Белоус Н.А. Прагматическая реализация коммуникативных стратегий в конфликтном дискурсе [Электронный ресурс] // Мир лингвистики и коммуникации: электрон. научн. журн. 2006. N 4. URL: http://www.tverlingua.by.ru/archive/005/5_3_1.htm (дата обращения: 15.12.2007).
1. Мырзахметұлы М. Қазақ қалай орыстандырылды. Алматы,2011.
2. «Қазақстан» Ұлтық энциклопедия. 7 том. Алматы,2005.
3. Әбдірахманов А.Топонимика және этимология.Алматы,1975.
4. Қойшыбаев Е. Қазақстанның жер-су атаулары. Сөздік. Алматы,1985.
5. Игіман Ж. Саялы төрім-Сарқаным. Алматы,2006.
6. Жанұзақ Т. Қазақстан географиялық атаулары Алматы облысы. -Алматы: Арыс, 2005.
7. Жаңарған Жетісу атаулары.Алматы: Үш Қиян,2006.

Н.Ә. НАЗАРБАЕВ ЖОЛДАУЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ

Толамисов А.Ф.¹, т.ғ.к., аға оқытушы

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

E- mail:ansarok@mail.ru

Мақала тікелей Тәуелсіз Қазақстан Республикасының тарихына арналған. Яғни, Елбасы жолдауларының Қазақстан тарихының дерек көзі ретінде алатын орны мен маңыздылығы туралы. Жолдаулардың мазмұнына деректанулық талдау жасалынып, Қазақстан тарихының дерек қорлары арасында өзіндік орыны бар ерекше дерек екендігі көрсетіледі.

Кілт сөздер: дерек, Қазақстан, Елбасы, тәуелсіздік, президент, деректану, талдау, дерек көзі, жолдау.

Статья посвящена истории независимого Казахстана. То есть конкретно, значимость послания президента как историческое источниковедение независимого Казахстана. Содержание послания отражает исходный анализ и является уникальной информацией среди источников истории Казахстана.

Ключевые слова: сведения, Казахстан, Глава государства, независимость, президент, источниковедение, анализ, источник, послание

The article is devoted directly to the history of independent Kazakhstan. That is, as a data source of the history of Kazakhstan, the place and importance of the President's speeches. In this article, the content of the speeches were analyzed as the data source and showed its special place among the databases of the history of Kazakhstan.

Key words: data, Kazakhstan, Head of the State, independence, president, source study, analysis, source, message.

Кіріспе. Келешек Қазақстан тарихнамасының өзекті мәселелерінің бірі – тәуелсіздік тарихы болары күмәнсіз. Сондықтан, оған осы бастан дайындық жұмыстарын жүргізудің маңызы өте үлкен. Дайындық ең жаңа тарихымыз бейнеленген әр алуан формадағы деректердің типтері мен түрлеріне дерек танулық талдау жасап, олардың ерекшеліктері мен ғылыми құндылықтарын анықтау арқылы, тәуелсіздік тарихының деректік негізінің ғылыми жүйесін қалыптастырудан басталуы тиіс. Осындай, тәуелсіздік тарихының дерек көздерінің бірі – Елбасы жолдаулары. Әрине, бір мақаланың көлемінде Елбасының жолдаулары сияқты күрделі дерек көзіне жан-жақты деректанулық талдау жасап, оны ғылыми айналымға тарту жолдарын көрсету мүмкін емес.

Н.Ә. Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы – мемлекетіміздің рухы мен дәстүріне айналды. Әрбір жолдау Қазақстан мемлекетінің азаматтарының игілігі үшін қызмет етуде. Келешек Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің бірі – Тәуелсіз Қазақстан Республикасының қалыптасу және даму тарихы болары күмәнсіз. Уақыт озған сайын қайта құрылған мемлекетіміздің алғашқы қалыптасу кезеңіне, яғни ірге тасының қайта қалану кезеңіне деген қызығушылықтың арта түсері сөзсіз. Ол кезеңнің қарама – қайшылықтарға толы күрделі де, маңызды кезең ретінде жан – жақты зерттеулері, оның тарихына арналған іргелі еңбектердің дүниеге келері анық. Солардың бірі – жолдаудың мазмұнына деректанулық талдау жасау. Президент Н.Ә. Назарбаев жасаған Тәуелсіз Қазақстан тарихының дерек көздері арасында өзіндік орыны бар ерекше деректік құжаттың бірі – Елбасы жолдаулары.

Негізгі бөлім. Қазақстан тарихының басқа да түйінді мәселелері сияқты, мемлекеттігімізді қайта құру мәселесі де тұңғыш Президентіміздің жолдаулары

мемлекеттігімізді қалпына келтіру тарихы, алғашқы нақты іс-шаралардан бастап, жан-жақты бейнеленген. Сондықтан Н. Назарбаев жолдауларна тәуелсіз Қазақстан мемлекетін қалыптастыру, нығайту және дамыту тарихының дерек көзі ретінде талдау жасау, тек деректану ғылымының ғана емес, жалпы Қазақстан тарихының да өзекті мәселелерінің бірі болып табылатындығы күмәнсіз.

Тәуелсіз Қазақстанның Конституциясының 44 бабының 1 тармағына сәйкес, Елбасымыз өз жолдауы арқылы жылма – жыл халықты ішкі және сыртқы саясатымыздың басты бағыттарынан хабардар етеді. Тәуелсіздік алғанынан кейін, мемлекетіміздің бүгінгі таңдағы басымдықтары мен жетістіктері Елбасының халыққа Жолдауында жан – жақты көрініс тауып келеді. Ең алғашқы Жолдауының бірінде Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаев 2030-шы жылға дейінгі даму жолымызды байыптайтын ұзақ мерзімді стратегиялық бағдарламаны ұсынғаны баршамызға белгілі. Қазақстан Республикасының Президенті сол бағдарламаны жүзеге асыруда өткен жылдардағы атқарылған істерге баға беріп, болашақ атқарылар істің нақты нысаналарын көрсетіп берді. Мұндай ұсынысты отандастарымыз құптап қарсы алып, шетелдердің сарапшылары да дер кезінде жасалған батыл бастама ретінде бағалаған болатын [1, 302 б.].

1997 жылы Н. Назарбаевтың «Қазақстан – 2030» деген атпен Ел Президентінің Қазақстан халқына Жолдауы жарияланды. Өзінің ұзақ жылдарға арналған стратегиялық ұсынысымен Қазақстан халқының алдына шығу себебін Н. Назарбаев: «Мен сіздермен келер ғасырға, жаңа мыңжылдыққа, алыс перспективаға ендеп бойлайтын болашақ жайлы өзімнің ой – толғаныстарыммен бөліскім келеді. Біз өзіміздің болашағымызды және балаларымыздың болашағын қандай күйде көргіміз келеді, осыны айқындап алатын уақыт жетті» - деп түсіндірді [2, 5 б.]. Ал, оның қалай пайда болғандығы туралы: «Осы жолдау менің Қазақстан халқына ішкі және сыртқы саясатымыздың негізгі бағыттары туралы жыл сайын Жолдау арнап сөз сөйлеу жөніндегі Конституциялық міндеттерімнің шеңберінде әзірленген болтын» - деп жазды [2, 11 б.]. Демек, біріншіден, жолдау Елбасының ел болашағының қандай болатындығы туралы өз ойын, уақыт талабынан шыға отырып, халықпен бөлісу арқылы айқындап алу қажеттігінен туындаса, екіншіден, Президенттің атқаруға тиісті Конституциялық міндетін орындау барысында пайда болған. Сондықтан еңбек біржағынан, ел басқарып отырған тұлғаның ел болашағының алыс перспективасы туралы ой – толғаныстарының жемісі болса, екінші жағынан Президенттің өз құқықтарына сай ұсынған мемлекеттің дамуының 2030 жылға дейінгі Даму стратегиясының бағытын айқындаған бағдарлама, яғни ресми құжат болып табылады. Менің ойымша жолдаудың басты ерекшеліктерінің бірі де осында.

Ғасыр тоғысында басталған тарихи құбылыстардың, әсіресе кешегі кеңестік кеңістікте өрбіп, бүгінгі өзгерістердің немен тынатынын білмей тұрып, тіпті, жуық болашақтың жай - жапсарын көзге елестету қиын екендігі түсінікті. Ол ендігі жерде тәуелсіз мемлекеттердің өз даму бағыттарын қаншалықты дұрыс таңдап алғандығына және оны табандылықпен жүзеге асырып жатқандығына байланысты болмақшы [1, 307 б.]. Жолдаудың мазмұнына деректанулық талдау жасау оның Президент Н.Ә. Назарбаев жасаған Тәуелсіз Қазақстан тарихының дерек көздері арасында өзіндік орыны бар ерекше дерек көзі екендігін көрсетеді. Мысалы, «Біз бүгін қай жерде тұрмыз» - деп аталатын жолдаудың бірінші тарауында еліміздің 1997 жылғы, яғни тәуелсіздік тарихының алғашқы жылдарындағы саяси, экономикалық және әлеуметтік жағдайы айқын көрсетілсе, «Қазақстан мұраты» деп аталатын тарауда 2030 жылғы Қазақстан моделі суреттелген. Ал, «Ұзақ мерзімді басым мақсаттар мен оларды іске асыру стратегиялары» деп аталған тарауда сол моделге жету жолдары айқындалған [3, 96 б.]. Бұл Тәуелсіз Қазақстан тарихын зерттеушілерге осы еңбекті дерек көзі ретінде пайдалана отырып, біздің неден бастағанымызды, алдымызға қандай мақсаттар қойғанымызды, оған қалай жеткенімізді зерделеуге мүмкіндік беретін бірден-бір қайталанбас дерек көзі екендігін көрсетеді. Сонымен қатар әр жыл сайын Елбасының халыққа арнаған жолдаларын атап кетсек:

- Президенттің 1997 жылғы 1 қазаңдағы «Қазақстан – 2030: барлық қазақстандықтардың өсіп-өркендеуі, қауіпсіздігі және әл-ауқатының артуы» атты Қазақстан халқына жолдауы

- 1998 жылғы 30 қыркүйектегі «Елдегі жағдай және сыртқы және ішкі саясаттың басты бағыттары: жаңа жүзжылдықта қоғамды демократияландыру, экономикалық және саяси реформалар» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 1999 жылғы 14 желтоқсандағы Қазақстан халқына Жолдауы «Еліміздің жаңа ғасырдағы тұрақтылығы мен қауіпсіздігі»
- Елбасының 2000 жылғы 24 қарашадағы «Тәуелсіз, тиімді және қауіпсіз қоғамға» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасы 2001 жылғы 3 қыркүйектегі «Елдегі жағдай туралы және 2002 жылға ішкі және сыртқы саясаттың басты бағыттары туралы» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2002 жылғы 29 сәуірдегі «Ауылға айырықша назар аударылады. Ішкі және сыртқы саясаттың 2003 жылғы негізгі бағыттары туралы» Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2003 жылғы 4 сәуірдегі «Ішкі және сыртқы саясаттың 2004 жылға арналған негізгі бағыттары» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2004 жылғы 19 наурыздағы «Бәсекеге қабілетті Қазақстан үшін, Бәсекеге қабілетті экономика үшін, Бәсекеге қабілетті халық үшін» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2005 жылғы 18 ақпандағы «Қазақстан экономикалық, әлеуметтік және саяси жедел жаңару жолында» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2006 жылғы 1 наурыздағы «Қазақстан оздамуындағы жаңа серпіліс жасау қарсаңында Қазақстанның әлемдегі бәсекеге барынша қабілетті 50 елдің қатарына кіру стратегиясы» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2007 жылғы 28 ақпандағы «Жаңа әлемдегі Жаңа Қазақстан» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2008 жылғы 6 ақпандағы «Қазақстан халқының әл-ауқатын арттыру – мемлекеттік саясаттың басты мақсаты» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2009 жылғы 6 наурыздағы «Дағдарыс арқылы жаңару мен дамуға» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2010 жылғы 29 қаңтардағы «Жаңа онжылдық – жаңа экономикалық өрлеу – Қазақстанның жаңа мүмкіндіктері» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы «Болашақтың іргесін бірге қалаймыз» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2012 жылғы 27 қаңтардағы «Әлеуметтік-экономикалық жаңғырту-Қазақстан дамуының басты бағыты» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Елбасының 2012 жылғы 11 шілдедегі «Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртылуы: Жалпыға ортақ Еңбек қоғамына қарай 20 қадам» атты Қазақстан халқына жолдауы
- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2012 жылғы 14 желтоқсан. «Қазақстан-2050» Стратегиясы қалыптасқан мемлекеттің жаңа саяси бағыты
- Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә.Назарбаевтың Қазақстан халқына Жолдауы. 2014 жылғы 17 қаңтар Қазақстан жолы – 2050: Бір мақсат, бір мүдде, бір болашақ
- Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2015 жылғы 30 қараша «Қазақстан жаңа жаһандық нғакты ахуалда: өсім, реформалар, даму»
- Мемлекет басшысы Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2017 жылғы 31 қаңтар «Қазақстанның үшінші жаңғыруы: жаһандық бәсекеге қабілеттілік»
- Н.Назарбаевтың Қазақстан халқына жолдауы. 2018 жылғы 10 қаңтар «Төртінші өнеркәсіптік революция жағдайындағы дамудың жаңа мүмкіндіктері» [4].

Қорытынды. Жоғарыда аталып кеткен Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың жолдауларына деректанулық талдау жасап, оның мемлекет құру барысында, осы істің теориялық негіздерін қалап, оның жолдауларының Қазақстан тарихының дерек көздері ретінде алатын орыны маңызды екенін көруімізге болады. Біріншіден, жаңа мемлекет құру қазақ халқының ғасырлар бойы көксеген ұлттық мемлекет құру туралы армандарының орындалуы болса, екіншіден, бұл тарихи тамыры тереңде жатқан бұрынғы мемлекеттеріміздің жаңадан жаңғыруы. Үшіншіден, Қазақстан бір

жүйеден екінші жүйеге өтуде революциялық емес, эволюциялық жолды таңдаған. Төртіншіден, жаңа жағдайға сәйкес жаңа мемлекет қалыптастыра білуде ескі мемлекеттік машинаны дұрыс пайдалана білу тактикасы өзін толық ақтаған. Бесіншіден, ең бастысы, жаңа қалыптаса бастаған ұлттық мемлекеттің тағдыры, сол мемлекеттің негізін қалаушы қазақ халқының қолында екендігін, өз кезегінде қазақ халқының тағдыры, сол мемлекеттің беріктігімен тікелей байланысты екендігін дәлелдеген. Н. Ә. Назарбаевтың жасаған әр жылдық жолдаулары дұрыстығының айқын дәлелі өмірдің өзі. Қазақстан халқының, қазақ ұлтының өз мемлекеттілігін құру ісіндегі бүгінгі күні қол жеткізген табыстары. Бұл Тәуелсіз Қазақстан тарихының келешек зерттеушілері ескеруге тиісті маңызды фактор.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Атабаев Қ.М. Қазақстан тарихының деректанулық негіздері. – Алматы: Қазақ университеті, 2002. – 302-307- бб.
2. Атабаев Қ.М., Тасилова Н.А., Толамисов А.Ғ. Деректану пәнін оқыту методикасы: Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 213-223- бб.
3. Назарбаев Н. Қазақстан – 2030: Алматы: Білім,- 1998. - 96 б.
4. <http://www.mfa.kz/kz/content/poslania>

ӘОЖ 94(574)

ӘЛЕМ ТАРИХЫНДА ЕРЕКШЕ РӨЛГЕ ИЕ БОЛҒАН ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР

Түмен А.¹, Берлибаев Б.Т.¹

6M011400 - Тарих мамандығының 1 курс магистранты

Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

E- mail: aruka_96.suan@mail.ru

Тарихта тұлғалардың алатын рөлі ерекше. Әр тұлға Әлем тарихында да Қазақстан тарихында да өшпес із қалдырды. Тұлғалардың есімі Әлемге әйгілі болуы, олардың бойындағы талант пен дарынымен, қолбасшылық қабілетімен, жауынгерлік ерлігімен, тіпті төрткүл дүниенің бір бөлігін өздеріне бағындыра білген ұлы тұлғалар тарихта жетерлік.

Кілт сөздер: БАҚ, Ұлы тарихи тұлға, саяси қызмет, қоғамдық ықпал, әлемдік көзқарас, терең ой, тарихи процесс. А.Эйнштейн, Аль-Фараби, Архимед.

В истории роль отдельных людей уникальна. Все оставили неизгладимый след в истории Казахстана и в истории мира. Имена людей известны на протяжении всей истории мира, талантами, командирской способностью, боевыми подвигами, покоривших часть мира.

Ключевые слова: СМИ, Великая историческая личность, Политическая деятельность, Общественное мнение, Глобальный подход, Глубокое мышление, Исторический процесс. А. Эйнштейн, Аль-Фараби, Архимед.

In the history of the role of individuals is unique. All left an indelible mark in the history of Kazakhstan and in the history of the world. The names of people are known throughout the history of the world, talents, commanding ability, fighting feats that conquered part of the world.

Keywords: mass media, Great historical figure, Political activity, Public opinion, Global approach, Deep thinking, Historical process. A. Einstein, Al-Farabi, Archimedes.

Тарихта аты қалған ерекше ерліктер атқарған тұлғалар көп. Атқарған қызметі саласында бұрын белгісіз жаңалық ашқан немесе туындылары бүкіл адамзатқа рухани азық болуға тұрарлық дүниелер болып табылатын ғалым, жазушы, өнер адамдары да ұлы тұлғалар қатарына

жатады. Сонымен бірге, ұлы істер жасап, айрықша дарынымен, соның ішінде қолбасшылық қабілетімен, саясаткерлік я басқа да қырымен қоғамдық ықпалымен орын алатын аса көрнекті тарихи ұлы тұлғалар болады.

Мысалы, ағылшындар мақтанатын корол Артур, француздар мақтанатын Наполеон, тұтас түркі әлемі мақтанып және таласып жүрген Шыңғыс хан сияқты ықпалды тұлғалар баршылық. Осы, аса көрнекті, тарихи тұлғалардың пендешілік қасиеттерін айқындауға қойылатын талаптар қарапайым, қатардағы адамдардікінен мүлде басқа. Олардың жеке басын тәртіпті, тәрбиелі, мәдениетті, жолдастыққа адал деген секілді қарапайым азаматтарға қойылатын адамгершілік критерийлермен бағалауға болмайды. Өйткені, олардың мақсаты тым биік, қарапайым адамнан мүлде басқа. Олар өз мақсаттарына жету жолында көптеген талаптардан аттап кетуі де мүмкін. Тіпті, жанында болған жақын жолдастарын, тұрғыластарын құрбандыққа шалуы да ғажап емес. Жоғарыда атаған тұлғалардың бойынан да сондай істерді жиі байқауға болады. Бірақ солай болды екен деп олардың аса көрнекті тарихи, ұлы тұлға деген жетістігінен төмендете алмайсыз.

Ұзақ жылдардан кейін халықтың есінде олардың тек ұлы істері ғана сақталып, психологиялық өлшеммен алғандағы сындары мүлде ескерілмей қалады. Мәселен, Ю.Сталинді де аса көрнекті, тарихи ұлы тұлғаға жатқызуға болады. Әрине, қазір оның репрессиялық шаралары туралы жиі айтылуда. Өйткені, халықтың жадынан әлі күнге оның іс-әрекетінің жанға салған жарасы толық өшкен жоқ. Өзі болмаса да біреудің атасы, біреудің әжесі оның саяси қысымын көрген, қорлығын ауызба-ауыз жеткізіп кетті.

Демек, оның басындағы адами кемшіліктерді баса көрсету, оларын сынау әлі басым. Бірақ-та, жүздеген жылдар өткен соң, оның есімі У.Черчилл айтқандай: «Ол Ресейді соқамен қабылдап, қолтығында атом бомбасы бар мемлекет етіп қалдырды», деген сөзінің өлшемімен бағаланатын шығар.

Аса көрнекті тарихи тұлғалар біздің заманымызда бар ма? Олар қандай кезендерде тарих сахнасына келуі мүмкін? – Олар тарих сахнасына аса күрделі, өтпелі сәттерде келеді. Гамлеттің мәңгі өлмес «болу не өлу» сияқты өмірлік тәуекелге үндейтін сұрақтары туған кезде жарқ етеді. Түріктің Мұстафа Кемал Ататүрік сияқты тұлғасы тарих сахнасына осындай кезде шыққан тұлға болып табылады. Оның «не өмір, не өлім» деген ұранының өзі гамлеттік мәңгілік сұрақтан туып тұрғаны көрінеді. Ататүрік Түрік мемлекетінің басына күн туған қиын-қыстау заманда жарқ етіп шығып, елінің азаттығы мен бостандығын сақтап қалды және оны мемлекеттік құрылымның жаңа сападағы сатысына көтеріп, республика жасап кетті. Міне, сондықтан ол аса көрнекті, тарихи ұлы тұлғалар қатарына жатады [1, 326.].

Дүниеде бәрі де өзгеріп тұрады. Абайдың да: «Алла өзгермес, адамзат күнде өзгерер...» деген сөзі бар емес пе? Сол сияқты адамзат күнде өзгереді. Бұл арада адамның құбылғыш сияқты пасық мінезін емес, адамзаттың қажеттілігі туралы айтып тұрмын. Адамзат қоғамының алдында үнемі жаңа мақсаттар мен міндеттер туып отырады. Бір белестен асқан соң енді болдық-толдық деп астамшылық айтуға ешқашан болмайды. Өйткені, алдан екінші белес шығып, одан да асу қажеттілігі туындайды. Егер бір белесті бағындырған соң тоқмейілсуге жол берілсе, онда сол қоғамның дамуы тоқырап, адамдар арасында наразылық, өкпе-наз туындай бастайды. Бір кездегі үлкен жетістікке мастанып, дандайсып кетушілік те болуы мүмкін. Бүгінгі Қазақстан қоғамы осындай болып бара жатқан сияқты.

Үнемі қозғалыста болып, жананы игеруде алда бола алмаған тұлғалар кезендік сипаттағы айтулы тұлғалар болып қала береді. Көп уақыттардан кейін олардың жасаған ісін ұлы істер деп айту да қалады. Сондықтан, олар тарихи ұлы тұлғалар қатарынан орын ала алмайды.

2010 жылы дүниежізілік БАҚ өкілдері «б.з.б. II-III мыңжылдықта көптеген Әлемдегі ең әйгілі адамдардың тізімін» жариялады. Бұл да тарихи тұлғаларға өзіндік бір қызығушылық болып табылады. Әрине, сөзсіз тарихты құрушы бұл - әлемдегі барлық халықтардың айбыны мен күш-қуаты арқылы жасалады. Тарихи процессте бірінші орынға белгілі бір халықтың харизматикалық тұлғасы шығады. Тұлғаны зерттеудегі негізгі объектісі болып оның әлемдік тарихқа қосқан үлесі болып табылады.

Тура және өзекті мынаны айта кеткен жөн «әрбір адам саналы түрде өз елінің азаматы болу үшін аз болса да тарихшы болуы тиіс». Адамзат тарихы бірнеше мың жылдықтарды тізіліп жатқан тарихи тұлғалардың есімімен байланыстыра отырып өткізеді. Ол тұлғалар тарихқа өзінің ғажайып жаңалықтарымен тарихта өз есімдерін мәңгі өшпестей қалдырып, ғасырдан ғасырға мұра етіп қалуда. Соның ішінде оң және теріс бағыттағы тұлғаларды жатқызамыз [2, 25 б.].

Негізгі бір мәселеге тоқталатын болсақ, біз кез-келген тұлғаларды тарихи кезең бойынша саралауымыз жөн:

- **Б.з.б. уақытта:** Платон, Пифагор, Конфуций, Аристотель, Гиппократ, Архимед, Сократ т.б.;
- **Бірінші мыңжылдыққа:** Плутрах, Эль-Фараби, Сенека, Птоломей т.б.;
- **Екінші мыңжылдыққа:** Шекспир, Леонардо да Винчи, Моцарт, Коперник, Авиценна, Аль-Хорезми т.б.;

Ерекше маңызды орынды ұлы ойшыл, жаңа құрылығының дамуына үлесін қосқан Платонды жиі айтады. Платонның қатарын келесі тарихи тұлғалар жалғастыруда. Олар: Александр Македонский және Юлий Цезарь. Тек қана ұлы ойшылдар емес, сонымен қатар бас қолбасшылар да осы бір он ұлы тұлғалардың ішінен өз орындарын таба білді. Әуелі ғасырлар бойы аты өшпестей қалған, еле өлгенше жаулап алушылық жорықтар жасаған, ғұндардың Ұлы қолбасшы Аттилань атап өткен жөн.

Екіншіден, қолбасшылардың тізімін жалғастырушы Наполеон содан соң А.Македонский және Цезарь жалғастырып отыр. Ұлы жаулап алушылар қатарын Шыңғыс хан да қалыспай қосты. Әлемнің жалпы соның ішінде Қазақстанның келешекте дамуына білім мен ғылымға үлес қосқан ғалымдардың есімдеріде тарихтан белгілі. Мысалы: Анахарсис, М.Қашқари, Қ.А.Яссауы, Ж.Баласағұн, Төле би, Қазыбек би, Әйтеке би, және Эль-Фараби т.б. [3, 146 б.].

Соңғы жылдардағы «Ұлы тұлғалар есімі» атты зерттеудің қорытындысы бойынша, ерекше ілгері орынды Шыңғыс хан алды. Айта кеткен жөн, Шыңғыс хан барлық Еуропаны жалпы бүкіл әлемді дүрліктірген хан бола тұрса да. Оның артынан ғұндардың бас қолбасшылары да тізімнің басынан орын алды. Тіпті Аттилань айта тұрып, сақ патшайы Томирисі де айтпау мүмкін емес. Міне қазақ тарихының нағыз Ұлы тарихи тұлғалары 3 үздік тізіммен анықталды. Қазақ қоғамы тек Отандық тұлғаларды атап өтпей, Әлем тұлғаларына да баса назар аударып, білуді қажет. Қиыр Шығыс пен Орталық Азия халықтарының пікірінше, ортағасырлық философты, дәрігер сондай-ақ ғалымды әр кездерде Бұхарада және Иранда өмір сүрген Ибн-Сина Абу-Алиді (лат.Авиценна) атап көрсетілген. Ислам дініне деген жолын қушылықты сақтай отырып, Авиценна арабтар арасында ислам дінін таратты және де сол арқылы бүкіл Еуропа мемлекеттеріне де. Ибн-Сина рациялды ойлауды, ғылыми тұрғыда ойлауды және математикалық ойлауды насихаттады. Өзінің барлық философиялық ой-тұжырымдарында ол Аристотельдің материалистік және идеологиялық тенденциясын ұстанады. Дегенмен уақыт өте келе Ибн-Сина өзінің тұжырымдамаларына баса назар аударды. Ол Аристотельдің физика мен метафизикасын логикалы түрде дамытты. Өзінің «Білім кітабы» («Даниш-намә») атты еңбегінде логикалық және физикалық қысқаша баяндамасын ұсынды. Толық нұсқаларын «Қайта жандану», «Медициналық қағида» атты кітаптарында баяндады. Сонымен қатар «Әлем тарихының ұлы тұлғалары» тізіміне тиесілі тұлғалардың бірі Александр Македонскийді алдық. Македонский сонау ерте заманда-ақ Әлемге әйгілі тұлғалардың ең үздік қатарында тұрды [4, 146 б.].

Негізгі тұжырымын айта кетсек, ұлы тұлғалар тізімін ғылым және өнер майталмандары, сонымен қатар, саясаткерлер, қолбасшылар толықтырып тұр. Зерттеу жүргізген БАҚ өкілдерінің айтуы бойынша, көпшілік философия, тарих, өнер, саясаттану, әлеуметтану сияқты пәндердің адам өміріне деген маңыздылығын құрметтейді екен.

Міне тарихтың сахнасында тағы бір ұлы есім алтын жазумен жазылды. Маргарет Тэтчер де өз заманының ұлы тұлғасы болғанын дәлдеп берді. Ұлы тұлға есімі са н ғасырлар бойы адамзат тарихында алтын әріптермен жазылып қалмақ [5, 16 б.].

Жалпы тарих белгілі бір тарихи тұлғаны дәріптеу, мадақтау, ал екінші біреуін даттау, табалау үшін жазылмайды. Егерде ол осы міндетті атқару тұрғыдан жазылса, онда ғылым

болудан қалмақ. Тарих үшін ең биік нысана – ол өмір ақиқаты. Тұлғаларсыз тарихтың шығыршығы айналмайды.

Тарихты жасайтын халық екені рас. Ал сол халықтың күш–қуатын дұрыс арнаға бағыштау үшін, бабалар сөзінен айырылып, еңбегінің еш, тұзының сор болмауы үшін тұлғаның көрегендігі, қайраткерлігі, елге, жерге, туған халқына адалдығы қажет.

ӘДЕБИЕТТЕР:

- 1.Изтаева В. Қазақ қоғамын топтастырудағы саяси лидерлердің рөлі (Аблай хан және Н.Ә. Назарбаевтың саяси қызметін салыстырмалы талдау): Саяси ғ.к. дис... авторефераты: 23.00.02 / В.А. Изтаева. – Алматы, 2007. – 32 б.
- 2.Гафуров Г.Г, Цибукидис Д.И. Македонский и Восток. – М.: Наука, 1980. – 456 б.
- 3.Репина А., Зверева Л. История исторического знания. – М.: Наука, 1980. – 77 б.
- 4.Крушол Ю.С. Ежелгі дүние тарихы. –2-бөлім. – Алматы, 1978. – 146 б.
- 5.История древней Греции. Под ред. В.И. Авдиева и Н.Н. Пикуса. – М., 2000. – 251 б.

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ
ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ**

**ПСИХОЛОГО –
ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ**

PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY

**ДИНАМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ
СОЗДАНИЯ НАУЧНОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ**

Абишев Н.А.¹, Мамилина С.К.¹

Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова¹, г.Талдыкорган

E-mail:mamilina_samal@mail.ru

Біз оқырманға өз зерттеуіміздің нәтижелерін гана емес, сонымен қатар тарихи ұстаным тұрғысынан мәдениеттің және оның теориялық ұғымының жеке көзқарасы мен түсінігін сақтауға және жеткізуге тырыстық.

Кілт сөздер: *Университет, мәдениет, институционализация, өзара қарым-қатынас, динамика дүниетаным.*

Автор стремится донести до читателя не только результаты своего исследования, но сохранить и передать личностное отношение и понимание культуры и ее теоретического осмысления с позиции принципа историзма.

Ключевые слова: *Университет, культура, институционализация, взаимоотношения, динамика, мировоззрение.*

The author tries to convey to the reader not only the results of his research, but to preserve and show the personal attitude and understanding of culture and its theoretical comprehension from the standpoint of the principle of historicism.

Key words: *University, culture, institutionalization, interaction, dynamics, outlook.*

Университет – это автономная структура в сердце обществ, по-разному организованных в силу особенностей географии и исторического наследия; он создает, проверяет, оценивает и передает следующим поколениям **культуру** посредством проведения исследований и преподавания. Базовыми принципами Великой Университетской Хартии являются: а) независимость университетов, чтобы удовлетворять требованиям окружающего мира, то есть его исследования и преподавание должны быть морально и интеллектуально независимы от всех политических и экономических властей; б) неразделимость обучения и исследовательской работы, чтобы обучение в них успевало за изменяющимися нуждами и запросами общества и отражало достижения научной мысли; в) независимость сотрудников в этой деятельности, то есть свобода в исследованиях и обучении есть фундаментальный принцип жизни университета. Не приемлющий нетерпимость и всегда открытый для диалога университет – это идеальное место встречи преподавателей, способных передавать свои знания и имеющих все условия для развития их посредством исследований и инновационных внедрений, и студентов, которые получили право, могут и хотят обогатить свои умы этими знаниями [1].

Мы использовали для исследования данную формулировку университета, учитывая, что 22-23 мая 2007 года на базе Таразского государственного университета имени М.Х. Дулати с участием Министра образования и науки Республики Казахстан Ж.К.Туймебаева и Генерального секретаря Обсерватории Великой Хартии университетов доктора Андриша Барблана был проведен первый Международный семинар по внедрению кредитной системы обучения в высших учебных заведениях. Значимость данного семинара для системы высшего образования состоит в том, что его участниками был инициирован **текст** Меморандума университетов Республики Казахстан. Считаем, что в условиях интеграции и интернационализации высшей школы в образовательном пространстве, необходимо определить единый предмет деятельности субъектов образования выстроенный на логических закономерностях, принципах, целях и задачах, естественно с различными результатами. Это

связано с тем, по мнению европейских ученых, что материал знаний расширяется и фрагментируется, сами представители университета стремятся найти опору в **формулировках**, обещающих собрать все воедино и дать некий общий смысл. И далее они отмечают, в результате наблюдается устойчивый поток «**новых**» формулировок, которые по большому счету представляют собой **повторение** старой песни на новый лад: подготовка трудовых ресурсов, и/ или передача культуры, и/ или развитие личности – с неизменным возвращением к общей культуре, исследованиям и служению обществу. Эти формулировки **неспособны** направлять усилия, так как всего лишь указывают, что высшее образование **не отвечает** за производство материальных благ, оборону государства, социальное обеспечение или поддержание правопорядка, даже если, как показывает зрелое размышление, оно в какой-то степени влияет на все это [2, Р. 20].

Национальные системы высшего образования [Бертон Р.Кларк], «...объединяют множество людей, которые занимаются развитием и распространением мирового интеллектуального наследия. Эти центры знания, на протяжении нескольких столетий игравшие важную роль в подготовке лиц свободных профессий и политических элит, а теперь существенно выросшие и расширившие сферу своей деятельности, занимают как никогда **важное** место...» [3, С. 10]. В 1979 году Жан-Франсуа Лиотар напоминал, что в европейской культурной традиции **университет** всегда был и остается основным институтом образования и науки. В США, отмечает ряд исследователей, «... на протяжении нескольких десятилетий прагматично настроенные наблюдатели называли тремя основными целями «преподавание, исследования и оказание услуг» и оставляли **безграничные** возможности для того, что можно преподавать, что можно исследовать и что можно считать оказанием услуг. Предпринимавшиеся в 1970 –х годах попытки разъяснения поставленных целей лишь продолжили перечень размытых абстракций. Например, Комиссия по высшему образованию фонда Карнеги выделила пять целей высшего образования, в том числе «расширение человеческих возможностей в обществе в целом» [4, Р. 1]. В Швеции государственная комиссия «U68» выдвинула такие цели, как «демократия», «развитие личности» и «социальное изменение»[5, Р.202]. В коммунистических странах дела обстояли не лучше: например, польский закон о высшем образовании 1958 года предлагал длинный перечень, простиравшийся от «подготовки компетентного персонала для всех видов деятельности в экономике, культуре и всех секторах социальной жизни» [6, Р.195].

Для выделения основных особенностей системы высшего образования необходимо сосредоточить внимание на том, каким образом система сама определяет действия и изменения. Такой подход изнутри позволяет избежать простого возложения ответственности за все на общество. Ральф Дарендорф прекрасно выразил эту мысль, заметив, что некоторые области человеческой деятельности выработали свои собственные образы действия: мир науки или искусства. Иными словами, существует такая вещь, как секторальная гегемония [7, Р.142].

Естественные и гуманитарные науки и высшее образование, например, обладают автономией, которую невозможно представить в начальном или современном среднем образовании. Они свободнее от семьи, сообщества и церкви и прежде всего от контроля местных чиновников и общественности. В прошлом столетии система высшего образования превратилась в сравнительно независимый сектор современных обществ [3]. Есть и другое мнение, что несмотря на распространенное представление о том, что высшее образование поддерживает все более глубокие отношения взаимозависимости с другими частями общества и, следовательно, является во многом зависимым, полезнее считать, что этот сектор развил собственную серьезную структуру и соответствующие процедуры, которые обеспечивают некоторую автономию и прочное преобладание над определенными задачами и функциями [8]. Английский историк А.Б.Коббен предложил прекрасный анализ борьбы вокруг первых попыток создания университетов в средневековой Европе, ответив на главный вопрос, почему Болонья и ее подражатели в Северной Италии продолжили свое существование, а более ранние и не менее перспективные попытки в Салерно потерпели провал. Основной слабостью Салерно, - заметил он, - была его неспособность создать защитную и сплоченную организацию

для поддержания своего интеллектуального развития. Коббен делает вывод, что история средневековых университетов со всей убедительностью показывают, что за академическим прорывом сразу же должен следовать **институциональный** ответ, чтобы интеллектуальный потенциал не был растрочен впустую. **Институционализация** в данном случае – процесс создания социального института, предполагающего замену спонтанного и экспериментального поведения на предсказуемое поведение, которое ожидается, моделируется, регулируется путем определения и закрепления социальных норм, правил, статусов и ролей, приведения их в систему, способную действовать в направлении удовлетворения некоторой общественной потребности. Последовательные **этапы процесса институционализации**: а) возникновение потребности, удовлетворение которой требует совместных организованных действий; б) формирование общих целей; в) появление социальных норм и правил в ходе стихийного социального взаимодействия, осуществляемого методом проб и ошибок; г) появление процедур, связанных с нормами и правилами; д) институционализация норм и правил, процедур, то есть их принятие, практическое применение; е) установление системы санкций для поддержания норм и правил, дифференцированность их применения в отдельных случаях; ж) создание системы статусов и ролей, охватывающих всех без исключения членов института.

Отсутствие регулярной организации поначалу может способствовать широким исследованиям, но закрепления и управляемого развития можно достичь только с помощью институциональной структуры [9, Р. 47, 38]. К сожалению, по мнению Бертона Р. Кларка недовольные сетования вряд ли «...способны изменить такую естественную неопределенность цели. Как говорят Майкл Д. Кози и Джеймс Г.Марч, почти каждый образованный человек может прочесть лекцию под названием «Цель университета». Почти никто не станет слушать такую лекцию по своей воле. В основном такие лекции и соответствующие статьи представляют собой исполненные благих намерений и бессодержательные упражнения в социальной риторике. Нормативные заявления о целях университета, как правило, формируют цели, которые оказываются бессмысленными или размытыми...» [10, Р. 195].

Цели столь широки и неопределенны, что у университета или системы нет никаких шансов достичь их (или они не в состоянии их достичь). И нет никаких способов, позволяющих оценить степень **достижения** цели. Никто даже не знает, согласны ли влиятельные группы в системе с какой-то одной или всеми заявленными целями и в какой степени [6, Р. 195-196].

Замысел данного исследования состоит в том, чтобы посредством очного и заочного диалога заострить внимание высших учебных заведений на необходимость самого активного участия преподавателей социогуманитарных дисциплин в создании научно-методических, социальных аспектов накопления культуры и соответствия высшей школы требованиям эффективной интеграции с мировым образовательным пространством.

В свое время американский ученый Л.О. Уайт, трактовал культуру как целостную и самонастраивающуюся систему, включающую в себя символическую и технологическую сторону. Интенсивно развиваясь, культурология стала сегодня интегративной областью знания, рассматривающей **культуру** прежде всего как общечеловеческое достояние.

Человек существует не только в обществе, но и в культуре. Культура представляет собой специфическую форму бытия, возникновение, существование и изменение которой связано с человеком и определено его деятельностью. Познавая культуру, человек познает не некую независящую от него реальность, а по сути себя самого, свое собственное бытие, объективированное в фактах культуры. В познании культуры человек использует техники и приемы познания как общего, так и весьма специфического характера, проясняя смысл своего собственного бытия, своей деятельности. **Университет** в этом плане есть постоянное напоминание о том, что познание – это вовсе не такое дело, которое мы делаем ради чего-то другого, например, для применения этого знания на практике, - в промышленности, политике и т.п. Нет, сама политика, промышленность и всяческие формы практики существуют для того, чтобы люди могли пребывать в сфере абсолютного духа, заниматься познанием – высшей радостью человеческого бытия, то есть сама политика, промышленность, образование определяются особенностями культуры. Более того, именно особенности культуры чаще всего

порождают те или иные формы политики, промышленности, образования и т.д. Отсюда можно сказать, что характером культуры во многом определяется и механизм заимствования конкретным обществом тех или иных форм организации жизни у других обществ.

Вопрос об **исторической** динамике культуры – это вопрос об исторических типах культур и их особенностях. Задача обнаружения и описания различных типов культуры и соответственно различных типов общества весьма сложен. Однако для нас наиболее важным с точки зрения философского подхода является выявление **исторической** типологии культуры, имеющей универсальное значение. По мнению профессора В.Ф.Шаповалова такая типология исходит из «... признания универсальных тенденций в развитии культуры, порожденных взаимосвязями и взаимозависимостями различных регионов и стран. Это означает, что все страны и народы в той или иной форме проходят (или должны пройти) одни и те же этапы в эволюции типа культуры. Особенности отдельных культур при этом не исчезают, но подвергаются видоизменениям по мере включения в единый процесс мирового развития...» [11, С. 572].

Рассматривая историческую динамику **культуры** под углом всемирности, приходится признать, что особую роль в ней играет западная культура. Научный и промышленный переворот, осуществляемый в Новое время, был во многом подготовлен средневековой **культурой**, в рамках которой возникли университеты, школы, рациональная «автономия» схоластического метода. В эпоху **Нового времени** (XVI - начало XVIIв.) христианство, ориентировавшее человека на сферу духовной жизни и поиск спасения души, столкнулось с утверждением важности активной деятельности человека в делах практических. Философия **Нового времени**, развивая традиции Возрождения, оправдывала человеческую активность, естествознание основывалось на идее отождествления природы и машины, естественного и искусственного, научного и технического. Для науки Нового времени было характерно противостояние человека и природы, активное вторжение в природную предметность и преобразование ее с учетом собственных интересов. В целях искоренения невежества и распространения света научного знания в философии Нового времени большое значение приобрел **рационализм** – определенный способ объяснения мира, где доминирующая роль принадлежит **разуму**. Рациональность опосредована предварительной работой мысли, предполагает по мнению Т.Г.Лешкевич, «... построение схем деятельности в идеальном плане, связана с целесообразностью и общезначимостью; в **рационализме** главенствующей является идея...» [12, С. 73-76].

Возникновение **науки** Нового времени (Коперник, Галилей, Ньютон) имело следующие теоретические предпосылки: мыслители – **схоласты** оставили в наследство новоевропейской науке развитый метод логического анализа, ремесленники подготовили почву для количественного подхода к явлениям, эпоха Ренессанса воспроизвела античные традиции абстрактно-дедуктивного мышления; важное значение имела публикация (в 1543г.) трудов величайшего греческого математика и физика Архимеда.

Средневековье – хронологический большой и неоднородный период, охватывающий V-XVвв., а средневековая философия – это сложное образование, связанное, с одной стороны, с магистральными идеями нарождающегося христианства, а, с другой – античностью [13, С.40-46]. Подход к средневековой философии – это подступы к исторически своеобразному способу философствования, сопряженного с религиозной идеологией, основанной на принципах откровения и единобожия. Предпосылки становления и развития философии в средние века связаны с социально-экономическими, политическими и идеологическими условиями эпохи Римской империи: обезличивание рабского труда, падение его производительности, восстания рабов, появление таких социальных групп и прослоек как вольноотпущенные, свободные люмпены, колонны, профессиональные солдаты и др. Варварские нашествия V - VIвв. вызвали экономический хаос и беспорядок. На смену официальной римской религии, не могущей дать утешения массам, и восточным культам шло христианство, которое утверждало, что земная жизнь преходяща и праведно живущие будут жить в блаженстве в ином царстве. К особенностям средневековой философии надо отнести тот факт, что истина была открыта в откровении, в священном **Писании**. Истина стремилась проникнуть в него, а человек, постигая

истину, причащался посредством разума к Богу. Христианство решало проблему человека, возводя его до божества, предлагало профетическую церковь-общину, демократизм и всеобщую религиозность, монотеизм, религию священных писаний.

Становление новоевропейской науки свидетельствовало о всецелой рационализации **мышления**. Происходило замещение упований на откровение и значимость божественного предопределения процедурами осознанного научного поиска [12, С. 73-76].

Ведущей для новоевропейской науки стала идея «закона идея прогресса, особую значимость приобретает получение нового знания, принцип упорядоченности и классификации, соединение теории и практики. Когда новоевропейская цивилизация и наука только становились, **университет** был оплотом средневекового общества, схоластики, консерватизма (как в позитивном, так и в негативном смысле слова), - он был «реакционен» по отношению к галилеевской науке, развивавшейся тогда по преимуществу в **академиях**. Университет принадлежал еще к старой эпохе письма, - эпохе рукописных книг, которые зачитывались профессорами с кафедр, а слушатели конспектировали содержание «лекций», чтобы потом в дальнейшем самим оглашать их с кафедры следующему поколению студийусов. Академии же, напротив, новаторские по своему замыслу, делали ставку на использование **наук** в технологической практике.

Однако средневековый по своей сути университет не умер и в Новое время. Становление системы массового образования пошло по пути того, чтобы «налить новое вино в старые мехи»: университет усвоил новую науку и во взаимодействии с академией по существу возглавил сциентизированную (абсолютизация роли науки в системе культуры...) цивилизацию.

Культура в широком смысле предстает как совокупность материальных и духовных ценностей, специфически человеческий образ жизни, а также как знаковая система и система ценностей. Философы по-разному определяют сущность культуры, рассматривая ее с точки зрения предметно-ценностного наполнения – «аксиологическая концепция»; как технологию воспроизводства жизнедеятельности общественно развитого человека, - «деятельностная концепция»; как духовное богатство личности и основу творческой активности – «личностная концепция»; как совокупность информации и знаковую систему – «информационная концепция».

Для того, чтобы возникла **культура**, как особая среда, которая непосредственно окружает и в которой живет человек, необходимы были какие-то особые условия и предпосылки. В чем они состоят – вопрос чрезвычайно важный и сложный, на который дает ответ целый комплекс наук, в том числе и философских: социальная философия, философия культуры, культурология. Причем связывает так, что природные явления предстают перед ним не в своей непосредственной первоизданности, а в преобразованном виде, как составная часть предметов культуры, то есть будучи ею освоенными, изменившими свою форму и природную сущность.

По мнению профессора Т.Г.Лешкевича, «... специфика философии проявляется в том, что она применяет свой особый метод рефлексия – метод оборачивания на себя, челночное движение, предполагающее возвращение к исходным предпосылкам и обогащение новым содержанием. Для философии характерна переформулировка основных проблем на протяжении всей истории человеческой мысли. Условно это ее свойство может быть обозначено как обратимость или рефлексивность философии...» [12, С. 19-20].

Возрождение открыло заново свободу мыслить, Ренессанс был занят поиском индивидуальности, стремлением уяснить и обосновать независимо достоинство особого индивидуального мнения, вкуса, дарования, образа жизни. Начиная с XVв. происходит целый ряд изменений в социально-экономической и духовной жизни Западной Европы. Они были связаны и с освобождением от церкви и религии и наступлением эпохи художественно-эстетической.

Наука опирается на **факты**, их экспериментальную проверку. Философия же отстает от сферы повседневности и уносится в мир интеллигибельных сущностей (Intelligibilis-

постигаемый, мыслимый), которые постигаются только умом и не доступны чувственному познанию. Вопросы, что есть обучение, воспитание, педагогический процесс, урок, выходят за рамки эмпирических обобщений. Обучение не есть то или иное прекрасное явление или материальный предмет.

Философское понимание прекрасности явления обучения ориентировано на постижение этого явления с точки зрения всеобщего. Оно выходит за пределы эмпирической данности, преодолевает их и трансцендирует к сущностному определению. Философия, предполагая разговор о культуре с точки зрения всеобщего, нуждается в таких языковых средствах, которые смогли бы отразить безмерность и бесконечность мира образования, в том числе и университета.

Философия задает университету аксиологическое измерение, наиболее полно и законченно выражая саму идею культурной традиции. Главная роль философии в университете была в том, чтобы обеспечить кооперацию дифференцированному духовному производству, обеспечить единство многообразия в положительном знании.

Поэтому философия создает собственный язык – язык **категорий**, предельно широких **понятий**, обладающих статусом всеобщности и необходимости. Они настолько широки, что не могут мыслиться составляющими других, более широких понятий. Причина и следствие, необходимость и случайность, возможность и действительность – примеры философских категорий. Взаимоотношения философии и науки являются острой **проблемой** для современных философов.

Философия всегда была основой мироздания. Поскольку из философии исторически следовала теория **познания**, а затем наука, возникла установка заменить философию базисной дисциплиной по основаниям. Однако по мнению А.Мерсье, философия не есть наука. Наука не есть ни какая-то философия, ни философия вообще.

Существуют следующие версии **взаимоотношений** философии и науки: а) наука отпочковалась от философии; б) философия, стремясь сохранить за собой функции «трибунала» чистого разума, сделала центральной теоретико-познавательную проблематику, проработав ее во всех направлениях; в) современная философия мыслится как вышедшая из эпистемологии. И именно философия должна сделать **предметом** своего анализа рассмотрение науки как совокупного целого в ее антропологическом измерении, нести ответственность за науку перед человечеством. Наука не содержит критериев (12) социальной значимости своих результатов, а это значит, что ее достижения могут применяться как во благо, так и во вред человечеству. Получается, что размышлениями по поводу негативных последствий применения достижений науки обременена не наука, а философия.

Достижения науки не могут функционировать в обществе спонтанно и бесконтрольно. Функции контроля, подразумевающего предотвращение негативных последствий наивысших научных и технологических разработок, связанных с угрозой существованию самого рода [Homo sapiens, вынесены за пределы науки [12, С. 26-27]. Однако их осуществление находится не только во власти философов и философии. Необходима поддержка институтов государства, права, идеологии, общественного мнения. Положительная задача философии состоит в том, чтобы, выполняя функции арбитра, оценивающего совокупность результатов научных исследований в их гуманистической перспективе, двигаться в соответствии с **логикой** развития научных исследований, доходя до исходных рубежей, то есть до той точки, где возникает сам тип подобных этико-мировоззренческих проблем. Своеобразие видения мира, отбор жизненного материала определяются и регулируются мировоззрением. При этом наиболее непосредственно влияет на научный поиск та сторона **мировоззрения**, которая выражается в культурной системе, сознательно или стихийно реализуемой в образах. Знание законов **логики** дает возможность не только сознательно строить свои рассуждения, но и наукой выверять их точность, позволяет определять место обрыва логической связи, находить ошибку в мышлении.

Философы науки уверены, что коренные изменения в науке сопровождаются интенсивным углублением в ее философские основания, и тот, кто хочет удовлетворительно

понимать науку XXI века, должен хорошо освоить философскую мысль. Хотя философия не рассматривает частные проблемы наук, за ней стоит весь опыт познания человечества. Об этом отмечает профессор Б.Г.Нуржанов, что «философию интересует не конкретная практика, методика или образование, а прежде всего суть этого института, его место и роль в предельно широком поле культуры, влияние на социально –культурные, экзистенциальные и антропогенные процессы и т.д.» [14, С. 14].

Теоретической формой мировоззрения является **философия**, которая имеет глубокие корни в реалиях жизни как отдельного человека, так и всего человечества, коль скоро удовлетворяет человеческую потребность в поиске единого и общего в многообразии мира, причин и законов возникновения и развития мировых явлений, в том числе и самого человека, то есть в поиске того, что называют сущим [13, С. 96-99].

Конечно, философия занимается не только проблемой сущего, но последняя образует ядро всякой философии, так как содержит в себе вопрос о первоначалах мира. Раздел философии, изучающий фундаментальные принципы мироздания(совместно с понятием универсум компоненты понятия мир) и наиболее общие категории сущего, называется онтологией (сущее учение, понятие, слово). С их помощью человек получает возможность мыслить предельные основания мира, которые неизбежно обнаруживаются в двух простых и элементарных фактах: во-первых, в фундаментальной дихотомии мира на материальное и идеальное, во-вторых, в их единстве, «сплавленности» в существовании самого человека. Именно обнаружение указанных фактов инициирует постановку каждой новой генерацией человечества вопроса о сущем.

Автор стремится донести до читателя не только результаты своего исследования, но сохранить и передать личностное отношение и понимание культуры и ее теоретического осмысления с позиции принципа историзма. Принцип историзма предполагает: во-первых, рассмотрение культуры в ее развитии; во-вторых, рассмотрение связей культуры с образованием, религией, социумом и т.д.; в-третьих, изучение культуры в свете опыта современности, использование культурных высших форм в качестве ключа к пониманию предшествующих. Выявление специфики культуры требует умения спуститься к его низшей генетической границе и сопоставить современные высокоразвитые его формы с изначальными, истоковыми. Общее для всех этих исторических форм культуры и будет специфическим, сущностным для нее.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Великая Университетская Хартия. Болонья, 18 сентября 1988.
2. Moodie, Eustace, Power and Authority. P. 20.
3. Бертон Р.Кларк Система высшего образования: академическая организация в кросс-национальной перспективе.- М.: Изд. дом Высшей школы экономики, 2011- С. 10.
4. Purposes and Performance of Higher Education in the United States P. 1.
5. Kerr et al. Systems of Higher Education. P.202.
6. Ibid. P.195.
7. Dahrendorf. Life Chances. P.142.
8. Green. Predicting the Behavior of the Educational System.
9. Cobben. The Medieval Universities. P. 47, 38.
10. Cohen, March. Leadership and Ambiguity, P. 195.
11. Шаповалов В.Ф. Основы философии. От классики к современности.- Учеб. пособие для вузов.- М.: ФАИР-ПРЕСС, 2000.- С. 572.
12. Лешкевич Т.Г. Философия науки. Учеб. Пособие. – М.: ИНФРА, 2014.- С. 73-76.
13. Основы современной философии. Учеб. для высш. учеб.завед.- СПб.: Лань, 1997. - С. 40- 46.
14. Нуржанов Б.Г. Определение, концептуализация и организация образовательных стратегий. Сборник «Философия образования и ее роль в формировании гуманитарного типа знания». Материалы к лекциям и практическим занятиям Летнего университета.- Алматы, 2002.- С. 14.

ЗАСТЕНЧИВОСТЬ КАК СЛЕДСТВИЕ НАРУШЕНИЯ ОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ С ОКРУЖАЮЩИМИ

Баженова Э.Д.¹, доктор PhD,

Жетысуский государственный университет им И. Жансугурова¹, г. Талдыкорган

E- mail:bazhenova@inbox.ru

В данной статье рассматривается проблема застенчивости, характерная для многих людей. Застенчивость представляет собой совокупность психоэмоциональных и вегетативных процессов, сопровождающихся угрызениями совести, чувством стыда, вины, тревоги и страха, которые связаны со стремлением личности скрыться от окружающих вследствие неразрешенной моральной дилеммы. Необходимо отметить, что застенчивые субъекты испытывают трудности не только в ситуациях неформального межличностного общения, как это подчеркивается в определении, а также и в формальных. Несмотря на то, что застенчивость связана с ситуациями общения и взаимодействия, некоторые люди испытывают ее даже находясь в одиночестве. Это происходит при воспоминании о прошлых неудачах и промахах или в преддверии будущих межличностных контактов. Кроме того, понятие нервно-психического напряжения уже подразумевает различные перечисленные в определении нарушения.

Ключевые слова: застенчивость, общение, гармония и дисгармония в общении, дети, эмпатия, детская застенчивость.

Бұл мақалада көптеген адамдарға тән ұялишақтық мәселесі қарастырылады. Ұялишақтық шешілмеген моральдық дилемма байланысты басқаларға қашып жеке тұлғаның қалауы байланысты өкініш, ұялып, кінәсін, дабыл және қорқыныш сүйемелдеуімен эмоционалдық-психологиялық және вегетативтік процестердің жиынтығы болып табылады. Ол анықтау, сондай-ақ ресми атап ретінде өзін-өзі саналы субъектілері гана емес, бейресми қарым-қатынас, қиындықтарды бар екенін атап өткен жөн. Әйтпесе қарым-қатынас пен өзара әрекеттесу жағдайына байланысты болса да, кейбір адамдар оны жалғыз қалдырады. кезде өткен авариялар мен қателіктердің жағдайы, немесе болашақ тұлғааралық байланыстар қарсаңында орын алады. Сонымен қатар, нейрпсихикалық стрестің тұжырымдамасы анықтамада санамаланған түрлі бұзылуларды білдіреді.

Кілт сөздер: ұялишақтық, қарым- қатынас, қарым- қатынас гармония және дисгармония, балалар, эмпатия, балалардың ұялишақтығы.

This article deals with the problem of shyness, characteristic of many people. Shyness is a combination of psychoemotional and vegetative processes, accompanied by remorse, a sense of shame, guilt, anxiety and fear, which are associated with the desire of the person to hide from others because of an unresolved moral dilemma. It should be noted that shy subjects experience difficulties not only in situations of informal interpersonal communication, as emphasized in the definition, but also in formal ones. Despite the fact that shyness is associated with situations of communication and interaction, some people experience it even being alone. This happens when you remember about past failures and misses or on the threshold of future interpersonal contacts. In addition, the concept of neuropsychic stress already implies the various disorders listed in the definition.

Key words: shyness, communication, harmony and disharmony in communication, children, empathy, childish shyness.

Введение. Застенчивость – особенность, характерная для многих людей, как детей, так и взрослых, самая распространенная причина, осложняющая общение. Застенчивый – «shy» (англ) – определяется в словаре Уэбстера как «неловкий в присутствии других людей». Словарь

В. Даля толкует слово «застенчивость» как «несмелый, нерешительный, стыдливо-робкий в обращении в поведении, смущающийся».

В психолого-педагогической литературе широко представлены работы, направленные на изучение природы застенчивости (Л.Н. Галигузова, Ф. Зимбардо, Д. Каплан, Р. Кеттел, П. Пилконис) на выявление психологической структуры и детерминант данного феномена (А.Б. Белоусова, Л.В. Краснова, А.В. Тихомиров), на выяснение причин детской застенчивости и способов ее преодоления (Л.А. Боровцова, Т.А. Гаврилова, Е.М. Гаспарова, Д. Каган, ЛМ. Кротова, Е.С. Морозова, Т.Л. Шишова, Т.М. Сорокина).

В российской психологии неоднородность проявления застенчивости изучалась А.В. Тихомировым. Он считает, что застенчивость представляет собой совокупность психоэмоциональных и вегетативных процессов, сопровождающихся угрызениями совести, чувством стыда, вины, тревоги и страха, которые связаны со стремлением личности скрыться от окружающих вследствие неразрешенной моральной дилеммы. Считая, что застенчивость свойственна всем людям без исключения, А.В. Тихомиров, при этом выделяет ряд ее форм:

1. Гуманизованная застенчивость», под которой подразумеваются скромность, совестливость, стыдливость и все основные составляющие нравственного поведения.

2. невротическая застенчивость как следствие невроза (невропатии, невротических реакций), которая в свою очередь подразделяется на:

а) «гипертрофированную застенчивость», выражающуюся в невротическом поведении с патологически заостренным чувством стыда и вины вследствие неэффективного сопротивления личности негативному влиянию окружающей среды.

б) «скрытую застенчивость», при которой невротические реакции и нежелательные эмоции скрываются за хорошо развитыми навыками социального поведения.

в) «ситуативную застенчивость», находящуюся на границе между скрытой невротической застенчивостью и бесстыдством, связанную с невротическим реагирование личности на конкретные жизненные ситуации.

Материалы и методика работы

К.К. Платонов так определял застенчивость: «Застенчивость — это тяжело переживаемое эмоциональное состояние, определяемое наличием выраженного, мешающего общению психологического барьера и сопровождающееся мыслями о своей неполноценности и иллюзиями отрицательного отношения объектов общения. Застенчивость резко снижает коммуникативные способности, затрудняет общение и суживает его сферу. Омоним – застенчивость как свойство личности, у которой легко возникает это эмоциональное состояние». В.Н. Куницина считает определение К.К. Платонова неполным, т.к. по ее мнению, тяжелое эмоциональное состояние, переживаемое человеком, – это лишь часть общего нервно- психического напряжения, которое испытывает застенчивый человек в некоторых ситуациях общения.

По определению В.Н. Куницинной, «застенчивость — это свойство личности, которое возникает у человека, постоянно испытывающего трудности в определенных ситуациях межличностного неформального общения; проявляется в состоянии нервно-психического напряжения и отличается разнообразными нарушениями вегетатики, психомоторики, речевой деятельности, эмоциональных, волевых, мыслительных процессов и рядом специфических изменений самосознания».

Необходимо отметить, что застенчивые субъекты испытывают трудности не только в ситуациях неформального межличностного общения, как это подчеркивается в определении, а также и в формальных. Несмотря на то, что застенчивость связана с ситуациями общения и взаимодействия, некоторые люди испытывают ее даже находясь в одиночестве. Это происходит при воспоминании о прошлых неудачах и промахах или в преддверии будущих межличностных контактов. Кроме того, понятие нервно-психического напряжения уже подразумевает различные перечисленные в определении нарушения.

Исследователь Ф.Г. Зимбардо считает, что застенчивость приводит к следующим явлениям:

- создает трудности при встречах с новыми людьми и знакомствах;
- не позволяет заявлять о своих правах, высказывать свое мнение и суждения;
- способствует развитию замкнутости и озабоченности;
- препятствует ясности мысли и эффективности общения;
- сопровождается такими чувствами, как депрессия, беспокойство, ощущение одиночества.

Застенчивость – сложное состояние, которое оказывает на человека самые разнообразные воздействия – от легкого дискомфорта до необъяснимого страха перед людьми, до тяжелых неврозов.

Ф.Г. Зимбардо застенчивых людей схематически и условно располагает по трем спектрам. Первая группа – это интроверты, человеческое общение для них не так важно, как спокойствие и уединение. Средняя группа – включает в себя большее число людей, испытывающих страх или неловкость в определенных ситуациях. Дискомфорт таких людей достаточно силен, что мешает их социальной и деловой жизни. Неизменный источник застенчивости – страх перед людьми – вызывает столь различные реакции, что внешнее поведение человека не всегда бывает надежным показателем того, как сильно человек стесняется. Большинство людей этой группы стесняются от того, что не выработали социальных навыков, уверенности в себе. Третья группа людей – хронически застенчивые – эта форма может перерасти в тяжелую форму невроза, которая приводит к депрессии.

Описывая три вида застенчивости, Ф.Г. Зимбардо выделяет, что в одной стороне спектра находятся те, кто предпочитает книги, идеи, вещи или природу обществу других людей. Писатели, ученые, изобретатели, лесники и путешественники, видимо, по своей воле выбирают работу, позволяющую большую часть жизни проводить в мире, где других людей можно видеть лишь изредка. В большинстве своем они интроверты, и человеческое общение для них не так важно, как спокойствие и уединение.

Результаты и их обсуждение

Средняя часть спектра – включает в себя большое число людей, испытывающих страх или неловкость в определенных ситуациях, в которых фигурируют определенного типа люди. Их дискомфорт достаточно силен для того, чтобы мешать их социальной и деловой жизни; эти люди с трудом говорят, а иногда и вовсе не отваживаются говорить, что думают, или делать то, что хотят. Страх и беспокойство заставляют их краснеть и смущаться, да так, что это заметно всем. Бывает, свою неловкость прячут за внешней напористостью и агрессией. Так как неизменный источник застенчивости – страх перед людьми – вызывает столь различные реакции, то внешнее поведение человека не всегда бывает надежным показателем того, как сильно он стесняется. Люди, относящиеся к средней части спектра, стесняются в основном из-за того, что им не хватает социальных навыков уверенности в себе. Некоторые не обладают этими навыками в степени, необходимой для поддержания бесперебойной работы механизмов человеческих взаимоотношений. Они не знают, как завести разговор, попросить прибавки к жалованию или ответить на вопрос учителя. Другие не чувствуют в себе уверенности сделать то, что считают нужным.

Дальний конец спектра занимают те, чей страх перед людьми не знает границ – хронически застенчивые. Каждый раз, когда им приходится что-либо делать на глазах у других, их охватывает жуткий ужас, и они становятся до того беспомощными перед его всемогущей властью, что им остается единственный выход – бежать и забиться в щель. Крайняя застенчивость действует подобным образом не только на школьников и студентов. Не проходит она и с годами. В худшем случае застенчивость может перерасти в тяжелую форму невроза, который может привести к депрессии, и, наконец, стать сильным побудительным мотивом к самоубийству.

Для всех людей из любой части спектра застенчивость становится личной проблемой и настоящей бедой.

Психологические корни застенчивости кроются в склонности человека к самоанализу и постоянной переоценке своих чувств и мыслей, что свидетельствует о психологическом расстройстве.

В дошкольном возрасте основой застенчивости становится рефлексия – процесс самопознания ребенком внутренних актов и состояний – который проявляется в развитии механизмов идентификации и обособления. Ребенок через общение осваивает способы взаимодействия людей друг с другом. Это взаимодействие обусловлено исключительной зависимостью человека от других людей. Идентификация как отождествление позволяет ребенку эмоционально, символически «присваивать» чувства другого, и переносить свои чувства, ценности, мотивы на другого. Во взаимодействии эти механизмы идентификации дают человеку возможность развиваться, рефлексировать и соответствовать социальным ожиданиям.

В дошкольном возрасте ребенок, стремясь к реализации своего «Я» в общении с другими людьми широко и естественно пользуется идентификацией и обособлением. Включенность механизма идентификации – обособления в детскую активность в общении в большинстве случаев открыта наблюдению, она не замаскирована никакими внешними приемами. В этом возрасте ребенок еще не может достаточно искусно управлять своими эмоциями. Поэтому застенчивость, как негативная форма общения, влияет на физическое и психологическое самочувствие ребенка.

Таким образом, детская застенчивость – следствие дискомфорта, которое ребенок испытал во взаимодействии как со взрослыми, так и со сверстниками. Поэтому глубокий и постоянный психологический контакт с ребенком – универсальное требование к воспитанию, которое в одинаковой степени может быть рекомендовано всем родителям, контакт необходим в воспитании каждого ребенка в любом возрасте. Основа для сохранения контакта – искренняя заинтересованность во всем, что происходит в жизни ребенка, искреннее любопытство к его детским, пусть самым пустяковым, наивным проблемам, желание понимать, желание наблюдать за всеми изменениями, которые происходят в душе и сознании растущего человека. Вполне естественно, что конкретные формы и проявления этого контакта широко варьируют, в зависимости от возраста и индивидуальности ребенка. Контакт никогда не может возникнуть сам по себе, его нужно строить даже с младенцем.

Когда говорят о взаимопонимании, эмоциональном контакте между детьми и родителями, имеется в виду некий диалог, взаимодействие ребенка и взрослого друг с другом. В исследуемом возрасте (5–7 лет) наиболее существенными являются эмоциональные контакты, контакты в ходе совместных действий, голосовые контакты.

Когда ребенок на определенном этапе общения со взрослым испытывает недостаток в личном, положительно окрашенном эмоциональном контакте, или когда в этом контакте наблюдаются какие-либо дефекты, происходит отставание в его общем развитии. Это подтверждено также исследованиями Н.М. Аксаринной, Е.К. Кавериной, Ф.И. Фрадкиной, Н.М. Щеловановым.

Исходя из вышеизложенного, можно сделать вывод о том, что в общении взрослых с детьми вырабатываются определенные принципы общения: принятие ребенка, т.е. ребенок принимается таким, какой он есть; эмпатия (сопереживание) – взрослый смотрит глазами ребенка на его проблемы, принимает его позицию; конгруэнтность предполагает адекватное отношение со стороны взрослого человека к происходящему.

Заключение. Исходя из нашего аналитического материала, следует иметь в виду, что с рождения ребенка появляется общение со взрослым, которое изменяется по содержанию и направлению (М.И. Лисина). Общение со сверстником появляется позже, где-то к трем годам и расцвет его приходится на дошкольный период детства (А.Г. Рузская, Е.О.Смирнова). Общение со взрослым в период дошкольного детства возникает в таких видах деятельности, которые различаются не только по содержанию, но и по форме влияния взрослого. М.И. Лисина в своей концепции становления и развития общения у ребенка со взрослыми выделяет потребность в общении, как один из главных компонентов деятельности общения.

На каждом этапе развития потребность в общении конструируется как потребность в таком участии взрослого, которое необходимо и достаточно для решения ребенком своих основных, типичных для его возраста задач.

Различают несколько этапов развития потребности в общении ребенка со взрослым:

- Потребность во внимании и доброжелательности взрослого. Это достаточное условие благополучия ребенка в первом полугодии жизни.

- Нужда в сотрудничестве или в соучастии взрослого. Такое содержание потребности в общении появляется у ребенка после овладения им произвольным хватанием.

- Нужда в уважительном отношении взрослого. Она возникает на фоне познавательной деятельности детей, направленной на установление чувственно не воспринимаемых взаимосвязей в физическом мире. Дети стремятся к своеобразному «теоретическому» сотрудничеству со взрослыми, выражающемуся в совместном обсуждении явлений и событий предметного мира. Только понимание взрослым важности для ребенка этих вопросов обеспечивает такое сотрудничество.

- Потребность во взаимопонимании и сопереживании взрослого. Эта потребность возникает в связи с интересом детей к миру человеческих взаимоотношений и обусловлена овладением детьми правилами и нормами их отношений. Ребенок стремится добиться общности взглядов со взрослым. Это позволит ребенку использовать их как руководство в своих поступках.

ЛИТЕРАТУРА:

1.Тихомиров, А.В. Психология застенчивости. Методическое пособие - Екатеринбург : Изд-во дворец молодежи, 1998. - 68 с.

2.Платонов, К.К. Краткий словарь системы психологических понятий Учеб. пособие для учеб. заведений профтехобразования / К.К. Платонов. - М.: Высш. шк., 1984. - 174 с.

3.Платонов, К.К. О застенчивости. Популярная психология: Хрестоматия: Учеб. пособие для студентов пединститутов / Сост. В.Мироненко. - М.: Просвещение, 1990. - С. 348 - 352.

4.Куницина, В.Н., Казаринова, Н.В., Погольшна, В.М. Межличностное общение - СПб.: Питер, 2001.-544 с.

5.Общение и его влияние на развитие психики дошкольника. /Под ред. М.И. Лисиной. - М.: Педагогика, 1974.

6.Развитие общения у дошкольников. /Под ред. А.В. Запорожца, М.И.Лисиной. - М.: Педагогика, 1974. - 288с.

1.Смирнова Е.О., Рузская А.Г. Развитие отношений к сверстнику в дошкольном возрасте. //Вопросы психологии. – 2001. - №3. – С. 5-14.

2.Смирнова Е.О. Зависимость отношения дошкольника к сверстнику от содержания общения детей. //Сб. научных трудов: экспериментальные исследования по проблемам педагогической психологии. - М., 2000.

1.Зимбардо Ф. Застенчивость. Что это такое и как с ней справиться. – СПб.: Питер, 1996. - 247с.

2.Запорожец А.В., Лисина М.И. Развитие общения у дошкольников. - М.: Педагогика, 1974. – 288 с.

ОТБАСЫ - МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАНЫ ӨЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ

Ержанова Г.Ж.¹, Тажинова Г.А.¹, Абылкакова Д.А.¹

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

E-mail: abilkakovad@mail.ru

Мақалада мұғалімдер мен ата-аналардың дамуында ауытқуы бар балалармен жұмыс жасаудағы бірлескен жұмыстары баланың жеке тұлға ретінде дамуы мен олардың бейімделу проблемаларын шешу жолдары көрсетілген.

Кілт сөздер: отбасы, тәрбие, құндылық, қарым-қатынас, мүмкіндігі шектеулі, көмек, ата-ана.

В статье рассматриваются вопросы совместной работы учителей и родителей с детьми с отклонениями в развитии, адаптация и создание совместных путей решения проблем развития личности ребенка.

Ключевые слова: семья, воспитание, ценность, взаимоотношение, ограниченные возможности, помощь, родители.

The article discusses the issues of joint work of teachers and disabled children, adaptation and creation of ways to solve problems of development of the child's personality.

Key words: family, education, value, relation, limited opportunities, help, parents.

Адам әлемі жұмбақ, құпиясы мол. Әрқайсысы әр қилы. Бірі - ашық-жарқын, ал екіншісі - томаға тұйық, ал кейбіреуі — тіпті өмірге өкпелі.

Өмірге өкпелі, әділетсіздікке дұшар болғандар қатарында кімдер деген сұрақ толғандырған болар? Бұл адамдар біздің өмірімізде бар, жақын жерде тұрады, алайда біз оларды байқамауға тырысамыз, себебі қазіргі қатыгездікке толы, уақыт өткен сайын жанашырлықты жоғалтып келе жатқан қоғам әмбебап ұқсастыққа сәйкес келмейтіндерден бас тартады. Осындай жағдайларға байланысты олар өздерінің, тіпті жақын адамдары болжай алмайтын жеке әлемінде өмір сүруде. Мүмкіндігі шектеулі бар адамдар дерексіз бірліктер емес, өз бетімен өмір сүруге құқылы, біз сияқты жеке тұлғалар екенін түсінуіміз керек.

Жаңа технологиялармен алға басып, экономикасы қарқынды даму үстіндегі, адами тұрғыдан артта қалушылық байқалған қазіргі, дәлірек атап кетсем, «21 ғасыр» қоғамында дәл осындай баланың дүниеге келуі, сол отбасын «ерекше» етеді. Дамуында ауытқуы бар баланың отбасы көптеген өзіндік сипаттамаларына ие, өйткені оның өмірлік жағдайынан салауатты баланың отбасысына қарағанда айқын айырмашылықтарды байқауға болады. Балада дамыған «өзгешелікті» тәрбиелеу ата-аналардың зор физикалық және рухани күш-жігерін қажет етеді, сондықтан ересектерге өз бойындағы тыныштық пен оптимизмді сақтау маңызды болып табылады. Бала мен отбасы тағдыры ата-ананың кейінірек қалай әрекет ететініне байланысты болады.

Бұл кезде дереу туындайтын сұрақ : «Көмек пен қолдау кім көрсетеді?». Ең маңызды және дұрыс жауап - бұл Отбасы. Мұндай бала үшін дамушы орта отбасы болуы тиіс. Баланы туған сәттен бастап оның дамуына шұғыл түрде тамақ, жылулық, қауіпсіздікке деген жеке қажеттіліктерін қанағаттандыру ғана емес, жақсы көретін жақын адамдармен қарым-қатынасын орнату керек. Бойындағы адами құндылықтардың қалыптасуы осы қарым-қатынас арқылы: өзін-өзі түсіну, өзгелерді түсіну, өздерінің агрессивті импульстарын бақылап, өздеріне және басқаларға зиян келтірмеуге, өз мақсаттарына қол жеткізуге, өздерінің және өзгелердің өмірін құрметтеуге мүмкіндік береді. Бұл рухани құндылықтар отбасылық өмірде бірлескен тәжірибеде ғана танылуы мүмкін.

Қалыпты, қолайлы психологиялық климат оның үйлесімді дамуы үшін негіз болып табылады және өзіндік ерекшеліктерінің толық ашылуына мүмкіндік береді. Көпшілігінде бұл ата-ананың бала сырқаты туралы ақпарат алу уақытынан бастап, оны тәрбиелеудетаңдаған стилі мен тактикасына, баланың дамуының барлық кезеңдерінде аурудың адекватты қабылдануына және отбасының барлық мүшелері арасындағы құрметті қарым-қатынастың сақталуына байланысты [1].

Отбасындағы өмір қорқынышты диагноз қою сәтінен бастап толығымен өзгереді. Біздің елде баланың мүгедектігін ата-аналар жеке қайғы-қасірет ретінде қабылдайды. Баланың ауруы туралы ғана біліп алғаннан кейін алғаш рет физикалық, сонымен қатар психикалық соққыға ұшыраған ата-аналар қатты күйзеліп, ұзақ уақыт «күйзеліс» жағдайында болады. Олар үнемі эмоционалды шиеленіс жағдайында ұшырап, олардың санасында аландатарлық сұрақтар туындайды: «Неліктен менің балам басқа балалар сияқты болмайды? Баланың ауруымен байланысты депрессия, қорқыныш, көңіл-күйдің түсуіне қалай қарсы тұруға болады? Оны емдеуге бола ма? Кімге көмекке жүгінуім керек?». Ата-аналардың алғашқы реакциясы - ауыр сырқаттың болу мүмкіндігі туралы ойдан бас тарту және олардың баласы басқаларға ұқсамайтынын мойындамауы. Жиі олар бір-бірін және жақын туыстарын дұрыс емес әрекеттерде кінәлайды. Дене кемістігі немесе аурудан бас тарту өзін-өзі кінәләумен ауыстырылады. Ата-аналар баласына деген сүйіспеншілікті сезіне отыра, өз бойында олар үшін жерге тапталған намысты да сезінеді. Өкінішке орай, статистика көрсеткендей, осы жағдайды жеңе алмайтын отбасылар бар және соның салдарынан отбасылар құрдымға ұшырау үстінде [2].

Дамуында артта қалушылығы бар бала, сондай-ақ, негізінен кемістігі жоқ бала сияқты тәрбиенің ықпалымен психикалық және жеке қарым-қатынаста сәтті дами алады. Тәрбие беру үрдісі отбасынан басталады. Бала белгілі бір мінез-құлықты, өзі туралы және басқалар туралы, тұтастай алғанда бүкіл әлем туралы түсінігін отбасы аясында қалыптастырады. Сондықтан баланың «ерекшелігіне», оның қиындықтарына деген отбасы мүшелерінің жылулыққа толы көзқарасы өсіп келе жатқан жеке тұлғаның қалыптасуының маңызды факторы болып табылады.

Мүмкіндігі шектеулі баламен бір шаңырақ астында өмір сүру, отбасының күнделікті өмірінен өзгертеді. Бұл, ең алдымен, ата-аналардың басқа балалардың оларға деген қарым-қатынастарын қалыптастыратын өзіндік ұстанымдарына байланысты. Оның бойындағы қандай да бір сезімдердің қалыптасуы өзіне жақын адамдарының көзқарастарына тікелей байланысты (сүйіспеншілік сезімі, ұнатпау және эмоциялық жарылыстар) болады. Даму үрдісінің негізгі қатысушылары отбасының барлық мүшелері: ата-анасы, атасы және әжесі, ағалары мен әпкелері және т.б. Оның дамуының табысы балаға қатысты іс-әрекеттер мен көзқарастарға тәуелді. Егер бала отбасында қалаусыз болса, ол ішкі мазасыздану жағдайын сезінсе, оның махаббатқа, эмоционалды байланысқа деген қажеттілігі өтелмесе, мұның бәрі баланың жеке басының дамуын жетейді. Баланың қалыпты дамуы үшін ата-анасының сүйіспеншілігі, отбасындағы тыныштық пен мейірімділік қажет.

Қалыпты баланың тәрбиесі сияқты дамуында тежелуі бар балаға қатысты отбасындағы тәрбиелік ұғым дәл сондай болуы керек. Оның «ерекшеліктеріне» үнемі назар аудару - барлық өмірлік жағдайларды енжар қабылдайтын және қиындықтарды жеңе алмайтын тәуелді, тұрақсыз, мақсатты емес адамның қалыптасуының нақты жолы. Мүмкіндігі шектеулі бала үшін отбасының рөлі күннен күнге өсуде. Өзінің ерекше өмірлік жағдайына байланысты отбасы осындай балаларға күтім жасау, тәрбиелеумен қоса бұл сөзсіз материалдық шығындар, психологиялық және эмоционалды қайта жүктеудің ұлғаюымен бірге жүреді. Отбасы баланы әлеуметтендірудің маңызды факторы болып табылады, ол қоғамның әлеуметтік құрылымына кең ауқымды енуін жеңілдетсе, оған кедергі бола алатынын ескере отыру жөн деп ойлаймын. Мүгедектігі шектеулі баланың әлеуметтенуі мен әлеуметтік белсенділігінің жетістігі отбасындағы қарым-қатынастың қаншалықты дұрыс және үйлесімді екеніне байланысты екенін түсінуіміз керек. Сондықтан отбасымен жұмыс істеу мүмкіндігі шектеулі балаларға қазіргі таңда әлеуметтік және психологиялық көмек көрсетудің маңызды бөлігі болып табылады.

Мұғалімдер мен ата-аналардың дамуында ауытқуы бар балалармен жұмыс жасаудағы бірлескен жұмыстары баланың жеке тұлға ретінде дамуы мен олардың бейімделу проблемаларын шешуде жетекші орын алады. Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс істеуде бұл міндет оңай емес. Баланың білім дағдылары мен қабілетін дамыту мақсатында белгілі бір жетістікке жету үдерісіне белсенді, қолжетімді және қызықты мазмұнды іріктеу маңызды болып табылады. Бұл балалардың жеке және жас ерекшеліктерінің, олардың нақты даму деңгейінің, белгілі бір білімді меңгеруге дайындықтың негізгі шарты болып табылады. Баланың ең тиімді нысандары оған қолжетімді, тартымды, өзекті болуы тиіс. Ауытқуы бар балалардың отбасыларымен айналысатын мұғалімдерге кәсіптік тұрғыдан сауатты болу, қазіргі заман талаптарына сай болу міндет болып табылады. Олардың басты мақсаты балалардың дамуына кедергі келтіретін бұзылуларды, мүмкіндігінше қабілеттерін дамытуға, өз ресурстарын пайдалана отырып, толық өмір сүруге көмектесу [3].

Осылайша, отбасы әр адамның өмірінде маңызды рөл атқарады. Әсіресе әлі тұлға ретінде қалыптаспаған мүмкіндігі шектеулі бала өмірінде отбасы маңызы үлкен орынға ие болуы тиіс. Ол үшін оның отбасы - әлеуметтік мәртебесіне, денсаулығына қарамастан қабылдайтынын ең жақын адамдар. Бұл балалар үшін отбасы, менің ойымша, өмір сүруге деген құштарлық пен талпыныстың бастауы!

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Кожанова Т.М. Роль семьи в социализации детей с ограниченными возможностями здоровья // Современные проблемы науки и образования. – 2013. – № 4.;
2. Бикметов Е. Ю., Сизоненко З. Л., Юлдашева О. Н. Социализация в семье детей с ограниченными физическими возможностями: условия и факторы. – Уфа: Аркаим, 2012.
3. Манжуова, Л.Н. Клинические особенности развития детей с ограниченными возможностями: Учебное пособие / Л.Н. Манжуова.- Алматы: Нур-Принт, 2009.

УДК 378.147.227

ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕФЛЕКСИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ

Нұрбек Д.Т.¹, құқық магистрі, аға оқытушы

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,

E-mail: rufat.dana@mail.ru

В данной статье указаны способы эффективной рефлексии в организации образовательной деятельности. Образование - это педагогический процесс, который направлен на достижение цели субъективно-объективного подхода преподавателя и студента.

Ключевые слова: образование, процесс, методы, рефлексия.

Бұл мақалада білім беру үдерісін ұйымдастыру кезінде рефлексияның маңыздылығы. Білім – бұл оқытушы мен студенттің субъектив-объектив әрекет жолдарымен мақсатқа жетуді көздеген педагогикалық процесс жүрісі.

Кілт сөздер: білім беру, үдеріс, әдістер, рефлексия.

This article describes ways of effective reflection in the organization of educational activities. Education is a pedagogical process that is aimed at achieving the goal of the subjective-objective approach of the teacher and student.

Key words: education, process, methods, reflexion.

Достижение личности человека в соответствии с идеалами общества невозможно реализовать за пределами педагогического процесса.

Понятие «образование» значительно варьируется, хотя кажется, что оно устойчиво к одному. Обычно этот термин может иметь следующее значение с точки зрения содержания: образование - универсальное явление; образование - социальное и культурное наследие; образование - педагогический процесс; образование - результат. Сегодня социальная роль образования в мире возрастает, а будущее человека зависит от качества его образования и уровня его мышления. В этой связи основной задачей преподавателей является защита окружающей среды, здорового образа жизни за счет включения новейших технологий в эффективные методы в молодое поколение. Развитие уровня студента будет уменьшаться, если каждый преподаватель не всегда улучшит свои навыки [1].

В современном обществе знания, полученные для достижения определенных успехов, должны быть последовательными и качественными. Поэтому как педагог, так и стажер должны работать в поисках и творчестве. Преподаватели должны постоянно развиваться и внедрять свои педагогические идеи. И благодаря инновациям значение рефлексии в области педагогики возрастает.

В дополнение к саморазвитию появилось понятие рефлексии, отражающее способность индивида соответствовать личности и личности индивида (Р. Декарт, Д. Локк). Философские идеи новой эры направлены на понятие «я» и «я». Появилось новое значение - значение индивида «Я».

Отражение - одно из условий человеческого развития, одна из самых актуальных проблем современного образования. Суть рефлексов - это определение знания человека, основы знания, способов овладения ими.

Рефлексивные действия помогают студенту распознавать его или ее уникальные черты характера, которые очевидны только во время их собственного анализа. Знание реализуется только путем самоочищения, т. е. отражения. Результатом размышления является понимание путей решения проблем. Какое рефлексивное отношение напрямую связано с целью.

Творческое отражение - результат достижения цели, а не только вывод, но и начало новых знаний и новых целей.

Таким образом, творческая рефлексия - это формирование качеств индивидуальной ценности и пути саморазвития через ресурсы внутренней души в творческой деятельности, направленной на формирование личности студента.

Рефлексивные познавательные навыки направлены на развитие навыков самоуправления субъектов, эффективность их действий (когнитивных, образовательных, коммуникативных), их собственную ответственность. Его содержание основано на самооценке, самооценке, самоуважении, самоуважении, самоуважении, самооценке и самообслуживании.

Отражение учителя является фундаментальным элементом педагогического функционирования учителя, доказывать его, доказывать, что это «правильный» или «неправильный» результат в эффективности или неэффективности используемых методов и инструментов и последствиях исследований. Только тогда вы сможете делать правильную работу перед работой и развивать творческую работу.

Цель деятельности рефлексии преподавателя - запомнить основные составляющие педагогической деятельности, доказать их смысл, доказать, что результат «правильный» или «неправильный», чтобы выразить свое мнение об эффективности или неэффективности используемых методов и инструментов и исследовать результаты действия. Только тогда будет возможно выдвигать правильные цели в предстоящей работе и развивать творческий шаг вперед [2].

Выдающиеся ученые Ш.А. Амонашвили, В.И. Загвязинский и другие относятся к педагогическим рефлексам как к стилю мышления. В.А. Кан-Калик, А.В. Мурдик и другие личности, творчества, авторских исследований, а также зрелых педагогических рефлексов. «Отражение - это понимание человеком сущности его или ее действий, умение полностью и отчетливо осознавать себя в процессе мышления о себе или признавать или отрицать правила и графики, которые он направляет» [4].

Человек с рефлексивной культурой может творчески изменить свои личные и профессиональные стереотипы. Он характеризуется такими профессиональными качествами,

как самооценка, самоорганизация, самоуважение, чувство собственного достоинства, чувство собственного достоинства.

Рефлексивный педагог не забудет о качестве своего образования и развития. Поскольку навыки отражения студента в соответствии с современными учебными целями являются одной из основных задач преподавателя, он должен быть одной из основных составляющих урока. В ходе урока преподаватель и студент учатся размышлять. Анализ их рефлексивных. Здесь мы видим гармонию с великим гением Абая. «Если вы хотите быть одним из самых запоминающихся людей, быть честным на данный момент или, по крайней мере, днем, по крайней мере в течение месяца, - сказал он, - когда мы сообщаем себе о себе, мы признаем недостатки, которые мы ищем вместе. Вот несколько примеров, которые могут быть использованы в педагогической практике: студенты могут делать домашнее задание в форме устных оценок, ассоциативных, могут практиковать рефлексивные типы семинаров, диаграмм, анкетирования, эссе.

Важно научить студентов размышлять о психологической стороне проблемы. Основной задачей преподавателя является:- создать психологическую атмосферу, которая расскажет историю студента или его / ее работу.

В то же время отражение - многогранный, согласованный акт. В будущем мы постараемся не пропустить этот недостаток. Чтобы подчеркнуть эффективность рефлексии, для студентов:

- Отражение - студент нуждается в самоуважении;
- Через отражение мы можем знать потребности студента;
- Благодаря отражению формируется собственная точка зрения студента;
- Можно улучшить качество образования путем отражения;

В результате рефлексии формируется критический подход; Самооценка; Повышенный интерес к образованию.

Для преподавателя:

- Ежедневная работа с информацией;
- Энтузиазм к творчеству;
- Слушайте мнения каждого студента;
- Повышение качества образования;
- Формирование самокритики; Критическое мышление.

Программа повышения квалификации преподавателя включает возможности исследования. При анализе педагогической деятельности необходимо приобрести теоретические знания, диагностику и самодиагностику.

Отражение может быть реализовано по-разному, в конце каждого занятия, между этапами занятия, в конце главы. Он должен постепенно входить во внутреннее отражение студента. Существуют следующие типы рефлексивных: отражение содержания материала, отражение настроения и эмоционального состояния - отражение действия [3, 115].

Эти типы рефлексивных могут выполняться индивидуально, группами, попарно.

Обучая студентов размышлять о психологической стороне проблемы. Главная задача студента - создать психологическую атмосферу, которую он или она хочет поделиться со своей работой или работой.

Действия студентов - иметь возможность участвовать в исследованиях, преподаватель должен уметь определять конкретные цели и, кроме того, позволить учащимся изучать методы, формы, принципы исследования, что им нужно изучать, и как получать результаты. Когнитивная деятельность - очень активный умственный акт студента по образованию. У самого сильного студента есть уникальная цель, результат. То есть, потребность в современном обучении должна быть «я» в студенте. Человеческий потенциал студента один из способов показать себя - или «мой» - это прочитанное о мысли Маслоу о том, что он студент и что он является главной целью. О концепции «Я» Маслоу и Роджерс интерпретировали себя. В результате концепция «я» - это социальный стимул, который способствует нам и направляет наше поведение и стимулирует само регуляцию. В результате систематического внедрения этой системы обучения достаточно иметь поколение образованного поколения.

Великий ученый Аль - Фараби думал, что «цель человека достигается посредством самосовершенствования и что устойчивый плавный сад человека - это хорошее поведение». Этот взгляд на ученого напрямую связан с студентом и преподавателем. Действительно, хорошее поведение преподавателя дает студенту импульс и влияние.

В то же время отражение - многогранный, согласованный акт. Это послужит основой для педагогики для профессиональной деятельности преподавателя на высоком творческом уровне, если это психологически повлияет на изменение умственной деятельности человека [3,117].

Преподавателя можно обучить в процессе обучения, в результате использования методов и действий. Во время учебного процесса студент применяет полученные знания.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Абылкасымова А.Е., Рахимбек Х.М. «О стратегии развития высшего образования в РК» // Вестник высшей школы Казахстана – 1998. - №5. С.18-27
2. Көшербаев Қ.Е., Ахметов Ә.І., Әбілхасымова А.Е., Рахымбеков Х.М. «Қазақстан Республикасындағы жоғары білімді дамыту стратегиясы» Алматы: «Білім» баспасы, 1998
3. Педагогика и психология высшей школы: Учебное пособие. Ростов: Феникс, 2002. – С.554
4. Абдуллина О.А. «Личность студента в процессе профессиональной подготовки Выс обр в России» Вестник, Москва, 1993г. №3

УДК 371

МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ГОЛОСА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ

Сарбалина Г.С.¹, магистр педагогических наук, старший преподаватель,
ЖГУ им. И. Жансугурова¹, г. Талдыкорган

E-mail: Sarbalina18@gmail.com

В статье рассматриваются специальные приемы и методы обучения, необходимые для развития вокально-технических возможностей певческого голоса, применение их в комплексе, воспитание способности в течение длительного времени выдерживать tessitura и преодоление технических трудностей вокальных произведений, написанных для разных типов голосов (меццо-сопрано, сопрано, колоратурное сопрано), без негативных последствий для состояния певческого аппарата, а также улучшение качества певческого голосообразования на протяжении всего диапазона голоса и развитие уникальных вокальных данных, заложенных в природе данного типа голоса. А также предпринята попытка обосновать необходимость специфического подхода в процессе обучения на основании особенностей физиологического строения голосового аппарата.

Ключевые слова: диапазон, регистр, грудной резонатор, головной резонатор, вокальные упражнения, меццо-сопрано, сопрано, колоратурное сопрано.

Бұл мақалада әншілік дауыстың вокалдық-техникалық мүмкіндіктерін дамыту үшін қажетті оқытудың арнайы тәсілдері мен әдістері, оларды кешенде қолдану, ұзақ уақыт бойы tessituraға төтеп беру қабілетін тәрбиелеу және әншілік аппараттың жай-күйіне кері әсерін тигізбей жазылған. Вокалдық шығармалардың (меццо-сопрано, сопрано, колоратуралық сопрано) техникалық қиындықтарын еңсеру, сондай-ақ барлық дауыс диапазоны бойында әншілік дауыстың сапасын жақсарту және бірегей вокалдық деректерді дамыту қарастырылған., осы дауыс түрінің табиғатта салынған. Сондай-ақ, дауыс аппаратының физиологиялық құрылымының ерекшеліктері негізінде оқыту үдерісінде ерекше тәсіл

қажеттілігін негіздеуге әрекет жасалды. Ән айту дауысының вокалдық-техникалық мүмкіндіктерін дамыту үшін қажетті арнайы оқыту әдістері мен тәсілдері қарастырылады.

Кілт сөздер: диапазон, регистр, кеуде резонаторы, бас резонатор, вокалдық жаттығулар, меццо-сопрано, сопрано, колоратуралық сопрано.

The article describes special techniques and methods of training that are necessary for the development of vocal and technical possibilities of the singing voice, their application in the complex, education ability for a long time to withstand tessitura and overcome the technical difficulties of vocal works written for different types of voices (mezzo-soprano, soprano, coloratura soprano), without negative consequences for the state of the singing apparatus, as well as improving the quality of singing voice formation throughout the range of voice and the development of unique vocal data inherent in the nature of this type of voice. And also an attempt to justify the need for a specific approach in the learning process on the basis of the peculiarities of the physiological structure of the vocal apparatus.

Key words: range, register, chest cavity, head resonator, vocal exercises, mezzo-soprano, soprano, coloratura soprano.

Казахстанский приоритет постиндустриально-инновационного развития страны предполагает наличие процесса модернизации во всех областях экономики, культуры и образования. Для решения данной задачи на сегодня актуальным становится наличие высококвалифицированных кадров, соответствующего уровня и профиля, конкурентоспособных на рынке труда, компетентных, свободно владеющих своей профессией, ориентированных в сложных областях деятельности, способных к эффективной работе по специальности на уровне международных стандартов [1].

Ввиду широчайшей популярности и сильного эмоционально-психологического воздействия на слушателей, равно, как и на самих поющих, вокальное искусство по праву считается наиболее действенным средством нравственно-эстетического воспитания, духовного и физического оздоровления широких народных масс. Таким образом, вокальное искусство – сильнейшее средство гуманизации общества. Это понятный всем на земле музыкальный язык «эсперанто», язык добрых чувств и эмоций, способствующий межнациональному взаимопониманию и единению людей.

Наряду с этим вокальное искусство (особенно оперно-концертного академического жанра) представляет весьма большие трудности для профессионального овладения. Причина кроется в исключительной сложности работы голосового аппарата певца.

При всём разнообразии вокальных индивидуальностей общим для всех певцов является следующий основной принцип развития голоса: свободное проявление индивидуального тембра, ясное формирование гласных звуков, лёгкая подача звука, упругая и гибкая дыхательная его поддержка и полная свобода гортани и голосовых связок в певческом процессе. Основной же техникой принцип настройки голоса и нормальной организации певческого дыхания - одинаково минимальный расход звуковой и дыхательной энергии на всех ступенях высоты и силы звука.

Изучение работы артикуляционного аппарата в речи и пении проводили Н.И. Жинкин, Л.Б. Дмитриев, Р. Юссон и другие исследователи. Известные педагоги и певцы всегда уделяли большое внимание мастерству певческой декламации, четкости дикции, правильности выговора, пропевания слов и фраз [3].

Всемирно известный певец Э.Карузо по этому поводу говорил следующее: «...многие певцы, к сожалению, пренебрегают хорошей дикцией; слушатели часто не понимают языка, на котором поют певцы на сцене, и довольствуются лишь тем, что знают в общих чертах содержание представления [4].

Процесс пения требует использования иных артикуляционных установок, так как высота, сила и продолжительность звучания гласных и согласных звуков в пении иные, чем в речи.

Указанные различия свидетельствуют о том, что формирование певческого голоса осуществляется при особой, отличной от речи, координации голосового аппарата.

Для достижения совершенной вокальной дикции артикуляционный аппарат у студента должен быть всегда свободен, а рот и губы – активными для четкого оформления согласных. Для того чтобы пение не было монотонным, следует стараться речевую интонацию переносить на пение, вкладывать мысль в вокальную фразу, правильно вокально членить слова на слоги, протягивая гласный звук на длительность заданного нотного интервала.

Наряду с этим, будущему учителю музыки важно дыхание, связанное с пением. Профессиональное пение - это прежде всего пение на хорошей певческой опоре. Певческая опора объективно характеризуется особой организацией выдыхательного процесса во время пения. Именно певческая опора придает голосу присущий ему певческий тембр, большую силу, полетность, а главное - неутомимость.

И еще очень значительное указание: "Певцу следует по окончании музыкальной фразы сбрасывать остаток воздуха. Это способствует естественному расслаблению мышц, снятию лишних напряжений" [5].

Распространенной ошибкой студентов является пение на так называемой дыхательной опоре, путём форсировки, сильного давления воздушного потока на связки. Когда же от него начинают требовать нюансировки, выразительной интонации, филировки, пения *piano*, обнаруживается, что это сделать не удаётся: меняется тембр голоса, нарушается интонация. К сожалению, у большинства студентов пение связывается с представлением о чём-то громком и напряжённом. В результате на пение затрачиваются усилия, во много раз превышающие действительную потребность. Утверждение, о необходимости большой затраты энергии при пении ошибочно, так как нормально организованный певческий процесс, являясь, в сущности, омузыкаленной речью, в его биологической основе требует энергии не больше, чем речь. Лечащие врачи-ларингологи единогласно утверждают, что главной причиной заболеваний голоса является повышенное сверх нормы подвязочное давление. Самочувствие певца вообще, и в особенности в начальный период работы имеет большое контрольное значение: лёгкость, неутомляемость и удовольствие является признаком неперегруженности нервной системы ученика и, следовательно, нормальным ходом работы.

Не менее важным в пении является работа резонаторов: грудного и головного. В педагогической практике существует много приемов для направления звука в резонаторы:

1. Прежде всего - это правильный вдох. При скрытом зевке поднимается небная занавеска, слегка расширяются ноздри, язык отходит от зубов и это создает высокую позицию в пении.

2. Когда звуковая волна попадает в верхние резонирующие полости, то певческий голос приобретает необходимую ему звучность и красивую окраску. Поэтому ощущать звук надлежит не в передней части рта, откуда он уже выходит, а несколько выше, то есть в той части резонаторов, где он формируется.

3. Прием Фелии Литвии. Сделайте "маленькую рыбку", то есть откройте рот и выдвиньте верхнюю губу наподобие полки над камином. Так вы создадите благоприятные условия для попадания голоса в маску [6].

Голос "находится в маске" - старый термин, указывающий, что вибрационные раздражения возникают в области лица, закрываемой маскарадной маской [7].

4. Прикрывать звук означает получить более собранный, резонирующий, темброво обогащенный звук. Маэстро Барра рекомендовал двумя пальцами придерживать углы рта, слегка сближая их, чтобы получилась фигура, приближающаяся к цифре 8.

5. Нужно научиться направлять звук в верхний резонатор с поднятым небной занавеской. Маэстро Барра учил придерживать крылья носа в приподнятом положении указательным и большим пальцами. (Прием на занятиях в классе) [8].

6. Грудное резонирование находится следующим образом: используя слуховой и мышечный контроль, мы находим ту установку дыхания, то положение и напряжение дыхательных мышц в области "подложечного круга", при котором у данного певца, на данной высоте лучше всего проявляется грудной резонанс.

Вибрационные раздражения отражают работу резонаторов и, следовательно, певец, ориентируясь на эти вибрационные раздражения, может сознательно управлять настройкой резонаторов и корректировать эту настройку в процессе звучания.

Вибрационные ощущения оказываются доминирующими в ощущении певческой опоры, так как объективным признаком "опоры" является особая мышечная деятельность дыхательного аппарата и особая организация всей резонаторной системы.

Исходя из сказанного, можно сформулировать основные принципиальные положения в вокальной педагогике:

1. Кантилена в пении - основа основ, и овладение ею должно стоять на первом месте. Кантилена - плавно и ровно льющееся движение голоса.

2. Акустическая ровность вокальных гласных достигается значительным физиологическим единообразием механизма образования гласных в пении.

Чем совершеннее певческая техника, тем ровнее по силе оказываются гласные.

3. Артикуляция согласных должна быть четкой, но не нарушающей вокальную позицию, которая отличается стабильностью положения голосообразующих органов.

4. При всяком метре первая доля такта бывает сильнее остальных, поэтому очень существенно при пении ясно чувствовать ее и опираться на нее в ритмическом движении.

5. Акустические законы говорят, что звук голоса можно "собрать", "направить", "сконцентрировать"... Это используется в овладении различными отдельными приемами, например: филировка звука, трель...

Необходимо отметить, что исполнитель - будь он студент-музыкант или актер - должен обладать рядом качеств: творческой страстностью, иначе говоря, творческой способностью ярко, эмоционально, страстно воспринимать художественное произведение; сосредоточенностью; рельефным представлением («видением» или внутренним слышанием); гибким воображением; пылким и сильным желанием воплотить и передать воплощенное другим; творческим эстрадным самочувствием; высоким интеллектуальным уровнем, общей и специальной, связанной со спецификой данного искусства, культурой; техническим мастерством. В этом и содержится сущность самого исполнителя и исполнительского мастерства в целом.

Среди специальных методов обучения в процессе развития голоса можно выделить метод темповой и регистровой вариативности и метод установки на резонаторную настроенность голоса.

Метод темповой и регистровой вариативности применяется во время пропевания различных вокальных упражнений и используется для выработки певческой реакции для исполнения вокальных произведений разного характера, типа, жанра (реакция на музыкальные мелизмы, смену темпов и регистров, а также на смену режима звучания в произведениях для разных типов голосов), поскольку для развития вокально-технических возможностей и сохранения голосового аппарата в стабильном рабочем состоянии (сохранение вокальной формы), специфика и структура певческого голоса предполагают постоянное варьирование вокального репертуара. Также данный метод способствует воспитанию певческого внимания и развитию реакции на малейшие внутренние акустические и мышечные изменения и сопоставлению их со звуковысотными изменениями. Это необходимо для улучшения интонирования как на протяжении всего диапазона, так и на отдельных его участках. Обучающийся может иметь проблемы интонирования при смене регистров и на переходных нотах, поскольку каждому регистру соответствуют свои внутренние вокально-слуховые представления и свои ощущения звуковысотности.

Иногда при смене регистров студенту бывает сложно сопоставить разные вокально-слуховые представления о звуковысотности, что сразу сказывается на чистоте интонации. При описании данного метода рассмотрим сначала применение темповой вариативности, затем регистровой.

Когда голосовой аппарат обучающегося приведен в активное певческое состояние (после распевки), то при использовании метода темповой вариативности применяются следующие

приемы. Пропевание одного и того же вокального упражнения сначала в медленном, а затем в быстром темпе. При смене медленного темпа на быстрый неизбежно активизируется работа мускулатуры всего голосового аппарата, соответственно, меняются акустические и мышечные ощущения при пропевании одних и тех же музыкальных интервалов. Студент учится фиксировать изменения внутренних вокально-акустических представлений о звуковысотности на одинаковых интервалах и мелодических отрезках при смене медленного темпа на быстрый и сопоставлять их с изменениями мышечных ощущений, что способствует развитию певческой реакции, коррекции внутреннего музыкального и мышечного слуха и улучшению интонирования.

Убыстрение или замедление зафиксированного темпа какого-либо вокального упражнения приводит к смене позиционных привыканий, в том числе негативных либо тормозящих дальнейшее развитие. Каждое вокальное упражнение, как правило, исполняется в определенном темпе, с незначительными отклонениями в сторону убыстрения или замедления, пропевая данное упражнение в течение нескольких уроков, обучающийся невольно привыкает к темпу, предложенному педагогом. Неожиданная смена привычного темпа приводит к стиранию наработанных вокально-акустических и мышечных стереотипов, к развитию певческой реакции, к активизации певческого внимания и мышечной работы всего голосового аппарата, а также к изменениям в позиционных ощущениях в распределении привычных музыкальных интервалов.

Темповое изменение в пределах пропевания какой-либо тональности одного вокального упражнения на определенной тесситуре. Во время исполнения какого-либо вокального упражнения в одной или нескольких тональностях меняется темп: делается акцент (фермата) на верхней ноте и (или) убыстряется спуск после верхней ноты. Это способствует выполнению некоторых педагогических задач, например, работа над определенным участком диапазона и переходными нотами, способность выдерживания тесситуры, развитие беглости и нюансировки.

Регистровая вариативность предполагает следующее. Одно и то же упражнение полезно петь не постепенно вверх или вниз по тональностям, а как бы «перескакивая» из регистра в регистр, пропуская несколько тональностей, как вверх, так и вниз. Например, начать в грудном регистре, потом резко сразу перейти в головной регистр и пропеть несколько тональностей, затем спуститься на переходный участок, потом снова в грудной регистр, затем можно в смешанный или головной и так далее, в любых различных вариантах. Главное, чтобы это было неожиданно и непредсказуемо для обучающейся, и непременно на каждом уроке это должны быть новые комбинации, чтобы мышечная память обучающейся не смогла зафиксировать подобную регистровую смену. В результате этого стираются приспособления голосового аппарата к звуковысотности и нарабатываются новые внутренние вокально-слуховые представления и ощущения. Также регистровая вариативность способствует стиранию психологической запрограммированности на тот или иной тип звучания (меццо-сопрано или сопрано), которая может мешать разработке голосового или грудного резонатора.

Еще один важный момент: студент не должен видеть клавиатуру фортепиано (в каком регистре и тональности играет педагог). Это общеизвестный прием в вокальной педагогике, его используют для воспитания новых звуковысотных вокально-слуховых ощущений, а также для устранения психологического барьера перед верхними нотами. Но при работе этот прием полезно использовать для переключения и сглаживания регистров. Студент не успевает подключить сознание для воспроизведения привычных вокально-слуховых представлений при звукоизвлечении в каждом регистре. Он вынужден интуитивно и неосознанно переключать голосовые регистры, что способствует нивелированию разницы между внутренними акустическими и мышечными ощущениями при пении в разных регистрах и формированию новых внутренних вокально-акустических представлений каждого голосового регистра, что в конечном итоге способствует регистровой сглаженности голоса.

Метод установки на резонаторную настроенность голоса предполагает корректировку психологической и физиологической настроенности на головной или грудной резонатор. Для

качественного певческого звукообразования любого типа голоса необходимо равномерное отзвучивание головного и грудного резонаторов, поскольку превалирование одного из резонаторов приводит к вокальным недостаткам.

В связи с физиологической настроенностью на головное или грудное резонирование в результате предшествующих занятий или выступлений возникает необходимость для дальнейшего прогрессивного развития голоса, либо развития данного типа резонирования, либо усиления звучания другого резонатора. Характерной особенностью голоса расширенного диапазона является то, что психологическая установка на исполнение того или иного вокального репертуара (для меццо-сопрано, сопрано или колоратурного сопрано) и на звучание того или иного типа женского голоса приводит к физиологической и акустической перестройке в работе всего голосового аппарата и, соответственно, к превалированию головного или грудного резонирования и изменению тембрального окрашивания и типа звучания. Для корректировки резонирования можно использовать вокальные произведения (для усиления головного резонирования - произведения для грудного-произведения для меццо-сопрано или контральто).

Для усиления звучания головного резонатора, как правило, используют пропевание упражнений на гласную «И», а также активизируют работу гортани посредством атаки звука. Для активизации работы гортани в целях усиления головного резонатора при работе с голосами расширенного диапазона целесообразно использовать вокальные упражнения на активную, быструю атаку первой верхней ноты (упражнения пропеваются последовательно по тональностям сначала снизу вверх по диапазону и начинаются со смешанного или головного регистра). Например, атака с верхней ноты и далее нисходящий мелодический ход, к которому можно добавить еще мелодический ход наверх; либо после атаки с верхней ноты добавляются терция или квинта вверх по диапазону для удлинения мелодического спуска. Также можно использовать вокальные упражнения, начинающиеся сразу с большого интервала вверх (квинта, секста, септима или октава), то есть с резкого «скачка» вверх по диапазону с акцентом на верхней ноте, в качестве данного упражнения можно использовать соответствующие фразы из вокальных произведений.

Для усиления звучания грудного резонатора можно использовать вокальные упражнения, которые начинаются с восходящего мелодического хода, а заканчиваются пропеванием нисходящего хода или гаммы, с добавлением после нисходящей гаммы несколько тонов вниз, ниже тоники, с последующим возвратом в тонику либо с добавлением после нисходящей гаммы опевания тоники по вводным тонам. А также в любом вокальном упражнении при нисходящем мелодическом ходе можно увеличить длительность (до половинных или целых) нижних нот в конце пропевания каждой тональности, особенно при спуске в грудной регистр.

Для синхронизации работы грудного и головного резонаторов можно использовать в качестве вокального упражнения пропевание интервалов в октаву снизу вверх и сверху вниз с добавлением к нижней и верхней нотам октавы нескольких дополнительных тонов в размере опевающего вводного тона, секунды или терции.

В процессе обучения голоса расширенного диапазона желательно на каждом уроке учитывать подсознательные резонаторные установки певческого аппарата, поскольку для развития данного типа голоса психологический фактор имеет большое значение. В некоторых случаях ученице необходимо объяснять, к каким дальнейшим вокальным недостаткам может привести усиление звучания резонатора, на который она в данный момент в наибольшей степени настроена, чтобы смена психологической резонаторной настроенности способствовала физиологической и акустической перенастройке голосового аппарата.

Таким образом, все рассмотренные выше специальные приемы и методы развития голоса применяются в комплексе в процессе обучения и направлены на то, чтобы в целом сделать процесс обучения голоса расширенного диапазона более активным и интенсивным, а также максимально сжать временные рамки обучения, так как данный тип голоса развивается медленнее по сравнению с другими типами голосов. Для развития певческого голоса в процессе обучения необходимо использовать специальные приемы и методы развития (метод темповой и регистровой вариативности, метод установки на резонаторную настроенность голоса), что продиктовано спецификой и структурой голоса расширенного диапазона и помогает воспитанию способности в

течение длительного времени выдерживать tessитуру и преодолевать технические трудности вокальных произведений, написанных для разных типов голосов (меццо-сопрано, сопрано, высокое сопрано), без негативных последствий для состояния певческого аппарата, а также улучшению качества певческого голосообразования на протяжении всего диапазона голоса и развитию уникальных вокальных данных, заложенных в природе данного типа голоса.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Государственная программа развития образования Республики Казахстан на 2011 - 2020 годы - Астана // Акорда, 7 декабря 2010 года № 118.
2. Л.Б. Дмитриев. Постановка голоса. М., 2006, с.84.
3. И.К. Назаренко. Искусство пения, 1965, с.97.
4. Н.И. Жинкин. Механизмы речи. М., 1958, с. 26.
5. К.И. Плужников. Механика пения. С-Петербург: Композитор, 2006, с. 88.
6. З.И. Анисеева, Ф.М. Анисеев. Как развить певческий голос. Кишинев, 2010, с.42.
7. С.Е. Максимов. Музыкальная грамота. М., 2011, с.53.
8. В.В.. Тимохин Мастера вокального искусства XX века. Очерки о выдающихся певцах современности. М.: Музыка, 1974. Вып. 1.175 с.

ӘОЖ 155.9

ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ КӘСІБИ ҰТҚЫР ТҰЛҒА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Сыдыкова Б.Т.¹, Сағындықова А.М.¹

І. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.,
E-mail: alfiya9608@mail.ru

Бұл мақалада бүгінгі білім- қоғамның әлеуметтік- экономикалық, интеллектуалдылық және рухани дамуының стратегиялық бағдары зана емес, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қауіпсіздігінің кепілі. Сондықтан қазіргі білім беруді дамытудағы басты мақсат- әлемдік білім беру кеңістігіне ықпалдастырылған және кәсіби ұтқырлыққа бейім тұлға мен қоғамның қажеттіліктерін қанағаттандыратын көп деңгейлі үздіксіз білім берудің ұлттық моделін қалыптастыру.

Кілт сөздер: *Кәсіби ұтқырлық, бәсекеге қабілеттілік, тұлға, үрдіс, әдіс-тәсілдер.*

В этой статье интенсивное развитие и обновление техники и технологии изменяют качество и условия профессиональной деятельности, требуя от работника осваивать новые способы и виды деятельности в профессии, повышать уровень квалификации и образования, менять место работы и т. п. Иными словами, чтобы быть успешным, востребованным и конкурентоспособным, человек должен обладать определенными личностными качествами: подвижностью, готовностью к изменениям, умением быстро и эффективно адаптироваться к новым условиям, то есть быть профессионально мобильным.

Ключевые слова: *Профессиональная мобильность, конкурентно способность, личность, процесс, методы.*

This art article Intensive development and updating of technology and technology change the quality and conditions of professional activity, requiring the employee to learn new ways and activities in the profession, improve skills and education, change jobs, etc. In other words, to be successful, popular and competitive, a person must have certain personal qualities: mobility, readiness for change, the ability to quickly and effectively adapt to new conditions, that is, to be professionally mobile.

Key words: *Professional mobility, competitive ability, personality, process, methods*

Бүгінгі таңда жан-жақты үйлесімді кәсіби ұтқыр тұлға қалыптастыру қоғамның ең өзекті мәселелерінің бірі болып саналады. Өйткені қоғамымыздың қарқынды әлеуметтік дамуы белсенді, жасампаз тұлғаны білімділік пен парасаттылық, мәдениет пен адамгершіліктің үлгісі ретінде, адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын құрметтеудің негізі ретінде қарастырады. Осыған орай, кәсіби ұтқыр тұлға- ол білімді адам, саламатты өмір салтын ұстанады, зиянды әрекеттерден аулақ болады. Сонымен қатар, білімді азамат ұлттық, мемлекеттік дәстүрлерді құрметтейді, басқаның мүлкіне қол сұқпайды қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздік ережелерін сақтайды. Білімді адам өз елінің патриоты, қорғаушысы болады. Ал қоғамның қазіргі жағдайында, елдің саяси, мәдени, әлеуметтік-экономикалық жақтарын жаңарту кезінде — жас ұрпақтың болашақта ізгі ниетті азамат болып дамуына олардың тұлғасының дұрыс қалыптасу үрдісі үлкен ықпалын тигізетіні сөзсіз.

Сонымен бірге Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында да білім беру жүйесінің негізгі міндеті – баланың даралығын дамыту, тәрбиелеу және оқыту үшін жағдайлар жасау арқылы интеллектісін байыту, бала тұлғасының рухани және дене мүмкіндіктерін ашу екендігін ерекшелеген еді. Осы орайда мектеп қабырғасынан басталатын тәрбиенің мақсатты-жан- жақты дамыған, өзіндік «Мені» қалыптасқан «тұлға» қалыптастыру қажет деп көрстеді. Тұлғалық-бағдарлы білім беруді жүзеге асыру оның философиялық, педагогикалық-психологиялық негіздерін терең зерттеуді қажет етеді (В.В.Сериков, И.С.Якиманская). Кәсіби ұтқыр тұлға – адамның келешек өмірінің қалыптасу жобасының келбеті. Адам тәрбие негізінде жетіліп қалыптасады. Адам болашағын шешетін де тәрбие екендігі ежелден белгілі, көңілде жатталған ұлы түсінік болғанымен, оны педагогикалық – психологиялық тұрғыдан келгенде «қалай жүргізу керек, қалай ұйымдастыру керек» деген мәселе күн тәртібінен түспейтіні ақиқат. Адам өмірінде тәрбие мәңгілік категория болса, оны ұйымдастыру, жүзеге асыру еш уақытта ескерілмейтін, қайта күн озған сайын жаңарып, әрбір кезеңнің өз талабына сай жетіліп отыратын үздіксіз үрдіс деп түсінеміз. Демек, бұл үрдісте жеке тұлғаның психологиялық даму ерекшеліктеріне жете көңіл бөлу қажет екендігін ғалымдар дәлелдеп отыр. Ал қазіргі мектеп тәжірибесінде оқушыны тапсырманы айнытпай орындаушы ретінде тәрбиелеу басым бағыт алып отыр. Ол оқушының өз бетімен ойлауына, өзіндік пікірін білдіруіне кері ықпал етіп, білім алуға деген қызығушылығын төмендетеді.

Қазіргі өмірге сай бейімделген бойындағы бар күшқуатты айқын мақсаттарға бағыттаған, өзінің әлеуметтік кәсіби бағдарын айқындауға ішкі мүмкіндіктерін басқара алатын, санасында жаңа рухани түйсік қалыптасқан, ұлттық мінез болмыстары мен адамзаттық құндылықтарды бойына жинақтаған, заман талабына сай озық мінез-құлықты тұлға қалыптастыру бүгінгі заман талабы.

Кәсіби ұтқыр тұлғаның ерекшелігі, қорқыныш пен үрейді ақыл-санаға, ерік-жігерге жеңгізіп, қиыншылық атаулыға шыдап бағады. Бұл жағдайда өмір сүрудің көкжиегі кеңейеді. Сондықтан адамды қиыншылықты жеңе білуге үнемі баулып, оның ерік-жігерін жастайынан шындау керек. Ерікті шындау өмір сүру үшін күресе білудің алғышарты болып табылады.

Кәсіби ұтқыр тұлға туралы мәселе – ең күрделі проблеманың бірі. Оның сипаты мен заңдылықтарын, түрлері мен жетілдіру жолдарын, адамның іс-әрекетімен және мақсат-мұратымен байланысты зерттеумен ұзақ жолдар бойы философтар мен экономистер, психологтар мен педагогтар ұдайы шұғылданып келеді. Кәсіби ұтқыр процесін жан-жақты талдаудың нәтижесінде, педагогикалық озық мінез- құлықты тұлға дамыту үшін ең алдымен тұлғаның ойында интуиция мен мотивацияның пайда болуы шарт, онан соң шабыттану мен жаңаша идеяны ойлап табудың негізінде тапқырлық танытып, оған сәйкес жоспар құрып, оны табындылықпен іске асыра білу қажет. Бірқатар арнайы зерттеулер озық мінез- құлықты тұлға тәрбиелеу үшін оның бойында мынандай тұлғалық ерекше қасиеттердің болуы қажет екендігін атап көрсетеді: ғылыми зерттеушілік ойлауы, кәсіби-педагогикалық шеберлігі, озат тәжірибені сын көзбен тани білуі, өз ісіне деген жауапкершілігі, өзін-өзі тәрбиелеуге үнемі ұмтылуы. Сонда ғана біз жоғары дамыған бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелей аламыз.

Кәсіби ұтқыр тұлға туралы мәселе – ең күрделі проблеманың бірі. Оның сипаты мен заңдылықтарын, түрлері мен жетілдіру жолдарын, адамның іс-әрекетімен және мақсат-

мұратымен байланысты зерттеумен ұзақ жолдар бойы философтар мен экономистер, психологтар мен педагогтар ұдайы шұғылданып келеді. Кәсіби ұтқыр процесін жан-жақты талдаудың нәтижесінде, педагогикалық озық мінез- құлықты тұлға дамыту үшін ең алдымен тұлғаның ойында интуиция мен мотивацияның пайда болуы шарт, онан соң шабыттаны мен жаңаша идеяны ойлап табудың негізінде тапқырлық танытып, оған сәйкес жоспар құрып, оны табындылықпен іске асыра білу қажет. Бірқатар арнайы зерттеулер озық мінез- құлықты тұлға тәрбиелеу үшін оның бойында мынандай тұлғалық ерекше қасиеттердің болуы қажет екендігін атап көрсетеді: ғылыми зерттеушілік ойлауы, кәсіби-педагогикалық шеберлігі, озат тәжірибені сын көзбен тани білуі, өз ісіне деген жауапкершілігі, өзін-өзі тәрбиелеуге үнемі ұмтылуы. Сонда ғана біз жоғары дамыған бәсекеге қабілетті тұлғаны тәрбиелей аламыз.

Қазіргі уақыт талабы – білімді, саналы, мәдениетті, адамгершілігі мол, қоғамда өз орнын таба білетін, бәсекеге қабілетті тұлға қалыптастыру. Тұлға мәселесі қай уақытта да өзінің сан қырлы жақтарымен заман талабынан түскен емес. Кәсіби ұтқыр тұлғаны дамыту қажеттіліктен, себептен, қызығушылықтан, темпераменттен, мінез – құлықтан, мақсаттан, іс – әрекеттен туындайды.

Психологиялық теория тұрғысынан адам тұлға болып тумайды, оның тұлғалық қасиеті іс – әрекет негізінде дамытылады. Адамның тұлғалық қасиеттері оның шығармашылық қабілетімен яғни әлеуметтік мүмкіндігімен анықталады. Сондықтан, адам ресурсын, оның тұлғалық сапасын, шығармашылық қабілеттіліктерін зерттеп – зерделеумен философия мен социология, педагогика мен психология, экономика мен эстетика, құқық пен тарих сияқты көптеген ғылымдар айналысып келеді. Кәсіби ұтқыр ол – белгілі бір іс-әрекетті нәтижелі орындайтын тұлғаның жеке дара ерекшелігі. Ол іс-әрекетті жылдам, тұрақты, сапалы орындаудың әдіс-тәсілдерімен сипатталады. Кәсіби ұтқыр тұлғаның нышандары- адам организмінің негізінен орталық жүйке жүйесінің ерекшелігі. Кәсіби ұтқыр тұлғаның алғы шарттары болып саналады. Кәсіби ұтқыр тұлғаны тәрбиелеу туралы психологиялық – педагогикалық зерттеулер негізінде тұлғалық қасиеттерді қалыптастыру үрдісін басқаруға мүмкіндік туғызады.

Адамның кәсіби ұтқыр тұлғаның компоненттерін анықтау – ең қиын мәселе. Жүйелілік – құрымдылық принципке сүйеніп, ең алдымен, әдістемелік тұрғыда, тұлға проблемасын әлеуметтік және психологиялық аспектілерге жіктеп алған жөн. Сонан соң тұлғалық қасиеттерді психологиялық таным процесі негізінде талдау қажет. Бұл процесті адамның «сыртқы әсер етуі» және «іштей әсер етуі» іс – әрекетіне лайықты қарастыру қолайлы. Сол себепті Я. А. Пономарев [1], бәсекелестіктің психологиялық механизмінің, адамның «іштей әсер ету жоспары» деп аталатын тәсілдің таным теориясы мен И. П. Павловтың сигналдар жүйесіне сәйкес келетіндігі анықталған [2].

Ендеше, бұл тәсілді тұлғаның озық мінез- құлықтылығын зерттеуге мүмкіндік беретін ғылыми – эксперименттік бағыттың бірі деп санауға және тұлғаның шығармашылық ойлау үрдісін басқаруға пайдалануға болады. Я. А. Пономарев өзінің зерттеулерінде бәсекелестіктің іс – әрекетінің психологиялық механизмін ашып, оған негізделген педагогикалық әсерлердің негізінде адамның бәсекеге қабілеттілігін жоғары дәрежеде қалыптастыруға мүмкіндік болатындығын дәлелдеуге тырысты. Ол үшін адамның «іштей әсер ету жоспары» - қажетті шарт ретінде дамытылған болу керектігін атап көрсетеді. А. Я Пономарев сондықтан да оқушының іштей әсер ету жоспарын дамытуды сапалы оқытудың қажетті шарты деп санауға болады [3].

Ғылыми және конструкторлық бәсекеге қабілеттілікті жетілдіру мақсатта өнер тапқыштық алгоритмді пайдалану да практикада өз нәтижесін беріп келеді.

Қатаң дидактикалық педагогика аясында оқыту – оқушыларды дайын дүниелерді, мұғалім мен оқулық берген жалаң ақпаратты ой иелегінен өткізбей жаттап алуға, талғамсыз қабылдауға, механикалық түрде ойлауға, шаблондық қызметке дағдыландырады. Олар қоғамда обсолютизм, авторитаризм, консерватизм, құлдық психология қалыптастыруға әкеледі. Оқушының өз бетімен ізденіп, шығармашылықпен, сыни түрде ойлау, жобалау, конструкциялау, салыстырмау, бағалау, байланыстырды табу, қорытындылау қабілеттерін қалыптастыратын эвристикалық және дамутушы

әдістер керісінше, оқушының креативтік, дивергенттік, саногендік ойлау мүмкіндіктерін дамытып, интуиция, байқампаздық, жасампаздық, талапкерлік, талғампаздық, тапқырлық, белсенділік сияқты қасиеттерін қалыптастырады.

В.П. Вахтеров: «Егер мектептердің бәрінде эвристикалық әдістемелер басым болса, адамдардың жаңалықтар ашуы және шығармашылық жетістіктері қазіргіден мыңдаған есе көп болар еді» деген еді. Сондықтан жаңа білім жүйесінің басты міндеті білім мазмұны арқылы да, білім беру технологиялары арқылы да бәсекеге қабілетті тұлғаның табиғи құндылықтары мен ішкі мүмкіндіктерін аша отырып, олардыңеркін және жан-жақты үйлесімді дамуына жағдай туғызуға бағытталуы тиіс. Білім беру саласын әлемдік білім талаптарына сәйкестендірудің, білім сапасын жақсартудың басты шарттарының бірі білім жүйесін басқаруды жетілдіру болып есептеледі [3].

Педагогқа қатысты бәсекеге қабілетті тұлғаның жалпы типологиясы мынандай жүйені құрады (В.И. Андреева):[4].

1.теоретик – логик (логикалық қорытындылауға қабілетті);

2.теоретик – интуитивист (үлкен өнертапқыштар, жаңа ғылыми концепциялар) жасаушы ғылымдар;

3.экспериментатор – жаңа гипотезаларды экспериментте тексеруші, практикалық іске қызығушылығы басым;

4.ұйымдастырушы – жаңа идеяларды, ғылыми мектептерді ұйымдастыруға жоғарғы қабілетті;

5.инициатор – бәсекеге байланысты мәселелерді шешуде инициатива білдіруші, энергиясын жұмсаушы

Кәсіби ұтқыр тұлға болу талап етеді,*бәсекелестікті*:

1.табандылықты,үздіксіз ізденушілікті;

2.дәстүрлі тәсілдерді түрлендіруді;

3.белгілі тәсілден шыға білуді;

4.ішкі күш – қабілеттерін оята білушілікті қажет етеді.

Мұндай ерекшеліктердің негізінде кәсіби ұтқыр тұлғаның модельдік түрлерін көрсетуге болады:

1.көшбасшы – жаңа идеяны ұсынады;

2.генератор – жаңа идеяны тудырады, жаңашылдылықты талап етеді;

3.жасампаз (энтузиаст) – ізденушілігімен басқаларды еліктіреді;

4.зерттеуші – озат тәжірибені бақылайды, жинайды, зерттейді, талдайды, өз моделін құрады.

Кәсіби ұтқыр тұлғаны қалыптастырудың көрсеткіштері де анықталды, олар:

1.істің мәнін түсінуі;

2.іс-әрекеттің мақсатын ұғынуы;

3.жаңа озық техникаларды таңдай білуі, игере білуі;

4.өзіне сыни көзқараспен қарай білу;

5.өзін – өзі тани білуі;

6.рефлексия;

Б.Л. Злотин [5] мен А. В. Зусманның зерттеулері бәсекеге қабілеттілікпен айналысу мынандай шарттарға байланысты екендігін дәлелдеген [5].Біз оны тақырыпқа сай пайдалануды жөн көрдік:

1.басқа біреудің нұсқауынсыз, өз еркімен, өз қалаған уақытта, өз ықыласымен істелетін кезде;

2.бәсекеге байланысты істің нәтижесі әр адамның мамандығына, қабілетіне, іс – тәжірибесіне, интуициясына, ерік – жігіріне қатысты деп түсіндіргенде;

3.біреулермен жарысып, бәсекелесіп, өзінің табысын көтеру керек болған жағдайда;

4.жұмыстағы ретсіздікті (хаостың) тәртіпке келтіру қажет болғанда.

Тұлғаға қажет мінез- құлық Кез – келген бәсекеге қабілеттілік мынандай жүйеде жүзеге асырылады:

1.жаңа проблемаларды шешудің кезеңдерін айқындауда;

2,процестің күйін анықтаудп;

3.үрдістің даму кезеңдерін белгілеуде;

4.оны іске асыру үшін қажетті әрекет жасау; негізінен; шешуге тиісті бәсекелестік проблеманы іске асырудың кезеңдері:

Идея-----схема(принцип)-----жүзеге асыру;

Ұсыныс-----дәлелдеу-----рәсімдеу;

Болжам-----елестету-----процесті түсіну;

Ой желісі-----жоспар-----іске асыру;

Қорыта келе айтарымыз, қазіргі уақыт талабы – білімді, саналы мәдениетті, адамгершілігі мол, алдына мақсат қоя білетін, болашағына нық қарайтын, қоғамда өз орнын таба білетін, озық мінез- құлықты тұлға тәрбиелеу. Тұлға мәселесі қай уақытта да өзінің сан қырлы жақтарымен заман талабынан түскен емес. Сонымен, *кәсіби ұтқыр тұлға дегеніміз* – зерек ақыл – оймен, тегеурінді іс – әрекетімен, интеллектуалдылық ізашарлығымен халқының ілгерілей дамуына шарапатын тигізетін, адамзат өркениетіне лайықты үлес қосқан, ұлтқа үлгі қабілет – қасиетке ие адам. Болашақ кілті – жан-жақты дамыған, озық мінез- құлықты ұрпақтың қолында. Қоғамның дамуы жас ұрпақтың меңгерген білімі қалыптасқан іскерлік дәрежесіне байланысты. Ұлтты ұлт етіп дүниежүзілік деңгейге көтеретін оның саналыда дарынды, талапты ұрпағы.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Пономарев Я.А. Психология творчество мышления. – М., 1960. – 721-739 б
2. Фельдштейн Д.И. Психология становления личности. – М., 1994. – 28-58 б
3. Вахтеров А.В. Психология творчества. – М., 1993. – 40-50 б
4. Андреева В.И. Конкурентноспособность и гений. – М., 2001. – 101-129 б
5. Злотин Б.Л., Зусман А.В. бәсекке қабілеттілік туралы ойлар М., 2002

ӨОЖ 373.13:51(574)

ЗАМАНАУИ БІЛІКТІ МАМАН ДАЙЫНДАУДАҒЫ ОҚУ ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ РӨЛІ

Сейтова С.М.¹, педагогика ғылымдарының докторы, профессор м.а.,

Кожашева Г.О.¹, педагогика ғылымдарының кандидаты, профессор м.а.

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған қ.

E- mail:s.m.seitova@mail.ru, kozhasheva_gulnar@mail.ru

Мақалада заманауи оқу құралдарын дайындауда оқу үрдісін технологиялық тәсіл негізінде жобалаудың принциптерін басшылыққа алынуы негізделінген түйінді ойлар айтылған.

Кілт сөздер: оқу әдебиеті, оқу үрдісін жобалау

В статье приведены обоснования подготовки учебных пособий основанных на принципах проектирования учебного процесса на основе технологического метода.

Ключевые слова: учебная литература, государственный стандарт образования, технология, принципы проектирование учебного процесса.

The article provides the rationale for the preparation of teaching aids based on the principles of designing the learning process on the basis of the technological method.

Key words: educational literature, designing the educational process

«Мақсатқа жету үшін біздің санамыз ісімізден озық жүруі, яғни одан бұрын жаңғырып отыруы тиіс.»

Н.Ә.Назарбаев

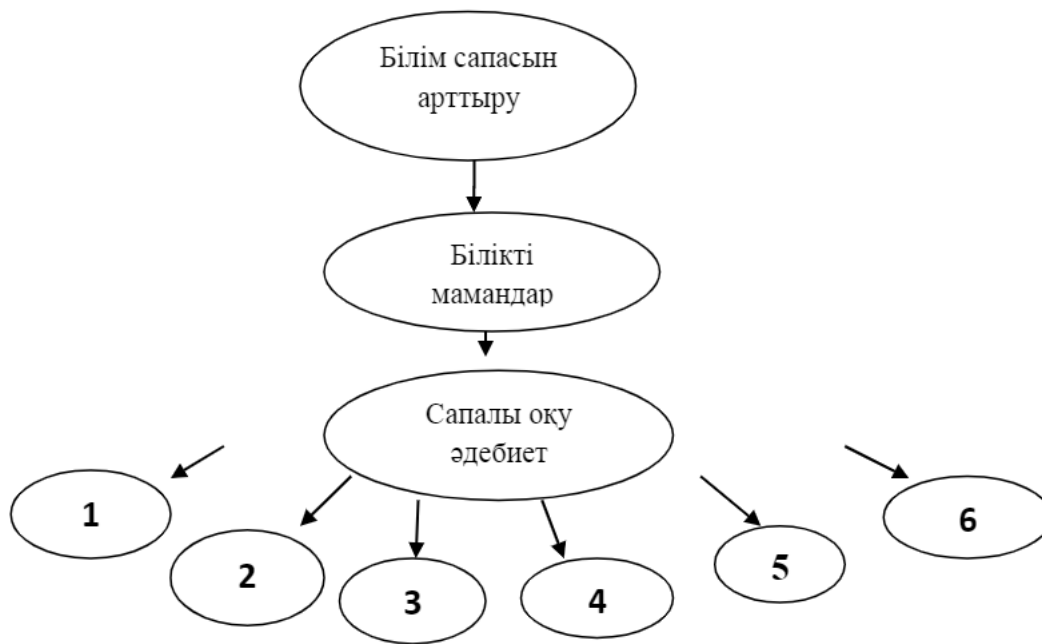
Кіріспе. Елбасы Нұрсұлтан Әбішұлы Назарбаевтың «Болашаққа бағдар: Рухани жаңғыру» бағдарламалық мақаласында нақты алты бағыт көрсетілген. Ондағы «Білімнің салтанат құруы» бағытында білімді бәрінен биік қоятын ұлт қана табысқа жетеді, білімді, көзі ашық, көкірегі ояу болуға ұмтылуымыз керек делінген.

Білімді жоғары, әрі сапалы деңгейге көтеріп, жаңаша мазмұнға серпінді жетістіктерге жеткізу білім беру салаларының қазіргі таңдағы басты міндеті.

Ал білім сапасын арттыруға тікелей әсер ететін төмендегідей факторлар бар:

- а) білікті маман дайындау;
- ә) сапалы оқулықтар мен оқу- әдістемелік
- б) оқу процесінің техникалық жабдықталуы;
- в) оқытудың қолданбалық бағытын күшейту т.с.с.

Төмендегі 1 суретте білім сапасын арттырудың негізгі шартының туындауы көрсетілген.

1-сурет. Білім сапасын арттырудың негізгі шарты.

Білім сапасын арттырудың бірінші шарты білікті мамандар дайындау. Мамандардың біліктілігі сапалы типтік оқу бағдарламаларына, соған сәйкес берілетін материалдар мазмұнына, оқулықтар мен оқу-әдістемелік құралдардың жеткіліктілігіне, техникалық құралдарға байланысты. Білікті кәсіби мамандар – жоғары оқу орындарында дайындалады.

Болашақ мамандар бойына білімді, біліктілікті сапалы оқулықтар арқылы сіңіреді. *Оқулық* - Білім және Ғылым Министрлігі және оқу-әдістемелік кеңес шешімдерімен ресми түрде арнаулы бекітілген мемлекеттік жалпы білім беру стандартының типтік оқу жоспарының, типтік оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес оқу пәнінің немесе оның тарауының жүйелі түрде баяндалуын қамтитын оқу басылымы.

Онда дидактиканың талаптарын, бағдарламада тағайындалған оқу мақсаттарына сәйкес оқу пәнінің толығырақ, нақты жүйеленген материалдары келтіріледі. Оқулықта оқу бағдарламасында қарастырылған заманауи деңгей көлемінде ғылыми білімдер негізі беріледі. *Оқулықтың атқаратын функциялары:* ақпараттық функция; оқу-танымдық іс-әрекеттерді басқару функциясы (кредиттік оқу жүйесін енгізуге байланысты күшейе түседі); оқытуды ынталандыру және мотивациялау функциясы; білім, білік, дағдыларды және құзыреттіліктерді өзіндік бақылау және диагностикалау функциясы; басқа кітаптармен, оқу-әдістемелік қамтамасыздандыру құралдарымен үйлестіру функциясы; білімгерлер мен оқытушылардың еңбек шығынын оңтайлы реттеу функциясы; тәрбиелік функциясы.

Педагогикалық әдебиеттерде оқулықтардың функциялары келесідей бөлінеді:

ақпараттық – оқулық ғылым негізін береді, өзіндік іс-әрекетті ұйымдастыруға, білім көлемінің ұлғаюына мүмкіндік туғызады; *бақылау - түзету* – оқу барысын тексеру және түзету; *мотивациялық* – пәнді оқып - үйренуге ынталандыру.

Олай болса білім сапасын арттырудың негізгі шарты сапалы оқулықтарда деген ой туындайды және ол бүгінгі таңда өзекті.

Сондықтан біздің зерттеу жұмысымыздың мақсаты сапалы оқу әдебиетінің білім беру процесіндегі орнын, олардың қажеттілігін, түрлері, дайындаудағы мүмкіншілік пен ерекшеліктерін, қойылатын талаптарды негіздеу.

Негізгі бөлім

Сапалы оқу әдебиетін дайындауда біздің ойымызша пайда болатын 6 мәселеге тоқтап кетелік.

1. Білім берудің қандай саласында сапалы оқу әдебиеті дайындалады?

Кез келген елдегі білім беру жүйесі-қоғамның әлеуметтік- экономикалық және мәдени дамуына ықпал етуге бағытталған, себебі мектеп, жоғарғы оқу орны болашақта қоғамның экономика, мәдениет, саяси өмір саласында белсенді қызмет ететін адамдарды дайындайды. Яғни білім берудегі негізгі буындар- мектеп, жоғарғы оқу орындарының рөлі өте маңызды.

Қазіргі таңда жоғарғы білім беру жүйесіндегі негізгі мәселелердің бірі – білімгерлерді оқу әдебиетімен қамтамасыз ету. Сондықтан профессор – оқытушылар құрамы дайындаған оқу әдебиеттері де жоғары деңгейде болуы қажет.

2. Сапалы оқу әдебиетінің оқыту процесіндегі орны қандай?

Жоғары мектепке арналған оқу және оқу-әдістемелік әдебиеті білімгерлердің мемлекеттік жалпыға міндетті жоғары /жоғары оқу орнынан кейінгі мамандық стандартында қарастырылған ғылыми көзқарасын шынықтыруды, жүйелендірілген материалды, дәл және тексерілген ережелерді қамтуды, оларды түсінікті формада баяндауды қамтамасыз етуі керек.

Оқу орындарын сапалы оқулықтармен жарактандыру жайы бүгінгі күні мамандар тарапынан төменгі дәрежеде деп бағалануда. Төменгі дәрежеде жарактандырудың себептерінің бірі оқу құралдарының өндірісі мен олармен оқу орындарын жабдықтау бағытында мемлекет тарапынан бірыңғай саясаттың жоқтығында. Ал, оқулықтардың жетпеуі білімгерлердің сапалы білім ала алмауының бірден – бір себебі. Бүгінгі таңда қазақ тілінде салалы мамандықтарға арналып жазылған оқу әдебиеті әлі де жеткіліксіз.

3. Сапалы білім алу үшін оқу әдебиетінің қажеттілігі?

Білімгерлерді оқулықтармен, оқу-әдістемелік құралдармен қамтамасыз ету-сапалы білім алудың негізгі шарты.

Жаңа оқулықтар мен оқу құралдарын дайындауды зерттеуге әкелетін мәселерді атап өтелік:

- білімнің мақсаттық компонентінің өзгеруі (мемлекеттік стандарттың енгізілуі);
- білім мазмұнының өзгеріп отыруы;
- білім мазмұнының жаңаруы;
- білімнің ізгілендірілуі;
- оқытуды жалқылау, соның салдары ретінде көпдеңгейлі оқулықтарды дайындау қажеттілігінің туындауы;
- білімнің барлық салаларының компьютерлендірілуі және ақпараттандырылуы, яғни дидактикалық үрдісті басқарудағы мүмкіндіктердің өсуі;
- жаңа оқу әдебиетін дайындаудағы жүйелік және оны технологияландыру.

4. Сапалы оқу әдебиетін дайындаудағы ерекшеліктер

Заманауи талаптарға сай оқулықтарды даярлау керек екендігіне көзіміз жетті. Мұндай оқулықтарды даярлауға педагогикалық технология арқылы шығуға болады – дейді В.М.Монахов, өйткені олардың негізін оқытушының өзі дайындаған дидактикалық модульдер қалайды. Әр мұғалім және оқытушы “шашыраңқы” әдістемелік білімнің иесі болып табылатын, оқу құралдарын даярлауға мұғалімдер мен оқытушылардың кеңінен пайдалану керек.

Бұл тұжырымдама өте маңызды әдістемелік принцип – оқушылардың педагогикалық кәсіпкерлігіне сену принципімен тығыз байланыста. Оқу үрдісін технологиялық тәсіл негізінде жобалауда мұғалімдердің және оқытушылардың әдістемелік жұмысының негізгі тұрғысы – дидактикалық модулдерді дайындау және оларды әріқарай дамыту мен әдістемелік байытуға қатысты. Дидактикалық модулдер келешекте оқытушыға арналған оқулықтардың негізі болады. Технологияландыру іс-әрекеттердің нәтижесінде технологиялық карталар атласы жасалады да технологиялық (дидактикалық) модулді жобалау мәселесіне көшеді.

Технологиядағы қойылған мақсатқа жету жолдарын әр оқытушы өз еркімен іздейді және оны нақтылы аудиторияда іске асырады. Сондықтан, әр сабақтың ақпараттық картасында (САК) оқытушы мынадай мәселелерді жоспарлауы керек: сабақтың мақсатын, сабақ кезіндегі студент пен оқытушының әрекеттерін, сабақты өткізу түрінің оқу-танымдық құрылымын. Оқытушы өз тәжірибесіне сүйеніп, әр қойылған мақсатқа жетудің тиімді жолдарын, әдістемесін анықтайды.

Жоғары оқу орындарында математиканы оқыту үрдісін осы технология бойынша жобалау кезіндегі САК - ын жасарда мынадай екі бөлікті қатар құрастыру керек деп есептейміз. Біріншісі - студентке түсінікті болатындай етіп жазылған сабақтың мазмұны. Егер ол сабақ - лекция болса, онда теориялық материалдар мазмұны, ал практикалық сабақ болса - теориялық материалды меңгеру үшін қажетті есептер жинағы. Екіншісі - сол мазмұнды студентке меңгерту жолдары, яғни оқу үрдісін ұйымдастырудың әдістемесі жазылуы керек. Сонымен, САК - да әр сабақтың басынан аяғына дейінгі жүргізілу барысы (сценарийі) толық жазылуы керек. Осылайша дайындаған САК - мен сабақ өткізгеннен кейін оқытушы өз жобасына талдау жасайды. Сонда САК - лар жиынтығы бізге дидактикалық модульді (ДМ) береді, яғни:

$$DM = 1.CAK + 2.CAK + 3.CAK + \dots + n.CAK.$$

Қорыта келе, дидактикалық модул дегеніміз студентке арналған оқулық пен оқытушыға арналған әдістемелік құралдың бірігуі.

Оқытушының күш жігері әдетте сырт біреудің жазған кітабы бойынша сабақ өткізіп, оны өз мақсатына бейімдеуге жұмсалады және сол кітап бойынша сабақ өткізу әдістемесі оқулық түрінде көбінесе жоқ болады. Сондықтан оқытушы сабақ өткізу мәселесін не әртүрлі жерден іздейді, не тек өз тәжірибесіне сүйенеді. Бұл жұмыстар оқытушының шығармашылық қызметін байытуға әсері зор.

5. Сапалы оқу әдебиетінің түрлері.

Оқытуда негізгі оқу құралдарының бірі оқулықтар және оқу құралдары.

Оқулық - Білім және Ғылым Министрлігі және оқу-әдістемелік кеңес шешімдерімен ресми түрде арнаулы бекітілген мемлекеттік жалпы білім беру стандартының типтік оқу жоспарының, типтік оқу бағдарламасының талаптарына сәйкес оқу пәнінің немесе орың тарауының жүйелі түрде баяндалуын камтитын оқу басылымы.

Оқулықта материал тарау, параграф, тақырыптар бойынша баяндалады. Материалды меңгеруді жеңілдету үшін келесі түрдегі иллюстрациялар беріледі: суреттер, карталар, сызбалар, графиктер, схемалар, кестелер. Хабарлаушы материалдан басқа, оқулықта оқып үйренушіге білімді игеру және жүйелеуге көмек ретінде сұрақтар мен тапсырмалыр келтіріледі; кейде өз бетінше білім алушыларға әдебиеттер көрсетіледі.

Оқулықтар төмендегідей классификацияланады:

- практикумдар (практикалық тапсырмалар және олардың шешулері келтірілген жаттығулар бойынша білімгерлердің сол және сол сияқты практикалық әдістермен білімдерін бекітуге мүмкіндік беретін басылымдар);

- хрестоматиялар (тақырып бойынша ақпарат өте кең көлемде баяндалған, әртүрлі түсініктемелермен, иллюстрациялармен толықтырылған басылым);

- сөздіктер, анықтамалар және энциклопедиялар (білімгерлерді оқып-үйренетін тақырып бойынша түрліше бейнеде, кең көлемде әртүрлі фактілермен танысуға мүмкіндік беретін ақпараттардан тұратын басылым).

Оқулықтардың, ережеге сәйкес, беттер саны көп болады, бірнеше жүздеген, кей жағдайларда сериямен жарық көреді.

Оқу құралы – басылымның ресми түрде бекітілген түрін толықтыратын немесе дербес алмастыратын оқулық. *Оқу құралының әрбір тарауы пән бойынша білімдерді меңгеруге көмек ретінде көмекиші сипаттағы тапсырмалар және/немесе бақылау сұрақтарымен қамтамасыз етіледі.* Әдетте оқу құралы оқулыққа көмекші ретінде жарияланады. Сонымен қатар оқу құралы:

- уақытша пән бойынша ҚР БЖҒМ шешімімен ұсынылған оқулық болмаған жағдайда, әрі мамандықтың мемлекеттік стандартының өзгеруі және жаңа пәннің оқу жоспарының пайда болуы салдарынан негізгі оқу басылымы бола алады;

- пән бойынша таңдау компонентіне кіретін негізгі оқу басылымы бола алады.

Оқу құралының оқулықтан өзгешелігі мынада: онда тек қана апробацияланған жалпыға танылған білімдер мен ережелермен қатар қандай да бір проблеманы шешуде әртүрлі көзқарастарды көрсететін даулы сұрақтар да енгізіледі.

Оқу құралдары былайша классификацияланады:

- әдістемелік ;
- көрнекілік;
- конспектілік;
- каталогтық ;
- иллюстрацияланған көздер(атластар, үлгілер).

Көрсетілген әрбір түр білімгерлерге тақырыпты игерудің нақты әдісін табуға мүмкіндік береді. Осылардың ішінде құрылымы және ақпараттарды мазмұндау әдісі жағынан әдістемелік құрал оқулыққа көбірек ұқсайды. Көрнекілік және иллюстрацияланған көздер тақырып бойынша пайдалы визуализациялы әртүрлі фактілерден тұрады. Конспектілер оқылатын тақырып бойынша негізгі фактілерді барынша кең көлемде меңгеруді, каталогтық-зерттелінетін бағыт бойынша білімнің жаңа көздерімен қамтамасыз етеді.

Жоғарыда қарастырылған оқу басылымдарынан басқа оқу-әдістемелік құрал, әдістемелік әдебиеттер, әдістемелік ұсыныстар да оқу құралдарына жатады .

Оқу әдістемелік құрал-оқу пәнін, оның тарауларында, бөлімдерінде қарастырылатын материалдарды оқып үйрену әдістемесінен тұратын оқу баспасы.

Әдістемелік әдебиет - пәнді оқып-үйренуге, яғни өзіндік, курстық жұмыстарға, дипломдық жобаларға, зертханалық, іс-тәжірбиелік сабақтарға әдістемелік нұсқауларды, семинар сабақтарының жоспары , есептік –графикалық тапсырмаларға нұсқаулықты , пән бойынша иллюстративті материалдарды қамтиды, бірақ авторлық құқығы мен оқу – әдістемелік кеңес грифі болмағандықтан ресми басылым бола алмайды.

Әдістемелік ұсыныстар –оқытушыларға немесе мамандарға, оқып –үйренушілерге өздерінің іс –әрекетінде пайдалануға арналған оқу –әдістемелік басылым, бірақ авторлық құқығы мен оқу –әдістемелік кеңес грифі болмағандықтан ресми басылым бола алмайды.

б. Сапалы оқу әдебиетіне қойылатын талаптар.

Оқулықтарға келесідегідей талаптар қойылады:

- оқулық тілі оқып үйренушіге түсінікті және қарапайым болуы;

- оқулық оқу бағдарламасы негізінде құрастырылуы;

- оқулық материалы жүйелі, логикалық баяндалуы;

- оқулық қазіргі ғылымның даму деңгейін бейнелеуі;

- оқулықта дәл тұжырымдамалар, негіздеулер, ережелер және еске сақтауға тиістілерін бөліп алып көрсетілуі ;

- кредиттік оқу жүйесіне сәйкес оқулықта әрбір параграфтан кейін оқып - үйренушінің өз білімінің тексеруге арналған бақылау сұрақтары, тапсырмалар (саны 30- дан 120 тапсырмаға дейін) берілуі;

- оқулықта қазақ, орыс, ағылшын тілдерінде отандық және әлемдік әдебиеттер көрсеткіші құрастырылуы, сонымен бірге алдағы уақытта берілген пән бойынша терең және өз бетінше жұмыс жасауға мүмкіндік беретін ғаламтор ресурстары келтірілуі;

- оқулықта сапалы иллюстрациялар болуы;
- оқулық санитарлық – гигиеналық талаптарға сәйкес дайындалуы (шрифт, түптелуі) тиіс.

Ғылыми – әдістемелік талаптар:

- мазмұн көлемі, оның жеткіліктілігі мен толықтығының оңтайлы болуы. Мазмұн көлемі (3 кредит үшін кем дегенде оқу мәтіні 4 б. т);
- жаңалығы (ғылыми – техникалық прогресстің дамуы білім беру мазмұнын жаңартуды талап етеді. Оқулықтарды лицензиялау ережелерін өзектендіруде әлеуметтік-гуманитарлық пәндерге 5 жыл және жаратылыстану пәндеріне 10 жыл қарастырылады);
- жекелей-бағдарланған, құзыреттілік тәсіл ескеріледі;
- МЖББ стандартына және типтік оқу бағдарламасына сәйкестігі;
- құрастырылу әдістерінің өзіндік ерекшеліктері мен жаңалығы (диалогтық/білімгерлерге үндеу, әртүрлі көзқарастарды ұсыну, көріністердің, процесстердің күшті және әлсіз жақтары және т.б) проблемалық, рефлексивтік (ойлауды жетілдіру, өзіндік бақылау, өзіндік талдау, білімгерлердің өзін-өзі бағалауы, процесстерді, көріністерді және т.б өзіндік бағалау жүйесін өңдеу) практикалық –бағдарлылық және т.б.

Оқу құралына қойылатын негізгі талаптар:

1. Оқу құралына келесі міндетті элементтер: мазмұны, кіріспе, қорытынды, анықтама-библиографиялық ақпарат болады.
2. Кіріспе келесі аспектілерден тұрады:
 - басылымның мақсаты, оның оқу бағдарламасына сәйкестілігі;
 - оқырманның мекен-жайы;
 - оқулық басылымының түрі, пәні бойынша басқа да оқу басылымдар жүйесінде алатын орны, өзектілігі, жаңашыл дәрежесі, авторлық концепсиясының ерекшеліктері;
 - оқу құралының оқу үрдісінде пайдалануы жөніндегі әдістемелік ұсыныстар;
 - оқу құралы құрылымының жалпы сипаттамасы, басылымның қолдану аппаратының тиімділік ерекшеліктері (дидактикалық, библиографиялық, анықтамалық және т.б.).
3. Оқу құралының мазмұны мамандықтың жұмыс жоспарына және пән бойынша бекітілген оқу бағдарламасына сәйкес келуі тиіс. Мәтіннің негізгі бөлімінің тақырыптары (бөлімдер, тараулар, параграфтар) оқу материалын баяндау логикасына және оқу пәнінің тақырыптық жоспарына сәйкес болуы керек.
4. Тақырыптық бөлімдер оқу материалының бөлімдерін жалпылайтын және білімгерлер өз-өзін бақылайтын дидактикалық аппараттар (бақылау сұрақтары, мысалдар, жаттығулар, есептер, тесттер) қорытындысынан тұру қажет.
5. Анықтамалар мен тұжырымдамалар жалпылай қабылданған ғылыми терминологияға сәйкес болуы тиіс; оқу материалының баяндалу тізбектілігі «қарапайымнан күрделіге» принципін сақтауы тиіс.
6. Қорытынды оқу материалын жалпылау функциясын атқарады және келесі аспектілерден тұрады:
 - негізгі қорытындылар,
 - шешілмеген және қиынырақ шешілетін мәселелер сипаттамасы,
 - алдағы уақытта пәнді өз бетінше оқып- үйренуге ұсыныстар,
 - пәннің даму перспективалары (ғылым саласында).

Қорытынды. Сонымен біз заманауи талаптарға сай оқу әдебиетін дайындау мәселесін жаңа педагогикалық технологияларды қолдану арқылы шешу қажет деп түйіндедік. Ал жаңа технологияның артықшылығы, сабақ беріп жүрген пән бойынша күнделікті өзінің еңбек жемісінді тек өзін емес, басқанын да көруіне мүмкіндік жасайтындығында. Дидактикалық модул бір рет жазылып, үш - төрт жыл соның көмегімен сабақ өткізіліп, сұрыпталғаннан кейін ғана оқулық ретінде баспаға ұсынылса, қазақ тіліндегі оқулықтар тапшылығы болмас еді; оқытушылардың тәжірибесі кең тарар еді, жас маман - оқытушыларға таптырмайтын әдістемелік құрал болатын еді. Оқу үрдісін технологиялық тәсіл негізінде жобалаудың принциптерін басшылыққа алып жасалған оқу құралдарының мысалы ретінде С.М.Сейтованың «Мектеп курсындағы мәтінді есептер моделі»

және «Математика бастауыш курсының негіздері», Г.О.Кожашеваның "Аналитикалық геометрия және сызықтық алгебра", «Дифференциалдық геометрия есептері мен жаттығулары», «Конструктивтік геометрия негіздері» және «Жоғары математиканың есептері мен жаттығулары» атты оқу құралдарын келтіруге болады.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Сеитова С.М. Оқу – тәрбие жүргізу жүйесіндегі жаңа технологиялар//«Ұлт тағылымы», №4, Алматы, 2006 ж. 41-43 бет
2. Сеитова С.М. Бүгінгі мектеп-ертенгі ел болашағы// Материалы республиканской научно-практической конференции Перспективы развития педагогики, психологии и обновленного образования», Талдықорған 2018 г. 316-321бет
3. Кожашева Г.О. Жаңа оқулықтар мен оқу құралдарын дайындауға қатысты пікір// Жас ғалымдар –Қазақстан тәуелсіздігінің 10 жылдығына» атты халықаралық ғылыми конференцияның еңбектері. Алматы, 2001ж., 698-700 бет
4. Кожашева Г.О. Оқу үрдісін технологияландыру негізінде студенттердің оқу біліктері мен дағдыларын қалыптастыру. Халықаралық ғылыми-практикалық конференциясының материалдары. Талдықорған, 2002 ж., 96-99 бет
1. Сеитова С.М., Кожашева Г.О. т.с.с. Ғылыми және оқу әдебиетін дайындауға әдістемелік нұсқаулар. Талдықорған, 2018. 102 б., ISBN 978-601-216-480-0

ӘӨЖ 378.147.2:811.112.2

ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ УАҚЫТ, КЕҢІСТІК, ӨЛШЕМ КАТЕГОРИЯЛАРЫН ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ АСПЕКТІНДЕ ТАЛУ

Токтанова Ә.К.¹ пед.ғыл.магистры, оқытушы, Уалиева С.А.¹ пед.ғыл.магистры, аға оқытушы, Чинибаева К.М.¹ аға оқытушы

I. Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті,¹ Талдықорған қаласы

Assel_miledi83@mail.ru

В этой статье рассматриваются роль и значение категории времени, пространства и измерения в казахском языке, а также их применение в философии и культурологии.

Ключевые слова: пространство, время, измерение, сознание, движение, мировоззрение, культура

Бұл мақалада қазақ тіліндегі уақыт, кеңістік, өлшем категорияларының рөлі мен мәні, сонымен қатар философия және мәдениеттану ілімдеріндегі қолданысы қарастырылады.

Кілт сөздер: кеңістік, уақыт, өлшем, сана, қозғалыс, көзқарас, мәдениет

This article discusses the role and importance of the category of time, space and measurement in the Kazakh language, as well as their application in philosophy and cultural studies.

Key words: space, time, measurement, consciousness, movement, worldview, culture

Қозғалыстағы заттармен неше түрлі үрдістер уақыт, кеңістік, өлшем шеңберінде өтіп жатады. Философиялық тұрғыдан алғанда уақыт – дүниедегі болып жатқан оқиғалардың бірінің соңынан екіншісінің келуі. Кеңістік деп заттар мен құбылыстардың бірінің жанында бірінің орналасуын айтамыз. Ал өлшем – белгілі бір сапаның шеңберіндегі әртүрлі сандық өзгерістердің бірлігі. Кеңістік пен уақыттың табиғаты жөнінде сонау көне заманнан бастап осы уақытқа дейін екі көзқарас қалыптасты. Олар: субстанциализм – кеңістік пен уақытты дүниенің алғашқы негіздерінің бірі ретінде қарайды және релятивизм (салыстырмалы) – кеңістік пен уақыт қозғалып жатқан неше

түрлі материалдық объектілердің формалары, соған бағынышты.

Бірінші көзқарастың негізін салған көне грек философы Демокрит болды. Ол өзінің атомистік ілімінде дүниенің алғашқы негізін құрайтын екі бастаманы мойындайды: оның бірі көзге көрінбейтін атомдар және бос кеңістік. Атомдар сол кеңістікте құлдырап келе жатып бір-бірімен соқтығысып, табиғаттың заттарын тудырады. Яғни, кеңістік – субстанциялық алғашқы негіздердің бірі.

Сол заманның ірі ойшылы Эмпедокл бұл пікірге қарсы шықты. Яғни, оның пікірінше, бос кеңістік жоқ.

Орта ғасырдағы ойшылдар уақыт пен кеңістікті Құдайдың жасампаздық іс-әрекетіне теңеді. Дүние өтпелі болып, кеңістік пен уақытта берілген, тек құдай ғана мәңгілік, олардан тыс жатыр. Олардың ойынша адамдардың өмірі мен жүріс-тұрысы әрқашан белгілі бір өлшемге негізделіп отыруы қажет.

Уақыт, кеңістік, өлшем категорияларын философияда қарастырған ғалымдар: Аристотель, Аврелий, Исаак Ньютон, Иммануил Кант, Эдмунд Гуссерль және тағы басқалар.

Адамның биологиялық өмір сүру ұзақтығына әлеуметтік факторлар өзінің зор әсерін тигізеді. Мысалы, алғашқы қауымдық қоғамдағы адам өмірінің орташа ұзақтығы 25 жылдай болса, дамыған елдердегі көрсеткіш 75-80 жылға дейін жетеді. Ал өмір сүру кеңістігіне келер болсақ, адам өзінің сапалы іс-әрекетінің негізінде жер бетіндегі барлық аймақтарды игерген. Бүгінгі таңда адам аяғы баспаған жер жоқ деуге болады. Биологиялық уақыт организмнің өмір сүруінің әр сатысында соған сәйкес өзгеріп отырады. Адамның жас кезінде организмдегі «сағат» айнала қоршаған уақыттан гөрі тезірек өтеді де, психологиялық тұрғыдан келгенде адам өмірі баяу өтіп жатқан тәрізді болады. Кәрілік келіп, организм қартайған кезде оның «сағаты» жоршаған ортадағы уақыт ритмінен қалыңқырап, психологиялық тұрғыдан алғанда, өмір зымырап тез өтіп бара жатқандай әсер тигізеді.

Уақыт, кеңістік және өлшем - адам өміріндегі философиялық ұғымдардың ең негізгісі болып табылады. Уақыт категориясы ғылымның философия, тіл білімі, мәдениеттану салаларының зерттеу нысаны.

Философтардың көбісі уақытты субъектілік феномен ретінде қарастырады. Психологиялық уақыттың анықтамасы адамның танымына қатысты көрсетіледі:

Өткен шақ	—————→	адамның есі
Осы шақ	—————→	ұғым
Келер шақ	—————→	елестету

Яғни, өткен шақ адамның еске түсіруі арқылы, осы шақ ұғым арқылы, ал келер шақ жоспарлау, елестету арқылы анықталады.

Уақытты субъективті түрде бағалау адамның сезімі мен эмоциясына негізделеді. Соған қатысты уақыт тез немесе баяу өтуі мүмкін.

Философ Кант уақыт пен кеңістікті адам сезімі мен эмоциясының жемісі деп анықтама берді. Кеңістік – адамның ішкі сезімінің, уақыт – сыртқы сезімінің формасы.

Уақытты неге сезімнің формасы дейміз? Бұл сұраққа жауап табу үшін ең алдымен уақыттың сандық және сапалық қасиеттерін анықтау қажет. Уақыттың сандық қасиетіне сағатпен өлшейтін мөлшерін жатқызамыз. Уақыттың метрикалық қасиетіне қарағанда оның сапалық қасиеттері неғұрлым тұрақты. Уақыттың негізгі сапалық қасиеттерін төмендегідей анықтаймыз:

- Бірқалыптылық: уақыт шынайы өмірде өтіп жатады, ол асықпайды, немесе баяулап қалмайды, бірқалыпты өтеді.

- Бірбағыттылық: уақыт өткен шақтан болашаққа қарай жүреді.
- Сызықтық: уақыт ағымы өз-өзімен қиыспайды.
- Қайталанбаушылық: уақыт қайтып келмейді.
- Себеп-салдармен байланыс: даму кезеңі мен уақыт байланысты.
- Өзгермеушілік: өткен уақытты өзгерте алмаймыз.
- Қозғалыспен байланысты: уақыт тоқтамайды, қозғалып отырады.

Талдау көрсеткендей уақыттың әр қасиеті оның әртүрлі концепцияларына қатысты қолданылады.

Уақыт жылжыған сайын сағат түрлері де өзгеріп, оның әлеуметтік бағыты да өзгеріске түсе бастайды. Зымырап жатқан осынау уақыт туралы да философиялық пайымдауларды көп айтқан

казактың ұлы ойшылы, философ – Шәкәрім Құдайбердіұлы болды. Ол XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басындағы әдеби, рухани дамуда, прогресшіл ой пікірлердің қалыптасуында, казак мәдениеті мен философиясының тарихында зор үлес қосқан зиялы адам. Оның уақыт туралы: «...табиғат құбылады, жаңбыр жауады, тау басын мұз шалады, көктемде еріп сай-сай, жылға-жылғадан бұлақтар сылдырлай ағады, бұлақтар жиналып, өзенге, өзендер жиналып, теңіз, мұхиттарға құяды. Ондағы су буланып, қайтадан жауын-шашын, қар болып жерге, тауға түседі. Мұның бәрі – қозғалыс. Дүниедегі құбылыстардың қай-қайсысы да шексіз. Өмір бір орында тоқтап тұрмайды, өзгереді, дамиды, өледі. Уақыт алға жылжыған сайын жас келіп адам қартайды, орнына жаңа ұрпақ дүниеге келеді. Мәңгілік, тіпті бүкіл дамудың кілті болып табылатын қозғалыстың өзі де уақыт аясында өтеді...»-деген пікірі «Тұрақсыз шыр айналған дүние» деген философиялық тұжырымындамасында айтылған.

Уақыт туралы жазушы Әбіш Кекілбаевтың: «Уақыттың жалғыз өлшемі бар, ол-адам ғұмыры» деген ойлы сөзі бар. Адам өз ғұмырындағы болып жатқан жайттарды өз пайымдауынша, өз сезінуімен өлшейді. Бұл мәселе философия - мәдениеттану - психология арақатынасы арқылы анықталып тұр. Мысалы, ХҮІІ-ХҮІІІ ғасырларда казак халқының басынан өткен ірі-ірі оқиғалар болды. Соның бірі – жонғар шапқыншылығы. Осындай ел басына туған қиыншылық халықтың сезіміне үлкен әсер етті. Бұл ауыр оқиға казак тарихында «Ақтабан шұбырынды, Алқакөл сұлама» деген атпен қалды. Мұның мәнісі: атамекен, мал-мүлкінен айырылып аш-жалаңаш босқан ел шұбыра-шұбыра табаны ағарып, азып-тозды деген сөз. Осындай қиын шақта еркіндікті аңсап, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған тыныш күнді арман еткен халық сезімін, қайғы-қасіретін Қожаберген жырау «Елім-ай» әнімен зарлы, мұңды етіп біздің заманымызға жеткізді.

Өлшем – заттың, нәрсенің сапалық және сандық сипаттарының диалектикалық бірлігін көрсететін философиялық категория. Диалектика теориясында өлшем оның негізгі заңдарының бірі болып табылатын сандық өзгерістердің сапалық өзгерістерге және керісінше, сапалық өзгерістердің сандық өзгерістерге өту заңының құрамына енеді. Бұл заңбойынша, қандай да болмасын объектінің сапасы мен сандық сипатының арасында терең байланыс бар. Өлшем берілген сапаның өзін сақтай отырып, сандық өзгерістердің шегін білдіреді. Бұл шектен асқанда объект сапалық өзгеріске ұшырайды, ал сапаның өзгеруі, жаңа сапаға өтуі өз кезегінде сандық өзгерістерге жетелейді. Сондықтан Гегель өлшемді “сандық сапа” немесе “сапалық сан”, яғни сапа мен санның бірлігі деп анықтаған.

Антикалық философияда өлшемді адам танымындағы біртұтас ұғым деп қарастырған. Мұндай тұжырымның авторлары – Аристотель және Платон. Аристотельдің ойынша біртұтастық ұғымы кез-келген заттың мөлшерінің алғашқы өлшемі сол заттың көлемінің көрінісі болып табылады. Көптеген философтар өлшем туралы ой қозғаған. Клеобул: «Өлшем бәрінен де пайдалы». Солон: «Барлық зат мөлшерінің шегі бар». Фалес: «Өлшемді бақыла», Питтак: «Әр нәрсенің өлшемін біл».

Г. Гегель «Логика ғылымы» еңбегінде: «...барлық нәрсенің өлшемі болуы керек, себебі, әр нәрсеге жаратушы арқылы шек қойылған» - дейді.

Өлшемнің адам танымына қатыстылығын мына сызбанұсқадан көре аламыз:

Өлшем → ақпарат → болмыс

Әлемдік өлшем – дүние болмысы мүмкіндіктері туралы ақпараттың матрицасы. Яғни, әлем өз мүмкіндіктері жайлы адам танымына ақпарат беріп отырады. Сол ақпаратты талдау нәтижесінде өлшем белгіленеді.

Философ Протагор «Барлық заттың өлшемі - адам» деген тұжырым айтқан. Ол өзінің осы пікірін былай түсіндіреді: «Әр заттың өлшемі мен үшін қандай болып көрінсе ол шынында сондай мөлшерде болады». Яғни, оның пайымдауынша, өлшем де уақыт пен кеңістік сияқты адам сезімі арқылы анықталады.

Уақыт, өлшем, кеңістікті тану әр мәдениетте әртүрлі көрініс береді. Себебі, бүгінгі таңда мәдениет полихронды (адамдармен, отбасымен қарым-қатынас) және монокронды (жеке жетістіктер, жұмыста берілген тапсырманы орындау, құжаттармен жұмыс) болып екі түрде қарастырылады. Монокронды мәдениет өкілдері (Батыс Еуропа, АҚШ) уақытты алдын ала жоспарлауды әдетке айналдырған. Швейцарлықтардың, неміс, швед, американдықтардың өте дәл

уақытпен жүретін, яғни, ешқашан кешікпейтін дәлдік қасиеттері олардың діни еңбек этикасымен байланыстыруға болады. Батыс Еуропа мен көне Ресей тұрғындарының түсінігінше еңбек ұғымы құдаймен тікелей байланысты болған. Олардың ойынша уақыт – құдайдың берген капиталы. Оны адамдар дұрыс пайдаланып, сақтай білуі керек. Көне мәдениет өкілдерінің осы түсінігінің көріністері бүгінге дейін сақталған. Полихронды мәдениет өкілдері (Оңтүстік Еуропа, Латын Америкасы, Африка және шығысбия елдері) үшін жұмыс тек өмір сүру үшін қажетті мүмкіндік ретінде жоспарланған. Олар жұмысты ешқашан қатал тәртіппен орындамаған.

Батыс елдерінің уақыт пен кеңістікке монохронды қатынасы полихронды мәдениеттің менеджер өкілдері үшін үлгі болды. 1980 жылдың соңында жғалымдардың жүргізген сауалнамасы нәтижесі бойынша Бразилия, Мавритания және Оңтүстік Кореня елдеріндегі «уақыт-ақша» ұғымы Батыс Еуропаға қарағанда басымырақ мәнге ие болғанын байқаймыз. [1; 67].

Қазақ халқы полихронды мәдениет өкілдеріне жатады. Себебі, халқымыздың мінезіне тән ерекше қасиет – рухани, әрі адамгершілік құндылықтарды жоғары бағалау.

Әлемнің тілдік бейнесін танудағы негізгі ұғым мен түсініктің бірі уақыт пен кеңістік категориясы. Уақыт пен кеңістіктің болмыспен және бір-бірімен байланысы жөніндегі қағидаға ғалымдар ерте кезден бастап-ақ ерекше назар аударып, ежелгі грек оқымыстыларының философия, физика, математика, логика, астрономия және тіл білімі саласындағы көзқарастарынан бастап, қазіргі ғылымдағы жетекші идеялардың біріне айналып отыр.

Идеалист философтар (Беркли, Юм, Кант және Гегель) кеңістік пен уақыт объективтік шындық екенін теріске шығарады. Олар уақыт пен кеңістікті адам санасындағы өмір сүретін немесе сана арқылы өмір сүретін, рух жаратқан нәрсе деп санайды. Бірақ ХХ-ғасырдың басынан бастап физика саласындағы күрт өзгерістер кеңістік, уақыт, қозғалыс және болмыстың біртума, бірлікте екенін көрсетеді.

Қазақ халқы табиғатпен етене өмір сүріп келгендіктен, оның дүниетанымдық бағдарлары да осы табиғатпен ілесіп дамыды. Ежелгі қазақтың болмыс шындығына жақын болуы және болмыспен тамырластығы, олардың уақыт, кеңістік тәрізді ұғымдарын адамның ішкі жандүниесімен болмыстың мәнін түсінумен тығыз байланыстырды.

Кеңістік пен уақыт көшпенді мәдениет өкілдері санасының негізгі құрылымдық өлшемі болып саналады. Кеңістік пен уақыт ұғымдары қоршаған ортаны қабылдауды ұйымдастырушы себепші ретінде болады. Көшпенді санасындағы әлемді уақыт ағымын анықтауы бойынша түсініктері және кеңістіктегі мағыналық бағдарлары ата-бабаларымыздың құнды этникалық мұралары болып саналады.

Түркі халықтарының байырғы өте ерте кездегі дүние жаратылысы жөніндегі мифологиялық түсінігі бойынша жеті ғалам негізінде жатқан құндылықтардың қандай кеңістік қатынастарды туғызғанын көруге болады. Олардың таным түсінігі бойынша дүниенің көлденең өлшемі әлемнің төрт бұрышы – күн көзінің күндізгі жайына қарай *күншығыс, күнбатыс, оңтүстік, солтүстік* деп аталған [2; 105].

Осы туралы тілші-ғалым Р.Б.Иманалиева былай дейді: «Кеңістіктегі бағыттарды айқындаудың ең көне түрлерінің бірі – күннің көкжиектегі орнына (шығуы, батуы, түс мезгілі, түн) байланысты болған. Ол қазақ тіліндегі *күншығыс, күнбатыс, түстік, теріскей* т.б. сөздерде сақталған. Сондай-ақ, түстік «оңтүстік», теріс түстік «солтүстік», күн түстік «оңтүстік»; түн жақ, түндік жақ «батыс», яғни күн жақ – оңтүстікті, түн жақ – солтүстікті білдірген. Мысалы: *күнгей, теріскей* [3,23]. Ағылшын мақал-мәтелдерінде дүниенің төрт бұрышы атаулары кездеседі. Мысалы, *East or West – home is best*. Сөзбе-сөз аударғанда шығыс болсын, батыс болсын, өз үйім бәрінен жоғары. Бұл мақалдың қазақ тіліндегі баламасы – Өз үйім – өлең төсегім.

Жаратылыстанудың мифологиялық моделінің тігінен алынған үлгісін түркі халықтары «бәйтерек» деп таныған. «Бәйтеректе» символикалық мән бар, Ол таным бойынша әлемнің тік өлшемі үш бөліктен тұрады: Аспан – тәңірлер әлемі (жоғарғы ғалам); Жер – адамзат әлемі (орта ғалам); Жер асты – әруақтар әлемі (төменгі ғалам).

Дүниежүзілік ағаш таңбасы өрлемелік қозғалысты, жер мен Аспанның тығыз байланысын білдіреді. Осы биік бәйтерекпен өрмелеп, эпос батырлары аспан денелеріне жете алатын болған.

Әлемдік ағаштың тағы бір атқаратын қызметі оның жоғарғы және орта дүниені үшінші әлем – төменгі дүниемен байланыстыруында. Ол түсінік бойынша, тірілер әлемі өткен кез бен әруақтар аймағы өзара қатынасын үзбейді.

Ертедегі түріктерде *алдыңғы, артқы, оң, сол жақ* олардың шығысқа қатынасына байланысты. Алдыңғы жақ барлық уақытта – *шығыс жақ*.

Сонымен, адамдар үшін ең әуелі *аспан* мен *жерді, оңы* мен *солын, алды* мен *артын*, яки дүниенің тараптарын тану өмірлік қажеттілік еді. Осының бәрі сана арқылы сараланып, тілде көрініс табады.

Көшпенділерде *уақыт* ұғымы да тек өздеріне ғана тән түсінікте қалыптасты.

Философ-ғалым М.Орынбеков ежелгі қазақтардағы уақыт ұғымы: «алғашында күн мен түн ауысуын сезіну, аңшылық мерзімін түсінумен байланысты болды. Сонымен қатар, олар үшін жыл, кезең, уақыт ұғымдарының мәні болмады» деп түсініктеме берген [4, 235].

Жалпы уақыт пен кеңістіктегі кездескен нысандардың сипатын алғаш ата-бабаларымыз табиғи күйінде ұғынып түсінген, қоршаған орта мен табиғат құбылыстарындағы түрлі факторларды күнделікті өмір сүру жағдайымен етене байланыста қараған. Таңның атуы мен күннің батуы, судың сууы мен мұздың қатуы, көктің шығуы мен қурауы, заттың ұзындығы мен қысқалығы, жолдың, жайылымның, мекеннің алыстығы мен жақындығы, бір нәрсенің екіншісінен биіктігі немесе аласалығы, судың тереңдігі мен таяздығын, ауырлығы немесе жеңілдігін өзінің күнделікті шаруашылығында атқарған нысандарымен анықтап, өлшеп, межелеп, сырын ұғып тани білген. Дами келе бұл құбылыстар уақыт және кеңістік өлшемдеріне айналған.

Шексіз кең далада мал бағу, үдере көшу, жолаушы жүру, түнқату, жоқ қарау және аң аулау төрт жағын анық айыруды, табиғат құбылыстарын бақылаудан туған халықтың көпжылдық тәжірибелерін қорытып, жұлдызды аспанға қарап бағыт бағдарды белгілеп, жұлдызды аспан туралы астрономиялық түсініктерді үйретті.

Жер бетін мекен еткен басқа этностар сияқты қазақ халқының танымында да *сан – мөлшер* мен *өлшем – межені* анықтап белгілеуде ешкімге ұқсамайтын өзіндік, этнотанымдық, ментальдық, мәдени символикаға негізделген.

Заттарды сандық тұрғыдан анықтау, оның сапалық қасиеттерін тану негізінде біртектілігін, мөлшерін, көлемін ажыратудан басталады. Бір-біріне ұқсамайтын нәрселердің айырмашылығында сапалық, ал бір-біріне ұқсас нәрселердің айырмашылығында сандық сипат бар.

“Сан дегеніміз – заттың біртекті бөліктерге бөлуге (реалды немесе ойша) және осы бөліктерді қайта қосуға болатындығын білдіретін оның айқындамасы” деген Аристотельден бастаған түсінік, сандық категориясын күні бүгінге дейін анықтайды. Сандық айқындылық заттардың бөлшектік сипаты көптік ұғымында есептеледі, ал тұтастық сипаты көлемдік қалпында өлшенеді, мөлшерленеді.

Бөлшектік сандық, айқындылық сандық категория тұлғасында көрінсе, тұтастық сандық ұғым сапа-сындық қасиеттердің мөлшерлік тұлғасында көрініс табады. Олай болса, болмыстың әрбір өзгеше формасы, ол – өлшем екен. Демек, өлшем – даму процесінде сапаның бұрынғы қалпын қайтадан орнықтыру емес, сол сапаның сандық өзгерістердегі толыса өзгерген дәрежесі. Сонымен, Гегельдің анықтауынша “өлшем дегеніміз сапаның анықталған саны, өлшемі бәрінен де бұрын тұрмыс-тіршіліктің аясында анықталған сандар, мөлшерлер, межелер, шамалар жүйесі” [5; 45].

Өлшем бірліктері бүтіннің бөлшегі ретінде кеңістік қатынасының құрамдас бөлігі болып саналады. Кеңістік пен уақыттың айқындықтары мен өлшемдері тек заттық, табиғи құбылыстарға ғана тән деп қабылдау адамдардың күнделікті үйреншікті сезімдеріне, ойлау салтында берік бекінген. Сондықтан халықтық өлшем адамның айналадағы құбылыс пен заттардың алыс жақындығын, ауқымын, көлемін, мөлшерін, жылдамдығын, уақыт мөлшерін, аласа-биіктігін, тар-кеңдігін, тағы басқа жағдайын шартты түрде болса да анықтауға арналған. Халық өлшемі ғасырлар бойы қалыптасқан қажеттіліктен пайда болған тілдің көмегімен, бейнелі тәсілмен дүниеге келген, реальды өмір құбылысы іс-әрекетпен тікелей жалғасты, олардың күнделікті істерінде, қатынастарында болды, оларды атау сөздермен бекітті.

Бұл құбылыстардың баршасы қалай болса солай көрінген құбылыс пен заттың әрекетіне, қимылына, ісіне, мөлшеріне қарап, соны атаудан туған дәл өлшем емес, сол заттар мен

құбылыстардың образдылығына арналған шамамен айтылған өлшем. Бірақ, шамамен айтылса да, халықтық өлшемдер өмір тіршіліктің барлық саласында қолданылатын, қажеттікті өтейтін өлшемдердің санатында болғандығын атап айтқан жөн. Осыған қарағанда қазақ халқы өзінің өмірінде шамалап өлшеп, нақты өлшеуден қашуды қалаған.

Кеңістік және Уақыт - механикалық қозғалысты қарастырғанда біз дененің кеңістіктегі орнының уақыт өтуіне байланысты өзгеретінін сөз еттік. Бұл екі ұғымның физикадағы маңызы өте зор. Оқиганың бәрі әйтеуір бір жерде және қандай да бір мезгілде, басқаша айтқанда, кеңістік пен уақыт ішінде өтеді. Кеңістіктен орын алмай және кеңістіктен тыс өмір сүретін бірде-бір объекті болмайды, болуы да мүмкін емес, яғни кеңістік материямен тығыз байланысты.

Өтіп жатқан сан алуан оқиғаларды қарастыра отырып, біздің санамызда кең және тар, жуан және жіңішке, ұрзын және қысқа, алыс және жақын деген сияқты кеңістіктің салыстырмалы түрдегі сипатын көрсететін ұғымдар қалыптасады. Кеңістіктің негізгі қасиеттеріне мыналар жатады: оның шынайы бар болуы, материямен біртұтастығы, шексіздігі, үш өлшемділігі (барлық физикалық объектілердің ұзындығы, ені және биіктігі болады).

Кеңістіктің бір кесіндісін, яғни ара қашықтықты өлшеу үшін сызғыштан бастап, әр түрлі ұзындық өлшеуіш құралдар қолданылады. Ұзындықтың негізгі өлшем бірлігі метр болып табылады. Ғылым мен техникада метрдің еселік және үлестік өлшемдері де пайдаланылады. Дене қозғалғанда өзінің орнын тек кеңістікте ғана өзгертіп қоймай, уақыт бойынша да өзгертеді. Уақыт материямен, қозғалыспен, кеңістікпен тығыз байланысты.

Кез келген өзгерістің немесе оқиғаның бастамасы және соңы болады (түзу кесінді сияқты). Кейбір өзгерістер көз алдымызда басталып, көз алдымызда аяқталады (судың қайнауы); екінші біреуі көзді ашып-жұмғанша, лезде өтеді; ал үшіншілері бірден байқалмайды (мысалы, ағаштың өсуі).

Алуан түрлі өзгерістерді салыстыра отырып, біздің уақыт жайлы көзқарасымыз қалыптасады. Уақытқа қатысты тез және ұзақ, болған және болады, қазіргі шақ және болашақ, бұрын және жуық арада және т.с.с. ұғымдар пайда болады.

Уақыттың негізгі қасиеттеріне мыналар жатады: шынайы бар болуы, үздіксіздігі, тәуелсіздігі, бір қалыптылығы, бір бағыттылығы (уақыт тек алға қарай, өткеннен болашаққа қарай жылжиды).

Уақыт арнаулы құрал - сағаттың көмегімен өлшенеді. Құрылысы жағынан сағат алуан түрлі болады. Уақыттың негізгі өлшем бірлігіне секунд алынады.

Кеңістік шексіз, уақыт үздіксіз болғандықтан, физикада кеңістіктің бір кесіндісі және қайсыбір уақыт аралығы өлшенеді. Кеңістік пен уақыт, философияда – философиялық категориялар Кеңістік пен уақыт категориялары бір-бірімен тығыз байланысты, олардың бірлігі кез келген жүйенің қозғалысы мен дамуынан көрініс табады. Ежелгі дәуір философиясы мен ғылымында Кеңістік пен уақыт категорияларын жүйелеу принципі өзгешелеу болды. Ежелгі грек ойшылдары (Платон, Аристотель) физикалық нысандар мен құбылыстарға математикалық (геометриялық) сипаттама беру ықтималдығын жоққа шығарды. Орта ғасырлар ойшылы Ф.Аквинский математикалық кеңістік пен ақырғы нақты физикалық кеңістік (орын) арасындағы айырманы ажыратып қарады. Қайта өрлеу дәуірінде қиялдағы геометриялық фигуралар және олардың арақатынасы ретінде көрініс тапқан кеңістік ұғымы, атап айтқанда кескіндеме өнерінің келешегі туралы ілімнің дамуына байланысты, алдыңғы қатарға шықты. Жаңа дәуір ғылымы мен философиясы схоластикалық дәстүрге қарама-қарсы бағытты ұстанды, кеңістік туралы бұрынғы түсініктерді жоққа шығарды. Спиноза тұрқылықты (протяженность) жалғыз құдайлық субстанцияның шексіз белгілерінің бірі деп қарастырды; оның пайымдауынша, мұнда адамның ақыл-ойы танып-білетін белгілі екі нәрсе ғана бар, олар: тұрқылық пен ойлау. Декарт та кеңістікті тұрқылыққа теңеді, оны ойлаумен бірге өздігінен бар тәуелсіз субстанция сипатындағы материяға ұқсастырды, яғни кеңістікті өзінің өмір сүруі үшін бірыңғай және жалғыз субстанция болып табылатын Құдайдан басқа ештеңеге мұқтаж емес мәңгі бар болу деп пайымдады. Декарттың түсінуінше, Құдай мен адамзаттың ақыл-ойы шексіздік пен шектілік сипатындағы рухани субстанция, ал күллі физикалық нақты нәрсені Декарт қозғалыс арқылы жекелеген бөлшектерге бөлінетін біртекті қашықтыққа жатқызады. Декарт физикалық заттардың кеңістігінен

өзгеше басқа кеңістік бар деп мойындамады, сондықтан геометриялық нысандар нақ сол кеңістіктің өзінде орналасқан заттар ретінде қаралуға тиіс деп білді. Уақыттың ағыны оның негізгі бағыты жағынан қарағанда бір түзудің бойымен тартылған, оралмайтын әрі қайталанбайтын қозғалыстай. Уақыт оралмайды дейтін түсінік осындай әлеуметтік қозғалыстың нәтижесі. Осындай ұмтылыстың ағынындағы адамдар үшін кешегі мен бүгінгінің бағасы әлдеқайда кемиді. Әрине, келешектің бейнесі адамдар үшін әр түрлі бола береді. Біреулер үшін ол – баю, екінші біреулер үшін – билік, үшінші біреулерге келешек қоғамдық құрылыс. Бүгінгі қанағаттандырмайды. Бай – байи түсуді, биліктегі билігін арттыруды аңсайды. Болашақ адамға алаңсыз жат нәрсеге айналғанда, ол бар нәрселердің бәрін де, ең алдымен, адамның өзін де құрбандыққа келтіретін аждаһа сынды сипат алады. Мұндағы ақылға сымсыз нәрсе – қол жеткен нәрсенің ешқайсысы, кеше ғана армандай болған жетістік, денгей, яғни адамды қанағаттандыра алмайды, өйткені ол келешек болудан қалады. Ол енді бүгінге айналды. Ал шын құндылық, бірден-бір бағалы нәрсе – келешек. Сондықтан бүгінгіге айналған келешек өзінің мәнінен де, бағасынан да айрылады. Оның ақылға сымсыздығы (парадокс) – келешектің айқын бет-бейнесі жоқ абстракцияға айналғандығы.

Философия және ғылым тарихында ХХ ғасырға дейін кеңістік пен уақыт жөнінде субстанциялық көзқарас басым болды. Оған өз үлесін қосқан ағылшын ғалымы И. Ньютон болды. Ол ғылымға абсолюттік кеңістік (шексіз қуыс) және уақыт (таза, біркелкі ұзақтық) категорияларын енгізіп, олар материядан да, бір-бірінен де тәуелсіз өмір сүреді деген пікірге келеді. Сонымен қатар, адам санасында салыстырмалы кеңістік пен уақыт жөніндегі түсініктер бар, олар тәжірибеге байланысты өзгерісте болуы мүмкін.

Ньютон гравитация (тарту) заңдарын ашу негізінде алыстан әрекет ету теориясын жасайды. Дүниежүзілік тарту күші ғарышта сол сәтте тікелей шексіз тарап, объектілерге өз әсерін тигізеді. Сондықтан уақыт ғарышта барлық жерде біркелкі. Мысалы, жер бетіндегі бір универистетте лекция оқылып жатса, басқа жұлдыздар аясындағы планеталарда сол сәтте басқа зерделі пенделерге де дәріс жүріп жатуы мүмкін. Бұл классикалық механикада жасалған тұжырымдар.

Неміс ғалымы Б. Риман сфералық кеңістіктің (үлкен шардың үстіндегі кеңістік) қасиеттерін зерттеп, оның үстінде сызылған тура сызықтан тыс орналасқан нүктенің үстінен бірде-бір тура сызыққа параллельді сызықты жүргізуге болмайды: бәрі де онымен тоғысады деген пікірге келеді.

Кеңістік пен уақытты Дүние болмысының ең жалпы қажетті формалары ретінде қарап, сонымен қатар оны философия, физика және тағы да басқа ғылымдардың іргетасы категорияларына жатқызуымыз керек. Дүниеде еш жерде кеңістік пен уақыттан тыс өмір сүріп жатқан құбылыс жоқ.

Ең алдымен ескертетін нәрсе – олар шынайы және объективті, яғни, адамдардың санасынан тәуелсіз өмір сүріп, сонымен қатар танылады. Діни философияда кеңістік пен уақыттан тыс өмір сүретін Құдай идеясы мойындалады, бірақ ол ешқашан дәлелденбейтін ашық сұрақ. Ал Канттың субъективті-идеалистік көзқарасына келсек, (кеңістік пен уақыт – априорлық сезімдік формалар ғана), ол қазіргі ғылыми сынды көтермейді.

Уақыт кері қайтып келмейді. Себебі, уақыт – бірөлшемді. Кеңістік қайтып орала алады. Мысалы, біз күнде үйден шығып кешке қайтып ораламыз.

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Трубников Н. И. Проблемы времени в свете философского мировоззрения/ Н.И.Трубников // Вопросы философии.– 1978.– № 2.– С. 111–121.
2. Гумбольдт В. Ф. Язык и философия культуры/ В.Ф. Гумбольдт.– М.: Прогресс, 1985.– 451с
3. Философиялық сөздік// Н. М. Нұрғалиев, Ғ.Ғ. Ақманбетов, Ж. М. Әбділдин – Алматы, 1996.- 525б.
4. Мырзалы С. Философия – Алматы, 2010-641б
5. Филлипов В. Н. Философия и методология науки/ В.Н. Филлипов, К. Г. Колтаков.– Бийск: НИЦ БГПУ им. В.М. Шукшина, 2003. – 180 с.
6. Кеңесбаев «Қазақ тілінің фразеологиялық сөздігі» Алматы 1977ж
7. Болғанбаев Ә. Қазақ тілінің синонимдер сөздігі- Алматы, 1975.-307б.
8. Сыздық Р. Абайдың сөз өрнегі. Алматы: Санат, 1995.- 207б

УДК 376.356

**РАЗВИТИЕ СЛУХОВЫХ И РЕЧЕВЫХ ФУНКЦИЙ У ДЕТЕЙ
С КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИЕЙ В УСЛОВИЯХ КАБИНЕТА ПСИХОЛОГО-
ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ**

Ханина Н.Н.¹, к.п.н., доц., Ибраимова А.Б.¹ магистрант
Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова¹, г. Талдыкорган

E- mail:khanina-nadezhda@mail.ru

В статье выделены и обоснованы основные положения развития слуховых и речевых функций у детей с кохлеарной имплантацией. Рассмотрены особенности восприятия звуков и развитие речи у детей с кохлеарным имплантом, этапы развития способности восприятия акустической информации.

Авторы опираются на исследования И.В. Королевой, где подробно описана послеоперационная реабилитация детей и взрослых. Обосновывают программу невербального развития детей в условиях кабинета психолого-педагогической коррекции.

Проведенное исследование позволяет утверждать, что использование предметно-практической деятельности, музыкотерапии на занятиях, положительно влияет на слухоречевое и психо-моторное развитие детей с КИ.

Ключевые слова: дети с нарушениями слуха, кохлеарные импланты, невербальное развитие, музыкотерапия.

Мақалада кохлеарлы имплантталған балалардың есту мен сөйлеу қызметінің негізгі қағидалары айқын берілген. Кохлеарлы имплантталған балалардың дыбыстарды, акустикалық ақпаратты қабылдауы мен сөйлеу тілінің даму кезеңдері қарастырылған. Мақала авторлары И.В. Королеваның зерттеулеріне сүйеніп, кохлеарлы имплантталған балалардың отадан кейінгі оңалту бағыттарына тоқталып кетті.

Психологиялық-педагогикалық коррекциялық кабинет жағдайында өткізілген зерттеулерге сүйеніп, сабақта затты-тәжірибелік іс-әрекеттер мен музыкотерапияны қолдану әдістері көрсетілген. Сонымен қатар, кохлеарлы имплантталған балалардың есту қабілеті мен психо-моторлы дамуына осы әдістер оңтайлы әсерін тигізетіні айтылған.

Кілт сөздер: есту қызметі бұзылған балалар, кохлеарлы импланттар, вербальді емес даму, музыкотерапия.

The article demonstrates the main peculiarities of the development of auditory and speech functions of children with cochlear implantation (CI). The features of perception of sounds and development of speech of children with the cochlear implant as well as stages of development of the ability to perceive acoustic information are considered.

The authors rely on the research of I.V. Koroleva, which in detail describes the postoperative rehabilitation of children and adults. The program of non-verbal development of children is substantiated under the conditions of the cabinet of psychological and pedagogical correction. This research allows asserting that the use of a subject-practical activity, music therapy in the classroom, positively influences the auditory and psychomotor development of children with CI.

Key words: children with hearing impairment, cochlear implants, non-verbal development, music therapy.

XXI век – век больших перемен и возможностей. Современные достижения науки, медицины, образования дали возможность многим неслышащим людям использовать кохлеарные импланты (КИ). Современные КИ обеспечивают ребенку с нарушенным слухом

возможность слышать звуки речи и научиться разборчиво воспринимать речь, а значит, возможность осваивать речь естественным способом – посредством слуха, естественно. Это определяет необходимость изменения методов обучения детей с нарушением слуха. Адекватными для большинства детей с КИ являются методы, опирающиеся в развитии речи, прежде всего, на слуховое восприятие речи – аудиовербальный метод и слуховой метод. Современное специальное образование требует от сурдопедагогов использование различных методов работы для развития слуха и речи детей с нарушениями слуха.

Актуальность проблемы ранней слухо-речевой реабилитации детей с кохлеарной имплантацией вызвана очевидной важностью младенческого и раннего возраста в психофизическом развитии будущей личности. Сурдопедагоги единодушны в том, что ребенок в первые три года формируется интенсивно во всех сферах жизнедеятельности. Поэтому чем раньше будет прооперирован ребенок, тем лучше для его речевого развития.

В исследованиях И.В. Королевой [1] подробно описана послеоперационная реабилитация детей и взрослых с КИ, указаны благоприятные факторы для восприятия речи и окружающих звуков, а также даны рекомендации аудиологам, сурдопедагогам и родителям при настройке процессора КИ. Основной особенностью реабилитации детей послекохлеарной имплантации является то, что у неслышащего ребенка, по существу, одновременно пороги слуха приближаются к нормальным, а мозговые центры при этом не умеют анализировать звуки. Поэтому главная цель реабилитации в первые 6-12 месяцев использования КИ – развитие слухового восприятия и слухового контроля собственной речи.

Восприятие речи и звуков детей с кохлеарным имплантом имеют определённые особенности:

- звуки и речь искажены, поэтому даже позднооглохшие дети сначала не узнают знакомые слова и звуки. Требуется время и занятия, чтобы ребёнок научился воспринимать речь;
- после настройки процессора импланта, пороги слуха составляют 25-40 дБ и соответствуют 1-й степени тугоухости, что затрудняет восприятие ребёнком окончаний, предлогов, приставок, тихих согласных (п, т, к, ф, ц, х, в) при общении с ним тихим голосом и на расстоянии;
- у детей несформировано или недостаточно сформировано внимание к окружающим звукам. Поэтому на начальных этапах надо постоянно привлекать внимание ребёнка к ним;
- дети плохо локализируют звук в пространстве;
- если ребёнок не имел слухового опыта, то он медленно учится обнаруживать и различать звуки;
- ребёнок плохо воспринимает речь, если она не обращена к нему (при общении нескольких людей);
- окружающие шумы мешают ребёнку узнавать и воспринимать речевые сигналы и звуки окружающей среды.

После включения процессора КИ при слухоречевой работе у ранооглохших детей достаточно быстро развивается слуховое восприятие (в течение 3-12 месяцев). Однако имеются трудности запоминания речевого материала, нарушение слухового внимания. Ребёнок плохо запоминает звуковые образы окружающей среды и слова. Всё это результат несформированности у ребёнка центральных слуховых процессов и связано с тем, что слуховые центры до имплантации не получали информацию и не развивались. Чем в более позднем возрасте имплантирован ребёнок, тем сильнее это выражено. По мере слухоречевых коррекционных занятий у ребёнка развиваются центральные процессы слухового анализа, слуховое внимание и память. Проблемы памяти и внимания обычно сохраняются у таких детей в течение 2-3-х лет. Главным направлением послеоперационной слухоречевой реабилитации является развитие восприятия звуковых сигналов с помощью импланта. КИ обеспечивает возможность слышать, но восприятие звуков окружающей среды и понимание речи – это сложный процесс. Если ребёнок был глухим до операции, то навыки слухового восприятия у него не сформированы, или развиты недостаточно.

Реабилитационные занятия после КИ включают следующие ступени развития

способности восприятия акустической информации:

- обнаружение звука;
- локализация источника звука в пространстве;
- различение речевых и неречевых звуков;
- различение и опознавание различных характеристик звуков (интенсивность, длительность, высота и т.д.);
- различение и опознавание неречевых звуков окружающей среды;
- различение, опознавание и распознавание различных речевых сигналов (фонем, слов, фраз)
- обнаружение наличия или отсутствия звуковых сигналов.

Рассмотрим методику проведения занятий по развитию устной речи и языковых навыков с детьми, потерявшими слух до овладения речью.

Развитие слуха и речи у ребенка с КИ происходит в 2-х ситуациях:

1. В течение дня во время ежедневных дел (дома, в саду, школе) – естественный, спонтанный, интегральный процесс. Длится 16 часов в день, но только при наличии речевой среды.
2. Во время целенаправленных занятий (педагог, мама). Их длительность всегда ограничена (20-45 мин (в зависимости от возраста), 3-5 раз в неделю). Во время этих занятий должны структурировано формироваться навыки, которые важны для спонтанного развития речи у ребенка на данном этапе.

Как показывает практика, для спонтанного, естественного развития слуха и речи ребенку с КИ необходима возможность постоянно слушать разные неречевые и речевые звуки, а также общаться при помощи речи в разных ситуациях. Важная составляющая методики слухоречевой реабилитации ребенка – это дать ему возможность, необходимость и потребность слышать речь и общаться речью. В связи с этим при организации обучения реабилитации детей с КИ, необходимо обеспечить следующие условия:

- Речевая среда;
- Возможность регулярных занятий с сурдопедагогом, логопедом, психологом. При этом ребенок с КИ нуждается в большем количестве занятий, чем по развитию слуха и речи, особенно первые два года после имплантации, чтобы он мог реализовать возможности КИ.

Дети с КИ делятся на 3 группы, отличающиеся своими возможностями естественного развития речи, что определяет различия в организации их реабилитации:

- дети, имплантированные в раннем возрасте;
- дети, имплантированные в дошкольном возрасте;
- дети, имплантированные в школьном возрасте.

Для детей с КИ дошкольного возраста, направленных в кабинет психолого-педагогической коррекции прежде всего составляется индивидуальный план обучения. Программа невербального развития детей с КИ основана на данных о нормальном формировании психо-моторных навыков у детей в этом возрасте. Сурдопедагог и другие специалисты кабинета коррекции обучают родителей развивать разные навыки у ребенка в ежедневных ситуациях, используя предметы обихода и специальные пособия.

Программа включает следующие направления:

- 1) развитие двигательной активности (крупная и мелкая моторика, предметная деятельность);
- 2) развитие восприятия окружающего мира (представления о свойствах и функциях предметов и их частей, представления о явлениях, пространственных и временных отношениях предметов и явлений);
- 3) развитие внимания (зрительного, слухового, произвольного, произвольного), развитие таких свойств внимания, как объем, устойчивость, распределенность, переключаемость.
- 4) развитие памяти (слуховой, зрительной, двигательной – кратковременной и долговременной);
- 5) развитие игровой деятельности;
- 6) развитие воображения;

7) развитие мышления (наглядно-действенного и наглядно-образного мышления с использованием заданий по конструированию, составлению целого из частей, подбору и сортировке объектов в соответствии с размером, цветом, формой, количеством заданий по невербальной классификации, составлении серии сюжетных картинок и т.д.)

8) развитие эмоционально-волевой сферы (формирование умения доводить дело до конца, преодолевать трудности, сдерживать свои желания и считаться с интересами других и др., что необходимо для процесса обучения ребенка).

Программа по развитию слухового восприятия и формированию произношения составляется по следующим этапам и направлениям:

- развитие дыхания, голоса;
- развитие слуха неречевыми и речевыми звучаниями;
- развитие диалогической речи;
- развитие монологической речи;
- формирование звукопроизношения (постановка, коррекция звуков I и II концентров);

Использование предметно-практической деятельности на индивидуальных занятиях сурдопедагога решают следующие образовательные-воспитательные и коррекционные развивающие задачи:

- расширение сенсорного опыта и знаний детей об окружающей действительности, накопление житейских понятий на основе полисенсорного чувственного восприятия при широком использовании слуховых возможностей аппарата КИ;
- активизация мыслительной деятельности и речевого общения;
- развитие трудовых умений и навыков при использовании новых видов деятельности;
- воспитание психологической и практической готовности к трудовой деятельности, сотрудничества, коллективизма, трудолюбия, самостоятельности, активности, эстетического вкуса;
- формирование эмоционально-ценностного опыта.

В типовой специальной программе воспитания и обучения детей дошкольного возраста с нарушением слуха включено 5 образовательных областей: «Познание», «Коммуникация», «Здоровье», «Творчество», «Социум» и две подобласти, направленные на коррекцию и компенсацию нарушений слуха «Формирование произношения» и «Развитие слухового восприятия». Содержание образовательной области «Творчество» включает изобразительную деятельность (рисование, лепка и аппликация) и музыку [2].

На наших занятиях, учитывая положительное влияние на общее психомоторное и речевое развитие предметно-практической деятельности, активно используются все эти три вида изодейтельности (рисование, лепка и аппликация). При проведении занятий с использованием предметно-практической деятельности должно уделяться внимание формированию познавательных и мотивационных аспектов, потребностей в реализации деятельности, а также усвоению основных структурных компонентов деятельности и их значения в общей структуре деятельности. На индивидуальных занятиях ребенок с КИ должен получить четкое представление о трех основных компонентах деятельности (при этом уделяется внимание созданию положительной мотивации): предмете, являющемся целью деятельности; самой деятельностью (исполнительный компонент), текущем контроле за выполнением работы и итоговой проверке оценкой работы (контрольно-оценочный компонент).

В процессе предметно-практической деятельности нормой становится разделение труда при активном сотрудничестве (между педагогом и ребенком или же педагогом, ребенком, родителем), когда результат работы зависит не только от правильного выполнения своей части работы, но и от взаимного согласования действий [3]. В ходе работы могут возникнуть диалоги: «Передай мне, пожалуйста, кисточку», «У меня не получается, ты не мог бы мне помочь». Заметим, что в таких условиях ребенок чувствует себя более непринужденно, свободнее, чем на традиционных занятиях, и это повышает возможности организации речевого общения детей с кохлеарной имплантацией.

Приведем фрагмент индивидуального коррекционного занятия с ребенком после

кохлеарной имплантации (I этап обучения).

Цель занятия: выработка условно-двигательной реакции через неречевые звучания (музыкальные шумовые игрушки), развитие доречевых форм речи через «артикуляционные игры», формирование интонационно-модулированного лепета; развитие речевого дыхания, артикуляторного тренинга в сочетании с вокализациями;

Ход занятия:

Оргмомент. Поздоровайся. Привет!

Работа над дыханием. На одном выдохе произносить 2-4 слогов. ПАПА – ПАПАПА.

Работа над голосом. Произносить громко, тихо, шепотом: слоги

Формирование произношения. Выполнение артикуляционной гимнастики: «Бегемотик», «Лопаточка», «Часики».

Развитие слухового восприятия. Обучение восприятию на слух неречевых и речевых сигналов.

Различение звучащих игрушек: бубен, барабан, дудка, маракас.

Определение количества звучаний (Один удар и большое количество ударов);

Па папапапа Та тататата

Определять источник звука: где? Слышишь? (там, внизу, сверху, справа)

Физминутка. Музыкакотерапия («Утята»). Включить музыку и спросить: Слышишь? Что звучит? (Танец утят исполнять вместе с педагогом под музыку).

Обучение восприятию на слух речевого материала по теме «Семья». Воспринимать, называть и показывать фотографии родителей. Сурдопедагог показывает поочередно фотографии родителей и произносит: Это – мама. Это – папа.

Выполнение поручений. Дай фото мамы. Дай фото папы.

Закрепление. Что мы делали на занятии? Попрощайся.

Также на коррекционных занятиях с детьми нами активно используется музыкальная логотерапия. Подчеркнем, что музыка широко используется в лечебных и коррекционных целях. Известно, что внешние воздействия, связанные с музыкой, вызывают реакцию всего организма. Как показывают исследования Е.З. Яхниной музыкалотерапия, как один из видов арттерапии, оказывает влияние на регулирование психоэмоционального состояния, на приобретение новых средств эмоциональной экспрессии, коррекцию коммуникативных функций, активизацию творческих проявлений, развитию слухового восприятия. Музыкальное развитие и воспитание тесно взаимосвязаны и находятся в постоянном взаимодействии. Музыкалотерапия формирует у детей с КИ не только слухо-речевые функции, но и развивает у них музыкально-эстетический вкус [3].

Таким образом, использование предметно-практической деятельности, музыкалотерапии на занятиях, положительно влияет на слухо-речевое и психо-моторное развитие детей с КИ дошкольного возраста. Комплексная психолого-педагогическая помощь детям с кохлеарной имплантацией в условиях кабинета психолого-педагогической коррекции обеспечивается направленностью на все основные сферы развития ребенка: двигательную, речевую, познавательную, социально-эмоциональную.

ЛИТЕРАТУРА:

1. Королева И.В. Кохлеарная имплантация и слухоречевая реабилитация глухих детей и взрослых. СПб, 2009. С. 98-106.
2. Типовая специальная программа воспитания и обучения детей дошкольного возраста с нарушением слуха. Алматы, 2010. С. 19-53.
3. Яхнина Е.З. Методика музыкально-ритмических занятий с детьми, имеющие нарушения слуха. М., 2003. С. 43-50.

УДК 124.51

ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА

Шужебаева А.И.¹, к.п.н., доцент

Жетысуский государственный университет им И. Жансугурова¹, г. Талдыкорган

E-mail: flovers@mail.ru

В статье раскрывается опыт работы по решению проблемы активизации познавательной деятельности студентов современного вуза, в частности, будущих педагогов-психологов. Рассмотрены пути использования активных и интерактивных методов обучения в процессе профессиональной подготовки студентов. Автором акцентируется внимание на таких методах обучения, как различного рода лекции, дискуссии, деловые игры, метод кейсов, метод «мозгового штурма».

Ключевые слова: *интерактивные методы, познавательная активность, проблемная лекция, метод кейсов, дискуссия, «мозговой штурм».*

Мақалада қазіргі заманғы университеттің студенттерінің танымдық белсенділігін, мәселен, болашақ мұғалімдер мен психологтарды белсендіру мәселесін шешудегі жұмыс тәжірибесі көрсетілген. Студенттерді кәсіби даярлау процесінде белсенді және интерактивті оқыту әдістерін қолдану жолдары қарастырылады. Автор әр түрлі лекциялар, пікірталастар, іскерлік ойындар, әдістер әдісі және «ми шабуылдау» әдісі сияқты оқыту әдістеріне назар аударады.

Кілт сөздер: *интерактивті әдістер, танымдық белсенділік, проблемалық лекция, әдіс әдісі, талқылау, ми шабуылы.*

The article reveals the work experience in solving the problem of activating the cognitive activity of students of a modern university, in particular, future teachers and psychologists. The ways of using active and interactive teaching methods in the process of professional training of students are considered. The author focuses attention on such methods of teaching as various kinds of lectures, discussions, business games, case method, and the "brainstorming" method.

Key words: *interactive methods, cognitive activity, problem lecture, case method, discussion, brainstorming.*

Введение. В настоящее время для теоретиков и практиков образования, очевидно, что главными факторами развития личности являются предметно-практическая деятельность и взаимодействие между людьми. Проблема активизации познавательной деятельности студентов до сих пор является одной из наиболее актуальных в теории и практике высшего образования. Так, в последнее время как в Казахстане, так и в вузах ближнего зарубежья, особенно актуальна проблема использования активных и интерактивных форм и методов обучения, основанных на диалоговых (внутри и межгрупповых) формах познания.

В связи с тем, что рынок труда требует квалифицированных специалистов, конкурентоспособных и востребованных на рынке труда, обладающих профессиональной мобильностью и высокой профессиональной компетентностью, одним из путей повышения эффективности подготовки будущих специалистов на современном этапе, является целенаправленное формирование их познавательной активности и самостоятельности. Решение данной задачи возможно через использование интерактивных методов обучения, основанных на диалоге, кооперации и сотрудничестве всех субъектов обучения.

Как показывает изучение опыта работы вузов, обучение бывает эффективным и

достигает достаточно высоких результатов, если соблюдается ряд условий:

- студенты открыты для обучения и активно включаются во взаимоотношения и сотрудничество с другими участниками образовательного процесса;
- получают возможность для анализа своей деятельности и реализации собственного потенциала;
- могут практически подготовиться к тому, с чем им предстоит столкнуться в жизни и профессиональной деятельности;
- могут быть самими собой, не бояться выразить себя, допускать ошибки, при условии, что они не подвергаются за это осуждению и не получают негативной оценки [1].

Инновационные образовательные технологии современного вуза – это технологии, основанные на нововведениях: организационных (связанных с оптимизацией условий образовательной деятельности), методических (направленных на обновление содержания образования и повышение его качества) и управленческих.

Материалы и методика работы. Инновационные технологии позволяют студентам эффективно использовать учебно-методическую литературу и материалы; усваивать профессиональные знания; развивать проблемно-поисковое мышление; формировать профессиональное суждение; активизировать научно-исследовательскую работу; расширить возможности самоконтроля полученных знаний; преподавателям оперативно обновлять учебно-методическую литературу; внедрять модульные технологии обучения; использовать имитационные технологии обучения; расширить возможности контроля знаний студентов; в целом – совершенствовать качество существующих технологий подготовки специалистов. Инновационные технологии обеспечивают повышение качества образования и, следовательно, конкурентоспособности вуза на рынке образовательных услуг. Инновационные методы могут реализовываться как в традиционной форме, так и в связи с дистанционной технологией обучения с применением электронных мультимедийных учебников и учебных пособий. Таким образом, применение инновационных методов в учебном процессе вуза предполагает: возрастание роли обучаемого в учебном процессе, смещение акцентов учебного процесса от преподавателя к студенту; усиление функции поддержки студента, помощи ему в организации индивидуального учебного процесса; возможность обратной связи преподавателя с каждым обучающимся при использовании новых коммуникационных технологий.

Использование различных интерактивных форм и методов активизации познавательной активности позволяет вовлечь студентов в практические ситуации, возникающие в реальной педагогической деятельности, но не решаемые на основании применения традиционных технологий организации образовательного процесса.

Кратко остановимся на некоторых из интерактивных методов. В процессе исследования проблемы, в целях активизации познавательной деятельности будущих педагогов-психологов, нами использовались такие методы интерактивного обучения, как: лекции проблемного содержания, визуальные лекции, семинары-дискуссии, семинары-тренинги, деловые игры, метод ситуационного анализа, игровое проектирование, метод кейсов, самооценки, метод «мозгового штурма» и некоторые другие.

В современной педагогической литературе проблемная лекция характеризуется как такой способ монологического изложения преподавателем учебного материала, когда активное восприятие обеспечивается благодаря постановке проблемы в начале лекции и раскрытию ее решения в ходе лекции. Постановка проблемы побуждает обучающихся к мышлению, к попытке самостоятельно ответить на поставленный вопрос, создает интерес к излагаемому материалу [2].

В соответствии с этим, нами были разработаны и апробированы лекции проблемного содержания, основным отличием которых от традиционной лекции является изложение теоретического материала в форме проблемной задачи, в условиях которой имеются противоречия, требующие решения. Методический эффект постановки проблемных вопросов в лекции заключался в формировании активного творческого мышления студентовизучаемой темы.

Результаты и их обсуждение. При организации семинарских занятий использовался такой метод обучения, как метод дискуссий, представляющий собой групповое целенаправленное обсуждение студентами учебной проблемы, что задает устремленность к поиску нового задания-ориентира для последующей самостоятельной деятельности. Цели проведения дискуссии для повышения активизации познавательной деятельности будущих педагогов-психологов могут быть разнообразными: овладение знаниями и представлениями о познавательной деятельности, тренинг, диагностика уровня познавательной активности, преобразование, изменение познавательных установок и т. д. Дискуссия способствует высокой вовлеченности будущих специалистов в обсуждение содержания проблемы и используется не только как средство активизации познавательной деятельности, но и как способ углубленной работы с содержанием предмета, выходя за пределы освоения фактических сведений, творческого применения получаемых знаний. Такая форма занятий эффективна на этапе закрепления сведений, творческого осмысления материала и формирования ценностных ориентаций [1].

В процессе активизации познавательной деятельности студентов успешно использовался интерактивный метод «кейс-стадии» — метод активного обучения на основе рассмотрения случаев и ситуаций. Сущность данного метода состоит в том, что учебный материал подается учащимся в виде проблем (кейсов), а знания приобретаются в результате активной и творческой исследовательской работы. Основными характеристиками этого метода являются сочетание профессиональной деятельности с игровой; использование профессиональных проблем из реальной педагогической практики, что повышает уровень мотивации участников посредством стимулирования профессионального интереса; возможность участия максимального количества людей в процессе сравнения различных взглядов на принятие решения в проблемной ситуации; минимальная степень зависимости обучаемых друг от друга [3].

Кейсы разрабатываются с учетом принципов соответствия целям профессионального обучения и максимальной приближенности к педагогической действительности. При этом задание должно быть подобрано таким образом, чтобы можно было пользоваться разными путями для решения. В процессе обучения, как правило, используются цепочки кейсов, то есть задания, имеющие между собой общие связи. В процессе использования кейс-метода при активизации познавательной деятельности студентов создавались проблемные ситуации прикладного характера, которые будущие педагоги-психологи не могли объяснить при помощи имеющихся знаний или выполнить известное действие знакомыми способами. Они должны были найти новый способ действия для решения проблемы. В ходе изучения познавательной активности будущих специалистов образования было установлено, что при проведении практических занятий с использованием метода кейс-стадии, в виде игрового имитационного моделирования педагогических ситуаций будущие специалисты имеют гораздо больше свободы как в выборе стратегии своих действий, так и в выборе конкретных шагов для достижения поставленной преподавателем и самим студентом учебно-практической цели.

Нередко решение проблемной ситуации происходило с помощью метода «мозгового штурма». Студенты разбивались на группы по 5–6 человек с учетом личной предрасположенности, либо исходя из соответствия участников распределяемым функциям (ролям) лидера, аналитика, генератора идей, критика и т. д. Каждая группа студентов превращалась в конкретный педагогический коллектив. Работа начиналась с выдвижения идей, а затем осуществлялось их обсуждение и отбор в соответствии с имеющимися в современной школе проблемами (конфликтные ситуации, агрессивное и деструктивное поведение учащихся, проблемы обучения лиц с особыми образовательными потребностями и пр.). Далее следовало выдвижение наиболее эффективных идей в решении каждой из предложенных проблем. На заключительном этапе занятия с применением метода «мозгового штурма» совместно подводились основные итоги: количество поданных предложений, их оригинальность, креативность выполнения, оправданность или неоправданность той или иной идеи [5].

Заключение. Таким образом, немаловажную роль в активизации познавательной

деятельности студентов вуза играют упражнения, направленные на решение реальных проблем. Такие задания используются как в течение курса, так и в качестве финального задания — проекта.

Применение в учебном процессе современных образовательных технологий, активных форм и методов обучения меняет мотивацию к обучению, так как будущие специалисты проявляют большой интерес к такого рода занятиям и, как показало наше исследование, проявляют высокую познавательную активность, немотивированную включенность в учебно-практическую деятельность и повышенный интерес к ней.

Безусловно, современные педагогические технологии не претендуют на универсальность и не заменят полностью традиционно сложившиеся формы обучения, однако они смогут значительно повысить уровень сформированности познавательной активности будущих специалистов.

ЛИТЕРАТУРА:

- 1.Эффективность Государственной программы форсированного индустриально-инновационного развития глазами населения (по результатам социологического исследования / отв. ред. Б.К. Султанов. Алматы: КИСИ при Президенте РК, 2014г С. 23-30; 35-36.
- 2.Панина Т. С., Вавилова Л. Н. Современные способы активизации обучения: учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / под ред. Т. С. Паниной. М.: Академия, 2006. 176 с
- 3.Панфилова, А. П., Громова Л. А., Богачек И. А., Абчук В. А. Основы менеджмента. Полное руководство по кейс-технологиям / под ред. проф. В. П. Соломина. СПб.: Питер, 2004. 240 с.
- 4.Педагогический энциклопедический словарь / гл. ред. Б. М. Бим-Бад; редкол.: М. М. Безруких, В. А. Болотова, Л. С. Глебова и др. М.: Большая Российская энциклопедия, 2003. 528 с.
- 5.Панин Т. С., Абуханова-Славская М.А. Современные технологии активизации обучения: учеб. пособие для студ. высших учеб. заведений / под ред. Т. С. Панина. М.: Академия, 2006. 176 с

**ДЕНЕ ШЫНЫҚТЫРУ
ЖӘНЕ ӨНЕР**

КУЛЬТУРА И СПОРТ

CULTURE AND SPORTS

ӘОЖ 94(574)

БОЛАШАҚ ОТАН ҚОРҒАУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ РӨЛІ

Куракбаева А.Ж.¹, Кенешев Е.Қ.¹

І.Жансүгіров атындағы Жетісу мемлекеттік университеті¹, Талдықорған к.,

Болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындығының рөлін анықтағанда, қоян-қолтық пен тағы да басқа спорт түрлерінің маңыздылығы қарастырылды

Кілт сөздер: Қазақстан, Отан, қорғаушы, мектеп, қарулы күштер, қоян-қолтық күресі

При определении роли подготовки будущих защитников Отечества, рассмотрены сущность рукопашного боя и других видов спорта

Ключевые слова: Казахстан, Родина, защитник, школа, вооруженные силы, рукопашный бой

In determining the role of training future defenders of the Fatherland, the essence of hand-to-hand combat and other sports

Key words: Kazakhstan, Motherland, defender, school, armed forces, hand-to-hand fight

Еліміздің Президенті Нұрсұлтан Назарбаев: «Қазақстанның отаншылдық сезімін тәрбиелеу білім берудің мектепке дейінгі жүйесінен жоғарғы оқу орындарына дейінгі орталықтарда барлық ұйымдарда көкейкесті болып табылады, балаларды Отанды, туған жерді, өзінің халқын сүйе тәрбиелеу-мұғалімнің аса маңызды, аса жауапты да қадірменді парызы» [1] - деген еді.

Болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындығы біздің елбасшымыздың «Қазақстан – 2050» стратегиясында жалғасын тапқан: «Біздің балаларымызбен немерелеріміз сырт елден гөрі Отанында өмір сүргенді артық көретіндей, өз жерінде өзін жақсы сезінетіндей болуға тиіс. Біздің еліміздің әрбір азаматы өзін өз жерінің қожасы ретінде сезінуге тиіс» [2]- деп айтқан.

Болашақ Отан қорғаушыларды дайындауды педагогика саласында А.П.Сейтешев [3], Керимов Л. [4], Р.К.Толеубекова [5], Н.Н. Хан [6], Г.К. Шолпанкулова [7], Р.М. Рысбекова [8], С.А. Сочин [9], Прокофьева М.А. [10] т.б. ғалымдар қарастырған.

Олар өздерінің ғылыми еңбектерінде болашақ Отан қорғаушыларға патриоттық тәрбие беруді әр түрлі аспекті ретінде теориялық, әдістемелік тұрғыда көрсете алды, тәрбиелеу әдістемелерін жасады, оқушылардың зерттелушілік сапаларын ойдағыдай қалыптастырудың педагогикалық жағдайын анықтады, т.б.

Болашақ бастапқы әскери дайындық пәні мұғалімдерінің «жоғары сынып оқушыларына қазақ халқының жауынгерлік дәстүрлері негізінде елімізді қорғауға тәрбие беруге даярлығын қалыптастыру» ұғымының мәнін ашып, жоғары сынып оқушыларына Отан қорғаушының тәрбиесінің тиімділігін қамтамасыз ететін қазақ халқының жауынгерлік дәстүрлерінің мәні мен маңыздылығын анықтап, болашақ бастапқы әскери дайындық пәні мұғалімдерінің жоғары сынып оқушыларына қазақ халқының жауынгерлік дәстүрлері негізінде әскери-патриоттық тәрбие беруге даярлығын қалыптастыруға ықпал ететін педагогикалық шарттарын анықтады да жоғары сынып оқушыларына қазақ халқының жауынгерлік дәстүрлері негізінде болашақ Отан қорғаушыларға тәрбие беруге даярлығын қалыптастырудың әдістемесін жасады.

Отанды қорғаушы – ол өзінің Отаның сүйетін адам, өзінің халқына беріліп қызмет етеді. Біз жоғары дамыған бай мемлекетте өмір сүргіміз келеді, бізге, біздің балаларымызға, халқымызға жақсы болсын деп армандаймыз, ешқандай соғыс, қайғы болмасын деп, ал ол үшін біздің болашақ Отан қорғаушыларымыз әр қашанда патриоттық сезімдері қалыптасқан, толықтай дене дайындығы шыныққан Отанды қорғауға дайын болуы керек.

Соңғы жылдары Отан қорғаушыларды дайындау кез-келген мемлекет үшін маңызды мәселе екенін көрсетеді, сонымен қатар біздің қоғамымыздың қазіргі даму қарқынына сәйкес педагогика

ғылымының теориясында, сол сияқты тәжірибесінде де оқушылардың болашақ Отан қорғаушыларды тәрбие проблемасының жеткіліксіз өңделуі, оның әлі де зерттеуді қажет ететін көкейкесті мәселе екендігін көрсетеді.

Тарихи тәжірибе бойынша дәлелденген, Отанын қорғауда, Отанға деген сүйіспеншілік пен құрметтің үлкен рөл атқаратындығы, бұл мемлекеттің экономикалық негізі мен беделін қалыптастырады. Болашақ Отан қорғаушыларды тәрбиелеудегі ең маңызды міндеттердің бірі, жастардың армияға құрмет көрсетуі, олардың туған елінің алдындағы өз конституциялық міндеттерін түсінуі, яғни Отанын қорғау міндетін атқаруға лайықты болу, олардың рухани және дене дайындық қасиеттерін қолдана білуі. Қазақстанда соңғы жылдары медицина қызметкерлерінің есебі бойынша мектеп оқушыларының денсаулығының сапалы нашарлауы байқалды. Соның салдарынан жас жігіттердің дене дайындығының жетіспеушілігінің әсерінен Қарулы Күштерде қызмет ете алмауы. Мұғалімдер мен медицина қызметкерлерінің көпшілігінің пікірінше, мектеп оқушыларының денсаулығына теріс әсер ететін факторлар, сондай-ақ Отан алдындағы азаматтық борышын өтемей, қызмет көрсетпеудің салдары мыналар болып табылады:

- жас-өспірімдерде қозғалу белсенділігінің болмауы;
- Қарулы Күштерде қызмет етуге дайындық кезінде мұғалімдер мен ата-аналардың құзыреттілігі жеткіліксіздігі;
- оқушылардың денсаулық мәдениетінің төмен деңгейі, олардың денсаулық мәселелеріндегі сауатсыздығы;
- мектептегі дене шынықтыру және денсаулық сақтаудың алдын-алу деңгейі жеткіліксіздігі.

Сондықтанда, біздің ойымызша оқушылардың дене-бітімінің дұрыс дамуы, денсаулығының нығаюы, жұмыс қабілетінің артуы сыртқы ортаның қолайсыз жағдайларына қарсы тұруға ықпал етеді. Жақсы денсаулық - адамның еңбек және қоғамның іс-әрекетке жемісті қатысуының маңызды кепілі. Оқушылардың денсаулығына қамқорлық жасауға біздің қоғамымыз мейлінше мүдделі. Мектептегі, оқушыларға арналған дене дайындығы жетіспеушілігіне байланысты сабақтарда, сабақтан тыс уақытта, спорт секцияларында дене тәрбиесін күн сайын ұйымдастырып, қолайлы жағдайлар жасау қажет деп ойлаймыз. Сол себепті болашақ Отан қорғаушылардың дене тәрбиесі, сабақтарда және сабақтан тыс уақыттарда орындалуы керек.

Сабақтарда:

- оқушылардың дене дайындықтары туралы жүйелі түрде мониторинг өткізу;
- дене дамуы бойынша жеке кеңес, ұсыныстарды беру;
- спорт ойындармен пайдалану (волейбол, баскетбол, футбол т.б.);
- салауатты өмір сүруді насихаттау;

Сабақтан тыс кезінде:

- дене дайындығы бойынша нормативтерді өткізу;
- спорт секцияларды өткізу;

Бастапқы әскери дайындық пәнінің 10-11 сыныптарының оқу үрдісі бойынша жылына 38-сағат бөлінген, бастапқы әскери дайындық пәнінің жылдық сабақ жоспар бойынша оқуда келесі тарауларды өтеді: әскери топография, тактикалық дайындық, атыс дайындығы, Қазақстан Республикасының Қарулы Күштерінің басқада әскерлері мен әскери құрылымдарының әскери жарғылары, Қарулы Күштерінің Қазақстан Республикасының егемендігінің күзеті. Бастапқы әскери дайындық мамандығына арналып жасалатын әскери-спорттық жарыстарда жылына 4-рет өткізіледі. Бірақ, бастапқы әскери дайындық пәнінің жылдық жоспарында, оқушылардың дене дайындығын шынықтыруға арналған сабақ уақыты бөлінбеген. Сондықтан, егер де біз, болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындығын толықтай жетілуін талап етсек, онда біз, болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындығын жетілдіретін сабақтар мен сабақтан тыс секциялар ұйымдастырып беруіміз қажет.

Біздің ойымызша, егерде қоян қолтық күресін енгізетін болсақ, онда осындай бағыттар болашақ Отан қорғаушылардың ерлік сапаларын, шыдамдылықты тағы басқа болашақ Отан қорғаушыларға қажетті сапаларын қалыптастырады.

Қоян-қолтық күресі – бұл ең біріншіден арнайы философия мен арнайы әлемдік көзқарас, бұлар кез келген проблемаларға бара-бара шешім табу және өзін жақсартуға талпыну қабілетіне

негізделген. Қоян-қолтық күрес болашақ Отан қорғаушылардың іс-қимылдарының жоғары қиындылық дәрежесімен сипатталады, бұл күреспен айналысқан адамның дене дайындық мүмкіншілігінен ептілікпенен үлкен күш танытуға талап етеді. Жекпе-жек күрес кезінде жауынгерлердің ағзасына жоғарғы және ұзартпалы көлемде жүктеме түседі, дененің функционалдық мүмкіндіктерін барынша жұмылдыруды талап етеді және айналысушының дене қабілеттілігіне үлкен талаптар қойылады. Қоян-қолтық күресінде дене дайдық пен техникалық дайындық табысқа жетудің негізі болып табылады. Ол болашақ Отан қорғаушылардың дене қабілеттерінің қасиеттерінің даму деңгейінің белгілі бір деңгейімен сипатталады: күш, жылдамдық, төзімділік, икемділік және т.б. Болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындығы мен олардың ағзасының жұмыс қабілеттілігі жақсы дамыған болған сайын дене дайындық шымырлығы қалыпты жағдайда болады және жаттығу техникасын тез қабылдайды. Айтарлықтай, жақсы дене дайындықсыз техникалық және тактикалық дағдыларды күрес кезінде тиімді көрсету мүмкін емес. Сондықтан, қоян-қолтық күресін меңгеру үшін жауынгердің дене дайындығы бірінші орында тұрады. Қоян-қолтық күресінің дайындық жаттығулары – бұл педагогикалық процесс, дене дайындықпен ақыл-ойды жетілдіруге бағытталған. Оқыту - тәрбие беру сипатында жүзеге асады. Дене тәрбие процесс кезінде, әр түрлі тәрбие әдістері қолданылады.

Қоян-қолтық күресі болашақ Отан қорғаушыларды қарусыз, автоматпен, резеңке таяқшалармен, күрекпен және тағыда басқа ұрысқа қолданылатын заттармен қорғаныш, шабуылдауға және адамның ауырпалы жерлерін көрсетіп, ұрыста тез арада жеңіске жетудің амалдарын үйретеді. Бұл жаттығуларды біз 1-ші суретте көрсеттік.

Сурет 1. Қоян-қолтық күресіндегі автомат пен таяқ арқылы тәсілдер

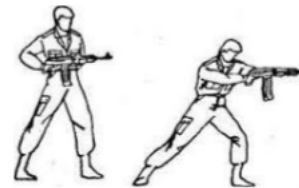
- жоғарыдан келген соққыдан жұдырықтың, пышақтың, күректің, және тағыда басқа қарулардың орта жағын соққыға қою

- аяқпен астыдан тепкен соққылардан автоматтың орта жағын астыға соққыға қою

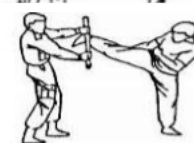
- оң аяқпен талпынып алдыға сол аяқпен үлкен қадам жасап автоматтың оқпанымен алдыға шаншу

- таяқшаның орта жағын астыға соққыға қою арқылы, аяқпен астыдан тепкен соққыдан қорғану

- таяқшаның орта жағын жанынан соққыға қою арқылы, аяқпен жанынан тепкен соққыдан қорғанады

Қоян-қолтық күресі болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындығымен тұлғаның психологиясын қалыптастыратын ең тиімді жолдарының бірі. Себебі, Қазақстан Республикасының дене тәрбиесі және спорт туралы Заңында: «Дене тәрбиесі - дені сау, дене бітімі және рухани жағынан жетілген, моральдық жағынан табанды жеткіншек ұрпақты қалыптастыруға, өскелең

ұрпақтың денсаулығын нығайтуға, жұмыс қабылетін арттыруға шығармашылық ғұмырлылығы мен өмірін ұзартуға бағытталған педагогикалық процесс» - деген анықтама берілген. Болашақ Отан қорғаушылардың дене дайындық, психологиялық қабылеттері спортпен айналысу барысында дамып, қалыптасады. Мектептердегі болашақ Отан қорғаушылардың дене тәрбиесі, жан-жақты дамыған, жастарды тәрбиелейтін құрал ретінде қарастырылуы қажет.

Оларды спорт, еңбексүйгіштік пен Отанқорғауға даярлап, адамгершілік қасиеттерінің қалыптасуына ықпал етеді, алдарына қойған мақсаттарын орындап шыға алатын қоғамның белсенді мүшелерін тәрбиелейді және спорттық жарыстар кезіндегі ұжымдасып әрекет етуінің тәрбиелік мәні өте зор. Бұл ұжымды құрметтеу, қастерлеу қасиеттерінің даму, қалыптасу кезеңі – деп білеміз. Өз күшін қоғам мүддесіне сарқа жұмсауға, қоғам алдындағы парызын сезінуге, өз міндеттерін мүлтіксіз орындауға деген құлшыныс әуелгі кезеңде ұжымда ғана қалыптасады. Жақсы қалыптасқан ұжымнан қуат алған жас тұлға өздігінен қоғамдық белсенділік танытып, басқа адамдармен бірге жұмыс істеуді үйренеді, өзара көмекке даяр тұруға, алға қойған мақсаттарға ұжыммен бірге жетуге жұмыстанады. Өзіне талап қоя білу, өзгені сыйлау сияқты қасиеттер осы кезеңде дамиды. Спорттық жаттығулардың қиындығына төселе келе, өзіне деген сенімділік пайда болады, қарсыласын сыйлауды, жеңілісті мойындай білуді, жеңіске масаттанбауды үйренеді. Спорт - болашақ Отан қорғаушыларды төзімділікке, батылдыққа, ептілікке тәрбиелейді. Спортпен саналы түрде айналысатын жастар өздерін қоғамның толыққанды мүшесі ретінде сезінеді. Олар қоғамдық жұмыстарға белсене араласады, өз пікірлерін ашық айта алады, өзгенің пікірін тыңдай біледі. Сонымен қатар, жасөспірімдерге спорттық жаттығулармен бей-берекетсіз айналыса беруге болмайтынын білген жөн. Жаттығуларды шамадан тыс орындау, зорығуға ұрындырады. Спортпен шұғылдану барысында тәжірибелі маманның көмегіне жүтінген абзал. Спортпен өз бетінше айналысқан кезде қалыптасқан қате қимылдарды жою, кейіннен өте қиын болады және бұл қимылдар көптеген келенсіздіктерге ұрындыруы мүмкін. Жан-жақты дамыған тұлғаны тәрбиелеуде ұлттық спорт түрлерінің маңызы өте жоғары [11].

ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Назарбаев Н.А. Қазақстан - 2030. Барлық Қазақстандықтардың өсіп - өркендеуі, қауіпсіздігі және әл – ауқатының артуы: Ел президентінің Қазақстан халқына жолдауы. Егемен Қазақстан. 1997. 11 қазан.
2. Назарбаев Н.А. «Қазақстан – 2050» стратегиясы. – Астана, 2012.
3. Сейтешов А.П. Изменение профессиональных и нравственных ценностей молодежи Казахстана. – /Білім. Образование, 2005, №5.
4. Керимов Л. Ұлттық тәрбиенің патриоттық мазмұны. Оқу құралы. – Алматы, 2011, - 542 б. (2-тарау. Ұлттық тәрбиедегі патриоттық дәстүрлері. 104-186 б.).
5. Толеубекова Р.К. Ұлттық тәрбие. /респ. ғылыми-көпшілік журнал №2, 2010 мамыр.
6. Хан Н.Н. Концепция национального воспитания студенческой молодежи Республики Казахстан. – Алматы, 2010.
7. Шолпанкулова Г.К. Ұлттық тәрбие. Типтік бағдарламасы. Алматы: Абай атындағы ҚазҰПУ, 2010. – 18б.
8. Рысбекова Р.М. Қазақ халық музыкасы арқылы бастуыш сынып оқушыларына патриоттық тәрбие беру. Педагогика ғылымдарының кандидаты дәрежеісін алу үшін авторефераты. – Алматы, 2007.
9. Сочин С.А. Формирование готовности будущих учителей начальной военной подготовки к военно-патриотическому воспитанию старшеклассников. Автореферат диссертации на соискание ученой степени кандидата педагогических наук. – Шымкент, 2010.
10. Прокофьева М.А., Куракбаева А.Ж. Боевые традиции казахского народа – основа военно-патриотического воспитания будущего учителя. /Молодой ученый. — 2012. №9. 309-312. Россия.
11. Якуба В.И. Применение специальных и подручных средств в рукопашном бое — Алматы, 2017.

**МАЗМҰНЫ
СОДЕРЖЕНИЕ
CONTENT**

**ҚҰҚЫҚТАНУ
ЮРИСПРУДЕНЦИЯ
JURISPRUDENCE**

Айтимов Б.Ж., Нариман Б. ТИПОВЫЕ СЛЕДСТВЕННЫЕ СИТУАЦИИ НА ДАЛЬНЕЙШЕМ ЭТАПЕ РАССЛЕДОВАНИЯ ГРАБЕЖЕЙ МОБИЛЬНЫХ ТЕЛЕФОНОВ СОТОВОЙ СВЯЗИ.....	4
Садыкбекова А.Н. ГУМАНИЗАЦИЯ УГОЛОВНО- ИСПОЛНИТЕЛЬНОЙ СИСТЕМЫ РК.....	8

**ЭКОНОМИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ЭКОНОМИЧЕСКИЕ НАУКИ
ECONOMIC SCIENCES**

Бастаубаев А.Қ., Абдықалық С.Е., Орысбаева М.С. АУЫЛ ШАРУАШЫЛЫҚ КООПЕРАТИВТЕРІНІҢ АҒЫМДАҒЫ ЖАҒДАЙЫ ЖӘНЕ ДАМУ ЖОЛДАРЫ.....	14
Оразбекұлы Б., Сейткалиева М. КӘСПОРЫННЫҢ ҚАРЖЫЛЫҚ ЖАҒДАЙЫН ТАЛДАУДАҒЫ БУХГАЛТЕРЛІК БАЛАНС ЖӘНЕ ОНЫҢ БАНКРОТТАНУ МҮМКІНДІГІН БАҒАЛАУ ЖӘНЕ ТАЛДАУ.....	19
Сапарова А.Қ., Тулешова Г.Б. ЭТНОМӘДЕНИЕТТІК ФАКТОРЛАРДЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ ҰҚПАЛЫ.....	26

**ГУМАНИТАРЛЫҚ ҒЫЛЫМДАР
ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ
HUMANITIES**

Ашимова М.Г., Болгар К.А. АСҚАР АЛТАЙДЫҢ «БҮКІР» ӘНГІМЕСІНДЕГІ ЖАЗУШЫЛЫҚ ШЕБЕРЛІК.....	32
Әшімханов Т.Қ. С.ҚОНДЫБАЙ ЖӘНЕ САЛЫСТЫРМАЛЫ МИФОЛОГИЯ.....	36
Сарбасова Қ.Б. САРҚАН Өңіріне қарасты елдімекен атауларының семантикасы мен этимологиясы.....	38
Толамисов А.Ғ. Н.Ә. НАЗАРБАЕВ ЖОЛДАУЛАРЫ ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ ТАРИХЫНЫҢ ДЕРЕК КӨЗДЕРІ.....	45
Түмен А., Берлибаев Б.Т. ӘЛЕМ ТАРИХЫНДА ЕРЕКШЕ РӨЛГЕ ИЕ БОЛҒАН ТАРИХИ ТҰЛҒАЛАР.....	48

**ПСИХОЛОГИЯ ЖӘНЕ ПЕДАГОГИКА ҒЫЛЫМДАРЫ
ПСИХОЛОГО – ПЕДАГОГИЧЕСКИЕ НАУКИ
PSYCHOLOGY AND PEDAGOGY**

Абишев Н.А., Мамилина С.К. ДИНАМИЧЕСКИЕ ПРОЦЕССЫ СОЗДАНИЯ НАУЧНОЙ КУЛЬТУРЫ В ВЫСШЕЙ ШКОЛЕ.....	53
Баженова Э.Д. ЗАСТЕНЧИВОСТЬ КАК СЛЕДСТВИЕ НАРУШЕНИЯ ОБЩЕНИЯ ДЕТЕЙ С ОКРУЖАЮЩИМИ.....	60
Ержанова Г.Ж., Тажинова Г.А., Абылкакова Д.А. ОТБАСЫ- МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАНЫ ӨЛЕУМЕТТЕНДІРУДІҢ МАҢЫЗДЫ ФАКТОРЫ.....	65
Нұрбек Д.Т. ЭФФЕКТИВНОСТЬ РЕФЛЕКСИИ В ОРГАНИЗАЦИИ ОБРАЗОВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ.....	67
Сарбалина Г.С. МЕТОДЫ И ПРИЕМЫ РАЗВИТИЯ ГОЛОСА В ПРОЦЕССЕ ОБУЧЕНИЯ БУДУЩЕГО УЧИТЕЛЯ МУЗЫКИ.....	70
Сыдыкова Б.Т., Сагындыкова А.М. ЗАМАН ТАЛАБЫНА САЙ КӘСІБИ ҰТҚЫР ТҰЛҒА ТӘРБИЕЛЕУ МӘСЕЛЕЛЕРІ.....	76
Сентова С.М., Кожашева Г.О. ЗАМАНАУИ БІЛКІТІ МАМАН ДАЙЫНДАУДАҒЫ ОҚУ ӘДЕБИЕТТЕРІНІҢ РӨЛІ.....	80
Токтанова Ә.К., Уалиева С.А., Чинибаева К.М. ҚАЗАҚ ТІЛІНДЕГІ УАҚЫТ, КЕҢІСТІК, ӨЛШЕМ КАТЕГОРИЯЛАРЫН ФИЛОСОФИЯ, МӘДЕНИЕТТАНУ АСПЕКТІНДЕ ТАҢУ.....	86
Ханина Н.Н., Ибраимова А.Б. РАЗВИТИЕ СЛУХОВЫХ И РЕЧЕВЫХ ФУНКЦИЙ У ДЕТЕЙ С КОХЛЕАРНОЙ ИМПЛАНТАЦИЕЙ В УСЛОВИЯХ КАБИНЕТА ПСИХОЛОГО -ПЕДАГОГИЧЕСКОЙ КОРРЕКЦИИ.....	93
Шужебаева А.И. ИННОВАЦИОННЫЕ МЕТОДЫ ОБУЧЕНИЯ КАК СРЕДСТВО АКТИВИЗАЦИИ ПОЗНАВАТЕЛЬНОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ СТУДЕНТОВ ВУЗА.....	98
ДЕНЕ ШЫҢЫҚТЫРУ ЖӘНЕ ӨНЕР КУЛЬТУРА И СПОРТ CULTURE AND SPORTS	
Куракбаева А.Ж., Кенешев Е.Қ. БОЛАШАҚ ОТАН ҚОРҒАУШЫЛАРДЫҢ ДЕНЕ ДАЙЫНДЫҒЫНЫҢ РӨЛІ.....	103

<p>ЖМУ ХАБАРШЫСЫ</p> <p>Ғылыми журнал 1997 ж. шыға бастады. Қазақстан Республикасының Ақпарат және қоғамдық келісім Министрлігінде жаңадан тіркеліп, 2003 ж. 12 қыркүйегінде № 4188-Ж куәлігі берілген. ISSN 1813-1123</p>	<p>ВЕСТНИК ЖГУ</p> <p>Научный журнал Издается с 1997 г. Перерегистрирован Министерством информации и общественного согласия Республики Казахстан. Свидетельство № 4188-Ж от 12 сентября 2003 г. ISSN 1813-1123</p>
---	---

ВНИМАНИЮ АВТОРОВ!

- **Электронные версии статей доступны на сайте zhgu.edu.kz**
Мақалалардың электронды нұсқалары zhgu.edu.kz сайтында орналастырылған
Electronic versions of the articles are available on the web page zhgu.edu.kz
- **Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами**

Общие положения

Журнал "Вестник Жетысуского государственного университета" принимает к публикации материалы, содержащие результаты оригинальных исследований, оформленных в виде полных статей, кратких сообщений, а также обзоры (по согласованию с редакцией). Опубликованные материалы, а также материалы, представленные для публикации в других журналах, к рассмотрению не принимаются.

Для публикации статьи авторам необходимо представить в редакцию следующие материалы и документы:

- 1) Текст статьи с УДК, подписанный всеми авторами;
- 2) Резюме, размещенное после текста публикуемого материала, которое должно кратко излагать предмет статьи и основные содержащиеся в ней результаты (3-5 предложений). Резюме публикуется на других языках, отличающихся от языка текста публикуемого материала;
- 3) ключевые слова (5-10);
- 4) файлы всех представляемых материалов на электронном носителе;
- 5) сведения об авторах: (наименование учреждения или организации, населенного пункта), телефоны и адреса электронной почты.

Статьи могут быть представлены на казахском, русском и английском языках.

Редакция не несет ответственность за достоверность информации, приводимой авторами.

Требования к оформлению

Текст статьи должен быть представлен на бумажном и электронном носителе в редакторе Microsoft Word 6.0/95 или в редакторах, совместимых с ним). Гарнитура - Times New Roman, кегль 12, одинарный интервал, для казахских текстов шрифт - KZ Times New Roman. Поля со всех сторон 2 см.

Общий объем статьи должен составлять не менее 5 страниц.

Статья должна быть тщательно отредактирована и аккуратно оформлена.

Библиографические ссылки в тексте статьи следует давать в квадратных скобках в соответствии с нумерацией в списке литературы.

Список литературы должен быть оформлен в соответствии с ГОСТ 7.0.

Список литературы для статьи не менее 5 наименований.

Страницы рукописи должны быть пронумерованы, включая листы с рисунками.

Все буквенные и цифровые обозначения, приведенные в рисунках, необходимо пояснить в основном подрисуночном тексте;

Все сокращения и условные величины должны быть расшифрованы в тексте. Размерности физических величин следует давать в системе СИ.

Названия иностранных фирм и организаций – в транскрипции первоисточников с указанием страны.

Рукописи статей, не соответствующие требованиям, не рассматриваются. Присланные рукописи обратно не возвращаются. Не допускается направление в редакцию работ, которые посланы в другие издания или напечатаны в них.

Пример оформления доклада

УДК 541.124

СИСТЕМА СОВРЕМЕННОГО БИЗНЕС-ОБРАЗОВАНИЯ

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

*Жетысуский государственный университет им. И. Жансугурова, г. Талдыкорган,
Arginbay@mail.ru*

Резюме на русском языке

Ключевые слова:

Текст доклада

ЛИТЕРАТУРА:

Шатырбаева Г.Ж., Молдабаева М.М.

Тема на казахском языке

Резюме на казахском языке

Кілт сөздер:

G.Zh. Shatyrbayeva, M.M. Moldabayeva

Тема на английском языке

Резюме на английском языке

Key word

Корректоры:
Касенкызы А., Есім Т.А.

Компьютерная верстка, изготовление
оригинал-макета Абилямажинова А.К.

Подписано в печать 28.11.2018 г.
Гарнитура Таймс. Формат 200x280. Бумага офсетная.
Печать офсетная. Тираж 25 экз. Усл.п.л.13.75.
Отпечатано в издательском центре
ЖГУ им. И. Жансугурова
Заказ № 00173
040009. Талдыкорған, І. Жансүгіров атындағы Жетісу
мемлекеттік университеті, Жансүгіров көшесі, 187 а.